

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

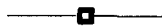

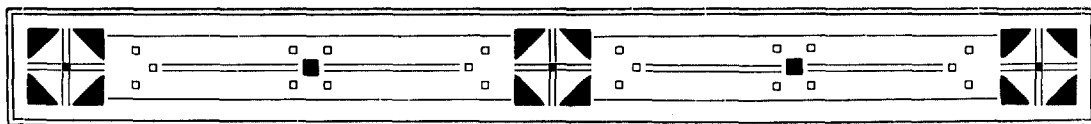
TWEEDE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1909.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH, LEIDEN.

BULLETIN.

	Bladz.
Het Reventer te Zwolle, door F. A. Hoefer	155
Het Arsenal of voormalig O. Z. Huiszittenhuis te Amsterdam, door J. C. Overvoorde	186
Het Huis aan de drie grachten te Amsterdam, door B. W. F. van Riemsdijk. . .	192
Het koperen hek voor het altaar van St. Maarten in den Dom te Utrecht, door H. P. Coster	196
Herstellingswerken, door J. Th. Cuypers	188
De Denkmalpfegetag te Trier, door Jan Kalf	159
Pieter Cornelisz. Kunst, glas-schrijver en schilder? door N. Beets	10
Een ruitje van Dirck Vellert? door N. Beets	17
Iets over copaiwabalsem als schilderijenverniss, door C. F. L. de Wild	42
De Nachtwacht en een teekening van A. Dürer, door W. Vogelsang	54
De werkzaamheid van Dr. A. Bredius aan het Mauritshuis, door W. Martin . . .	109
Rembrandt's portretten van Herman Doomer en Baertjen Martens, door W. Martin	126
De St. Servatius buste in de St. Servaaskerk te Maastricht, door J. C. Overvoorde	129, 170
Tentoonstelling van Stillevens in den Rotterdamschen kunstkring, door W. Martin .	145
Ornamentprentjes van Abraham de Bruyn en een schoorsteen in Charlton House, Kent, door N. Beets.	151
Tentoonstelling van familieportretten, nagelaten door wijlen Jhr. Mr. C. H. Backer, door W. Martin	218
Keulsche invloed op de Nederlandsche goudsmeedkunst, door J. C. Overvoorde. .	221
Nationale aesthetica en nationale vergissingen, door W. Vogelsang	222
Verslagen en Vereenigingen	34, 64, 96, 132, 177, 230
Boekaankondiging	37, 130, 131
P. C. J. A. Boeles, Catalogus Friesch Museum te Leeuwarden, door C. W. Vollgraff	58
H. Schweitzer, die Skulpturen-Sammlung des Städtlichen Suermond-Museums zu Aachen, door W. Vogelsang	173
G. van Kalcken, Peintures ecclesiastiques, door J. C. Overvoorde	225
C. W. Lunsingh Scheurleer, Catalogus eener verzameling Egyptische, Grieksche, Romeinsche en andere oudheden, door C. W. Vollgraff.	226
S. Muller Fzn. en W. Vogelsang, Het Oud-Hollandsch huis, door J. C. Overvoorde.	228
Personalia	143, 234
Vragen	38
Verbetering.	38
Register	235

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Jhr. B. W. F. VAN RIEMSDIJK, Amsterdam, voorzitter.
Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, secretaris.
Jhr. Mr. F. J. J. M. VAN RIJCKEVORSEL, 's Hertogenbosch, penningmeester.
Mr. P. C. J. A. BOELES, Leeuwarden.
F. A. HOEFER, Hattem.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
Mr. N. BEETS, Amsterdam, secretaris.
Dr. W. MARTIN, 's-Gravenhage.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, V. G. A. Bosch, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie voor wettelijke regeling tot behoud van monumenten:

Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, voorzitter, Jan Kalf, secretaris, Mr. M. J. Duparc, Mr. S. Gratama, Mr. W. L. P. H. Molengraaf, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt en Dr. C. W. Volgraff.

Commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland:

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, H. D. H. Bosboom, secretaris, J. A. Frederiks, Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

LEDEN:

Alkmaar, Commissie van toezicht op het Stedelijk Museum.
Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
Amsterdam, Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde.
Amsterdam, Regenten der stichting »Amstelkring».
Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
Amsterdam, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Nederlandsche Bond van Horlogemakers.
Arnhem, Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
Assen, Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe.
Breda, Vereeniging Stedelijk Museum en Oudheidkamer.
Dordrecht, Dordrecht's museum.

Dordrecht, Vereniging Oud-Dordrecht.
Dordrecht, Vereniging tot instandhouding van oude gebouwen.
Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum.
's-Gravenhage, Rijkscommissie tot beschrijving der Monumenten van geschiedenis en kunst.
's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het Gemeente-museum.
's-Gravenhage, Vereniging die Haghe.
Groningen, Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad.
Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
Haarlem, Commissie van toezicht over het Stedelijk museum.
Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk museum.
Haarlem, Vereniging Haerlem.
's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen.
Leeuwarden, Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
Leiden, Stedelijk museum de Lakenhal.
Leiden, Vereniging Oud-Leiden.
Maastricht, Provinciaal Oudheidkundig Genootschap.
Utrecht, Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
Utrecht, Stedelijk museum van Oudheden.
Utrecht, St. Bernulfusgilde.
Zaandijk, Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honig».
Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijselsch recht en geschiedenis.

Beets, Mr. N.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Berkhout, Jhr. H. Teding van; onderdirecteur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch Genootschap te Leeuwarden.
Bredius, Dr. A.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
Croockewit W. A.zn., W.; secretaris der Utrechtsche Provinciale Commissie te Amersfoort.
Domisse, P. K.; conservator Stedelijk museum te Vlissingen.
Dompiere de Chaufépié, Dr. H. J. de; directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
Feith, Jhr. Mr. J. A.; conservator Provinciaal museum te Groningen.
Frederiks, J. A.; directeur van het Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage.
Haverkorn van Rijsewijk, P., te 's-Gravenhage; oud-directeur Museum Boymans te Rotterdam.
Heukelum, Dr. G. H. van, te Jutfaas; beheerder Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
Hoefer, F. A., te Hattem; conservator Overijselsch museum te Zwolle.
Holwerda, Prof. Dr. A. E. J.; directeur Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
Hoof, C. G. 't; directeur Museum Fodor te Amsterdam.
Kalf, J.; secretaris Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
Kellen Dz., J. Ph. van der; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Lindsen, J. F. A.; conservator Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
Man, Mej. M. de; conservatrice Zeeuwsch museum te Middelburg.
Martin, Prof. Dr. W.; onderdirecteur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar in de Kunstgeschiedenis te Leiden.
Moes, E. W.; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Notten, M. van; onderdirecteur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; conservator Stedelijk museum te Leiden.
Pit, Dr. A.; directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
Royer, J. A.; administrateur van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.
Schmeltz, Dr. J. D. E.; directeur 's Rijks Ethnographisch museum te Leiden.
Schmidt Degener, F.; directeur van het Museum Boymans te Rotterdam.
Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de, te 's-Gravenhage; administrateur van Kunsten en Wetenschappen (n. a.).

Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; beheerder Gevangenpoort te 's-Gravenhage.
 Uytterdijk, Mr. J. Nanninga; directeur Stedelijk Museum te Kampen.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de Kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waller, F. G., te Amsterdam; oud-waarn. directeur Prentenkabinet te Leiden.
 Wigtersma, S.; conservator Penningkabinet van het Friesch Genootschap te Leeuwarden.

CORRESPONDEERENDE LEDEN:

Aerssen Beijeren van Voshol, Mr. W. F. E. baron van; Zwolle.	Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
Arkel, G. van; Amsterdam.	Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
Baak, H. A. van; 's-Gravenhage.	Buma, Mr. W.; Huizum.
Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.	Burger, Dr. C. P.; Amsterdam.
Baelde, Mej. E.; Rotterdam.	Bussemaker, Prof. Dr. C. H. Th.; Leiden.
Balen, C. L. van; 's-Gravenhage.	Bijleveld, W. J. J. C.; Oegstgeest.
Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.	Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
Bauduin, P. C. H.; Maastricht.	Coehoorn, Jhr. A. P. R. V. Girard de Milet van; Made (N.-Br.).
Barchman Wuytiers, Jhr. J. A.; Amersfoort.	Colenbrander Jr., F. C.; Brummen.
Bastert, J.; Breukelen.	Corten, Dr. R.; Rolduc.
Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.	Cremer, J. T.; Amsterdam.
Beek, J. A. van; Rotterdam.	Cuypers, Ed.; Amsterdam.
Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A.; 's-Gravenhage.	Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond.
Begeer, Anth.; Utrecht.	Cuypers, Jos. Th. J.; Amsterdam.
Beirer, L.; Amsterdam.	Craandijk, Dr. J.; Haarlem.
Bentinck, G. J. G. C. graaf van Aldenburg; Amerongen.	Dam, D. W. van; Delft.
Berden, J. W. H.; Amsterdam.	Deelder, G.; Utrecht.
Beresteyn, Jhr. Mr. E. A. van; Utrecht.	Deen, E.; 's-Gravenhage.
Bergers, Mr. C. M. A. J.; Maastricht.	Deinse, J. J. van; Enschedé.
Bergmans, Dr. Paul; Gent.	Derkinderen, Prof. A. J.; Amsterdam.
Berlage N.zn., H. P.; Amsterdam.	Destrée, J.; Brussel.
Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.	Dimier, L.; Parijs.
Beurden, A. F. van; Roermond.	Does de Willebois, Jhr. P. J. van der; 's-Hertogenbosch.
Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.	Dommer van Poldersveldt, Jhr. G. J.; Ubbergen bij Nijmegen.
Blaauw, A. J.; Amsterdam.	Doorninck, P. van; Bennebroek.
Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.	Doppler, Dr. P.; Maastricht.
Blom, Prof. Mr. D. van; Delft.	Dresselhuys, C. W.; Culemborg.
Blommesteyn, Mr. J. D. A.zn.; Kampen.	Drucker, J. C. J.; Londen.
Boekenoogen, Dr. G. J.; Leiden.	Dumont, L. C.; Haarlem.
Boer, Prof. Dr. T. J. de; Groningen.	Duparc, Mr. M. J.; 's-Gravenhage.
Bogert, A. van den; Barneveld.	Eeghen, Jr., Ds. C. P. van; Amsterdam.
Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.	Eysten, J.; Utrecht.
Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.	Eijsinga, Jhr. Mr. W. C. G. van; Leeuwarden.
Bos, Mr. P. G.; 's-Gravenhage.	Enschedé, J. W.; Overveen.
Bosch, V. G. A.; Arnhem.	Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
Bouricius, Mr. L. G. N.; Delft.	Epkema, Dr. E.; Zalt-Bommel.
Brandt, Dr. G.; Kiel.	Erpecum, C. van; 's-Gravenhage.
Brenckman, G. J.; Lienden.	Escury, Th. baron Collot d'; Oost-Voorne.
Brinckman, Dr. J.; Hamburg.	Evelijn, M. A.; Leiden.
Brom, Dr. G.; Rome.	Evers, Prof. H.; Delft.
Bruggen Cate, Mr. B. ten; Groningen.	

Everts, Mr. H. H.; Twello.
 Everts B. H.zn., Mr. J.; Arnhem.
 Fabius, A. N. J.; Utrecht.
 Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
 Fenema, C. H. van; Groningen.
 Frederiks, J. A.; 's-Gravenhage.
 Frederiks, Mr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Freise, K.; 's-Gravenhage.
 Friedländer, Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Frowein, J.; 's-Gravenhage.
 Fruin, Mr. R.; Middelburg.
 Gelder, J. de; Leiden.
 Gelder, Dr. H. E. van; 's-Gravenhage.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geradts, J.; Posterholt bij Roermond.
 Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
 Gils, J. van; Rotterdam.
 Gimberg, J.; Zutphen.
 Gips, A. F.; Delft.
 Glück, Dr. G.; Weenen.
 Goekoop—de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Gravenhage.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Halle.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Gouda Quint, P.; Arnhem.
 Graaf, J. J.; Ouderkerk a. d. Amstel.
 Gratama, Mr. S.; 's-Gravenhage.
 Greve, H. E.; 's-Gravenhage.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. F. baron; 's-Gravenhage.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijsberti Hodenpijl, J. E.; 's-Gravenhage.
 Haas, W. de; IJsendoorn.
 Harinxma thoe Slooten—Collot d'Escury, Douair.
 barones Mr. J. E. van; Leeuwarden.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Hensen, Prof. Dr. A. H. L.; Warmond.
 Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.
 Heuff A.zn., J. A.; Tiel.
 Hövell tot Westerfliet, Mr. E. baron van;
 Culemborg.
 Heyligers, Mr. J.; Amersfoort.
 Hezenmans, L. C.; 's-Hertogenbosch.
 Hofkamp, W. C.; Leeuwarden.
 Hofstede de Groot, Dr. C.; 's-Gravenhage.
 Hoytema, D. van; Culemborg.
 Hoytema, W. van; Culemborg.
 Hollestelle, A.; Tholen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hoog H.zn., G. de; 's-Gravenhage.
 Hoogland, A. J. J.; Rotterdam.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hora Siccama, Jhr. Mr. J. H.; 's-Gravenhage.
 Hotz van Enghuizen, Mr. W. R. P. van; Zevenaar.
 Houck, Dr. M. E.; Deventer.
 Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Huguenoth tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huisinga, Prof. Dr. J.; Groningen.
 Hurgronje, Mr. W. J. Snouck; 's-Gravenhage.
 Huysen van Kattendyke, Mr. G. E. ridder;
 's-Gravenhage.
 Hymans, Henri; Brussel.
 Ingen Housz, Mr. J. F.; 's-Hertogenbosch.
 Iterson, Dr. F. H. G. van; Gouda.
 Jansen, Mgr. Dr. Andreas; Bunnik.
 Jesse, Dr. R.; Rhenen.
 Jongh, H. C. de; Zalt-Bommel.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Assen.
 Juten, W. J. F.; Bergen op Zoom.
 Kalbfleisch, C. A.; Vlissingen.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Kam, G. M.; Nijmegen.
 Kayser, J.; Maastricht.
 Keppel, J. R. baron van; Breda.
 Kerkhoff, F. M. L.; 's-Hertogenbosch.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; Gouda.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Klönne, B. H.; Amsterdam.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
 Krom, N. J.; Leiden.
 Kromhout C.zn., W.; Amsterdam.
 Kronig, J. O.; 's-Gravenhage.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruse, John; Stockholm.
 Kuile, Mr. G. ter; Almelo.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Landweer, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lanschot, G. A. W. van; 's-Hertogenbosch.
 Lasonder, L.; Middelburg.
 Leendertsz, P.; Velp.
 Leersum, Prof. Dr. E. C. van; Leiden.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, C. J. A. Roeters van; Amsterdam.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.

Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
 Loon, Jhr. E. van; 's-Gravenhage.
 Loudon, Jhr. H.; 's-Gravenhage.
 Lycklama a Nyeholt, P.; Zwolle,
 Macco, H. F.; Berlin-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Martini Buys, Jhr. P. H. A.; 's-Gravenhage.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Baflo.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutfen.
 Mengelberg, W.; Utrecht.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Michiels van Kessenich, Jhr. Mr. F.; Roermond.
 Mijs, U. J.; Middelharnis.
 Minne, J. van der; Geervliet.
 Mock, Jhr. J. L.; Santpoort.
 Molengraaf, Prof. Mr. W. L. P. A.; Utrecht.
 Moorrees, Th. D. J.; Buurmalsem.
 Moquette, mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Mulder, Ad.; 's-Gravenhage.
 Mulder, W. C.; Leiden.
 Muller Fzn., Mr. S.; Utrecht.
 Muller Hz., Mr. S.; Rotterdam.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
 Murray Bakker, J.; Amsterdam.
 Nardus, E.; Suresnes.
 Nieukerken, J. J. v.; 's-Gravenhage.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; Dordrecht.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Obreen, C. M. C.; Rotterdam.
 Obreen, Dr. H. G. A.; Brussel.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Katwijk a/R.
 Oyens, Mr. J. C. de Mare; 's-Gravenhage.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.
 Pallandt van Rosendael, F. J. W. baron van;
 Rozendaal (Ge).
 Pasteur, Mr. J. D.; Haarlem.
 Patijn, Mr. J. G.; 's-Gravenhage.
 Pauw van Wioldrecht, Mr. M. I. ridder; Doorn.
 Peelen, Mej. I. C. E.; Amsterdam.
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Haarlem.
 Polman Kruseman, Mr. W.; Middelburg.
 Portheine, Jr. H.; Arnhem.
 Posthumus Meyjes, C. B.; Amsterdam.
 Pot Bz., Mr. C. W. van der; Zwolle.
 Prins, Mr. C. Bloys van Treslong; 's-Gravenhage.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Rechteren-Limpurg, A. Z. graaf van; Dalfsen.
 Rechteren Limpurg, Mr. A. F. L. graaf van; Almelo.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.

Rengers, Mr. W. J. v. Welderen baron; Leeuwarden.
 Repelaer van Spijkenisse, Jhr. J.; Haarlem.
 Reijers, A. J.; Kampen.
 Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N.H.).
 Rhijn, Prof. Dr. C. H. van; Groningen.
 Ridder, Mr. N. de; Leiden.
 Riele Gzn., W. te; Deventer.
 Riemsdijk, Jhr. A. W. G. van; Haarlem.
 Roest van Limburg, Th. M.; Rotterdam.
 Roos, Dr. A. G.; Groningen.
 Rossum, A. A. J. van; Benschop.
 Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers van der Loeff, Dr. J. D.; Haarlem.
 Rutten, M.; Maastricht.
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; Maastricht.
 Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. M. van; 's-Bosch.
 Rijckevorsel, H. J. M. H. van; Vucht.
 Rijn, G. van; Rotterdam.
 Rijnbach, A. A. van; Meppel.
 Rijperda, J. A.; Oisterwijk.
 Saher, E. von; Haarlem.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O. van; 's-Bosch.
 Sassen, Aug.; 's-Gravenhage.
 Scheepens, W.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, D. F.; 's-Gravenhage.
 Schevichaven, H. D. J. van; Nijmegen.
 Schimmelpenninck van der Oye van de Poll en
 Nijenbeek, A. baron van; 's-Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
 Sillem, Mr. J. A.; Amsterdam.
 Singels, Dr. N. J.; Utrecht.
 Six, Prof. Jhr. Dr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Sluyterman, Prof. T. K. L.; Delft.
 Smits, Dr. C. F. X.; 's-Hertogenbosch.
 Snoeck, Jhr. M. A.; Hintham.
 Spoon J. Jz., A.; Rotterdam.
 Staring, M. L. C.; Dordrecht.
 Steeden, H. F. van; Oegstgeest.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, J. F. M.; Amsterdam.
 Stoop, F.; Dordrecht.
 Stork, D. W.; Hengelo.

Storm Buijssing, C.; Zutphen.	Visser B.zn., G.; Schiedam.
Stuten, D. D.; Amsterdam.	Volgraff, Prof. Dr. C. W.; Groningen.
Stuijt, J.; Amsterdam.	Vollenhove, Prof. Mr. C. van; Leiden.
Suchtelen van de Haare, Jhr. M. O. van; Hasselt.	Voorst tot Voorst, Mr. A. E. J. baron van; 's-Hertogenbosch.
Tak, Henri; Middelburg.	Vos van Steenwijk, Mr. J. A. baron de; 's-Gravenhage.
Teding v. Berkhout, Jhr. Mr. P.; Aerdenhout.	Vries, D. de; Dokkum.
Teixeira de Mattos, Jhr. H.; Vogelensang.	Vries, R. W. P. de; Amsterdam.
Tepe, A.; Dusseldorp.	Vries, Dr. S. G. de; Leiden.
Terveer; 's-Gravenhage.	Vries van Doesburg, Mr. J. de; Heemstede.
Tienhoven, Mr. P. G. van; Haarlem.	Weimar, W.; Hamburg.
Tonnet, Mej. M.; Batavia.	Wentinck, J. C.; Utrecht.
Tromp van Holst, A. M.; Amersfoort.	Weizsäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
Tutein Nolthenius, R. P. J.; Amsterdam.	Wesselman van Helmond, Jhr. C. F.; Helmond.
Tuyll van Serooskerken van Zuylen, F. L. S. F. baron van; Zuylen.	Weve, J. J.; Nijmegen.
Tuyll van Serooskerken van Heeze, S. J. baron van; Arnhem.	Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
Tuyn, W. J.; Edam.	Wilde, M. J. de; Utrecht.
Tydeman, Mr. M.; Breda.	Wildeman, M. G.; 's-Gravenhage.
Valentiner, Dr. W.; New-York.	Willink van Collen, H. W.; Breukelen.
Veen, C. J. van der; Bolsward.	Wrangel, Dr. E.; Lund.
Veen, Dr. J. S. van; Arnhem.	Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von; Amersfoort.
Verheul D.zn., J.; Rotterdam.	Wumkes, Dr. G. A.; Sneek.
Vermeylen, Prof. A.; Ukkel bij Brussel.	Wurfbain, Mr. J. C.; Velp.
Verschraage, A. J. A.; Breda.	Wurfbain, J. W.; Utrecht.
Verschuer, F. baron van; Arnhem.	Wijngaerden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
Veth, Dr. J.; Bussum.	Wijnbergen, F. M. A. J. Baron van; Arnhem.
Vinhuizen, J.; Middelstum.	Ijzerman, J. W.; 's-Gravenhage.
Visscher, Mej. R.; Leeuwarden.	Zeveerijn, C. C.; Hilversum.
Visser J.W.zn., H.; Leiden.	Zijll de Jong, Th. J. A. van; Warnsveld.

EEN ONBEKEND SCHILDERIJ VAN GERRIT DOU.

Het is dit jaar juist twee honderd en veertig jaren geleden, dat burgemeesteren van Leiden — het was op den vierentwintigsten Juli 1669 — den schilder »Mr. Gerard Dou» bij zich lieten komen en hem »sondeerden, of hij niet genegen zoude zijn, ten behoeve deser stede te maken een fraaj konstigh stuck schilderye.”¹⁾ Dou had daar wel ooren naar, doch zou eerst een prijsopgave doen. Deze is blijkbaar te hoog uitgevallen, want in Februari 1670 besloten burgemeesteren de zaak »met een dexteriteit . . . zo veel doenlijk . . . te verschuyven”.

Dit besluit is uitgevoerd en, van het uitstel is afstel geworden. Leiden's stadsbestuur heeft sedert — zoover mij bekend is — nooit meer moeite gedaan, om een schilderstuk van den hoofdman der Leidsche school van fijnschilders machtig te worden en eerst in de laatste jaren der negentiende eeuw is er een ernstiger streven gekomen in die richting,

1) Zie mijn dissertatie over G. Dou, 1901, blz. 80 en 81.

hetgeen gelukkig dezer dagen door den aankoop van een opmerkelijk specimen van 's meesters kunst bekroond is.

Toen ik in 1901 in mijn proefschrift den wensch uitsprak, dat er »weldra opnieuw een werk van Dou's hand, al is het nóg zoo klein, weder binnen Leiden een plaats (zou) vinden», dacht ik niet, dat die wensch reeds zóó spoedig in vervulling zou gaan. Evenwel de belangstelling van Leidens ingezetenen in hun gemeentemuseum, blijkt steeds toe te nemen en dit is niet te verwonderen, nu zij zien, hoe in de laatste jaren de belangrijke der schilderijenverzameling in de »Lakenhal» steeds toeneemt. De reeks van gelukkige aankopen is begonnen met den schitterenden Jan van Goyen, terwijl voorts werken van Brekelenkam, Jan Steen en zelfs Rembrandt werden verworven, de eerste twee schilderijen aangekocht uit de baten der Rembrandtviering, de laatste als geschenk gaarne aanvaard.

Zoo neemt dus het gehalte der gemeentelijke schilderijenverzameling in Leiden steeds toe en wie lang niet in de groote benedenzaal der Lakenhal toefde, kent ze tegenwoordig haast niet wéér. Door dit »hernieuwde leven» in het gemeentemuseum schijnt de belangstelling daarvoor te worden gaande gehouden en daaraan is het wel te danken, dat er gelden zijn gevonden voor het verwerven van het hierbij afgebeelde stukje. Voor *f*5000 is het gekocht, en van die som is *f*2775 door particulieren bijeengebracht ¹⁾, *f*800 gevonden uit het gewone budget van het Museum, ruim *f*900 uit door den Raad hiervoor beschikbaar gestelde saldo's en het restant betaald uit het saldo van

1) *f*2000 van Mevr. Wed. Dr. W. N. Durieu, *f*250 van den Heer W. A. Leembruggen, *f*150 van de Dames Prins, *f*100 elk van Dr. A. Bredius, Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers en kleinere bijdragen van de H.H. Kamerling Onnes en Dr. Moll van Charante.

de Rembrandt-herdenking in 1906. Dát is nog eens iets *doen* voor een museum! En daarom mogen wij wel eerst Leiden geluk wenschen met zijn herlevende, laat ik liever zeggen bloeiende kunstliefde, alvorens wij overgaan tot de beschrijving der schilderij.

De in Leiden teruggekeerde Dou bevond zich in November van het vorige jaar bij den geneesheer Dr. E. Paoletti te Florence. Daar zag Dr. Bredius het stuk en schreef er mij een enthousiast briefje over met verzoek, dadelijk Mr. Overvoorde, den conservator van het Leidsch museum, met de vondst in kennis te stellen. Deze liet het origineel op zicht komen en bewerkte vervolgens den aankoop hiervan.

Gelijk de, helaas naar een minder goed gelukte foto vervaardigde afbeelding doet zien, hebben wij hier te doen met een dier uiterst zeldzame naaktstukjes van Dou, waarvan er tot heden slechts drie waren, wier verblijfplaats bekend was, n.l. het drietal in de Ermitage te St. Petersburg. Er zijn er nog wel andere, maar die kwamen slechts op veilingen voor ¹⁾.

Men moest dus tot heden naar St. Petersburg reizen om Dou van dien kant te leeren kennen, terwijl nu door dezen aankoop ook deze zijde van Dou's talent hier te lande vertegenwoordigd is. Ook in dit opzicht is dus de aankoop door het Leidsch museum een zeer gelukkige te noemen. Het schilderij, dat rechts beneden gemerkt is met een G en sporen van het woord DOV, stelt een jonge vrouw voor, die zich kamt.

Zij is niet zeer gracieus van gestalte, maar het kopje is buitengewoon aantrekkelijk, uiterst delicaat ook van schildering: mooi warm roode lippen, aardige glimlichtjes in de oogen en uitmuntend geobserveerde lichtreflexen op de haarkrullen. Ook de rug is mooi soepel. De dijen zijn wat koud van kleur, zooals dat wel meer bij Dou's vleeschkleur in zijn laten tijd het geval is. Daarentegen zijn weer zeer aantrekkelijk de handen en de voeten, vooral de rechter met den meesterlijk geschilderden halfschaduw. Zij draagt een keten van witte kraaltjes of pareltjes en heeft blond haar. Achter haar ligt een wit hemd, waarachter een donkerbruine lap. In het verschiet bergen met een stad er vóór. De lucht daarboven is donkerblauw, met grijze wolken. Op den voorgrond zeer goed geschilderde planten, herinnerend aan Dou's »bijwerk'' op zijn kluzenaars en Magdalena's, waaraan wij ook onmiddellijk herinnerd worden bij het zien van den dorren boomstam rechts boven, in het schilderen waarvan Dou een buitengewone vaardigheid had bereikt en die met het kopje en de planten tot de meest karakteristieke gedeelten der schilderij behoort.

Het geheel is door zijn fijnen toon een zeer aangenaam stuk. Het is zeer goed bewaard, op enkele kleine plekjes na. Alleen heeft de een of andere vandaal, vermoedelijk reeds in de achttiende eeuw, het oorspronkelijk vierkante paneel den vorm gegeven, die uit de reproducte blijkt. Niet alleen blijkt dit uit de rechthoekige afschuining van het paneel aan de achterzijde, maar ook door vergelijking met een der drie Petersburgsche stukken (Martin

1) Hofstede de Groot, »Catalogue Raisonné'', I, blz. 426, nrs. 264a (Martin No. 358a), 264b, 264c, 265 en 266 (Martin No. 358b). Een ander stuk, noch door Hofstede de Groot in zijn Dou-catalogus, noch door mij in den mijnen vermeld, n.l. »een badend vrouwtje door G. Dou, hoog 10 duim, breed 8 duim'', teekende ik aan als voorkomende op de veiling J. Sonsot te Brussel, 1739. Dit stuk zou, ook wat de afmetingen betreft, identiek kunnen zijn met het Leidsche stukje.

357, Hofstede de Groot 264), waarop hetzelfde onderwerp, zij het met eenige belangrijke afwijkingen, is voorgesteld. Want hoewel op de Leidsche schilderij het kopje bepaald aantrekkelijk is en dat op de Petersburgsche leelijk (sterk geprononceerde jukbeenderen en een grof oor), hoewel de gestalte van het Petersburgsche breeder en plomper is, de Leidsche figuur ook veel meer voorovergebogen zit, blijkt toch bij vergelijking van fotografieën de samenhang tusschen beide stukken voldoende, om daaruit te kunnen afleiden, dat het eene een repliek is van het andere en dat dus de Leidsche Dou oorspronkelijk, als de Petersburgsche, vierkant moet zijn geweest¹⁾. Dou heeft trouwens nooit andere dan rechthoekige, ovale of van boven afgeronde stukken geschilderd. Het Leidsche stukje is thans 24 c.M. hoog en varieert in breedte tusschen 16 en 17½ c.M. Het Petersburgsche is 25 × 19 c.M. Voordat het Leidsche stuk besnoeid is, mat het dus ongeveer evenveel als het Petersburgsche, alleen schijnt het aan den benedenrand, onder den linker voet, een iets breeder strook te hebben gehad dan het Petersburgsche. Er zijn trouwens nog andere verschillen: op het Petersburgsche exemplaar heeft de vrouw een smallen witten lap over den schoot, op het Leidsche niet, enz.

Uit te maken, welk der beide exemplaren het eerst door Dou geschilderd is, is mij vooralsnog onmogelijk. Maar het zou mij niet verwonderen, indien eens bleek, dat hij het Leidsche stukje, dat zooveel beter is door zijn grootere rankheid — als ik dit zoo noemen mag — vóór het Ermitage-stuk maakte. Dou schilderde trouwens herhaaldelijk, zooals zoovele meesters van toen en thans, meer dan eens hetzelfde onderwerp²⁾, iets wat meer Leidsche fijnschilders, o. a. de oude Frans van Mieris³⁾, hebben gedaan. Het zichzelf copieeren ligt trouwens bij dergelijke vrij moeilijk, weinig spontaan en met zeer veel overweging schilderende meesters voor de hand, en daarbij komt nog, dat naar Dou's werk veel vraag was en hij, zooals uit allerlei — niet het minst uit zijn handelwijze tegenover Burgemeesteren van Leiden — blijkt, lang niet onverschillig was voor aardische goederen en het devies van Rembrandt, die »eer voor goet" achtte, op de meest éclatante wijze in omgekeerde volgorde huldigde.

Dit verklaart reплиeken als die van de Avondschool, die — gelijk misschien minder algemeen bekend is — in een tweede exemplaar in de Uffizi te Florence voorkomt⁴⁾. Het verklaart ook een replik als de Petersburgsche (of is de Leidsche later?), te meer ook daar zulke naaktstukjes in de jaren omstreeks 1665, waarin het Petersburgsche drietal reeds bestond, meer en meer als preciosa werden gevraagd.

De Leidsche Dou is op eikenhout geschilderd, waarop aan de achterzijde een

1) Hiermede heeft ook Dr. Paoletti wel rekening gehouden, toen hij den prijs zoo exceptioneel laag stelde.

2) Vgl. mijn Dou-catalogus, Nrs 92 en 92a; 172 en 172a en b; 227 en 228; 231 en 231a; 296 en 296a; 313 en een zelfde exemplaar te Kopenhagen, niet door mij vermeld; 322 en 322a; 323 en 323a (323a is echter van boven rond); 346 en 346a, enz. Van deze stukken zijn de origineelen en reплиeken even groot, en alleen bij Nrs 231 en 231a is de signatuur bij origineel en replik op een andere plaats. Bij 322 en 346 is er een gering verschil van afmetingen.

3) Vgl. b.v. het stuk in het Mauritshuis (No. 108) en de replik in Buckingham Palace.

4) Hofstede de Groot, Dou-Catalogus No. 207.

half vergaan stukje papier is geplakt, waarop fragmenten van een korte biografie van Dou, in het Italiaansch, met inkt geschreven vermoedelijk in het begin der negentiende eeuw. Misschien kan uit informaties bij Dr. Paoletti blijken, hoe de schilderij naar Italië is gekomen. Niet onmogelijk is het, dat dit reeds tijdens Dou's leven is geweest, tegelijk misschien met zijn zelfportret, dat — ni fallor,— reeds vóór Dou's dood in de schildersportretten-verzameling der Uffizi was opgenomen. Bekend is trouwens de voorliefde van Cosimo III van Toskane voor Dou's kunst¹⁾ en zoo is het vinden van een Dou te Florence niet zóó onbegrijpelijk als in het eerst zou kunnen schijnen. Het zou tevens verklaren, dat van deze schilderij geen stamboom met zekerheid is aan te wijzen.

Er is maar één ding, dat een bezwaar is tegen de schilderij, zooals ze nu is. Dat is de lijst. De breede platte gouden bies binnen in de lompe ebben(?) lijst werkt, tezamen met dat doffe hout, moordend op de fijne nuanceeringen van licht en donker van het precieuse stukje. Hier behoort een met zorg gekozen gouden lijstje om waarin men het rustig kan genieten.

Den Haag, Maart 1909.

W. MARTIN.

PIETER CORNELISZ. KUNST, GLAS-SCHRIJVER EN SCHILDER?

«Cornelis [Enghebrechtsz.] hadde noch twee soonen schilders, tijdghenooten van «Lucas [van Leyden], en eenen die den oudsten was, genaemt Pieter Cornelisz. Kunst, «was een glas-schrijver, daer Lucas voornoemt veel ghemeensaem mede was in de oeffeninghe «der Teyckenconst, soodat hij mede uytnemende was in glas-schrijven» (van Mander, «Het Schilderboek», 1618, fol. 133a).

In een noot tot zijn allerbelangrijkst Lucas van Leyden-artikel in «Oud-Holland»²⁾ heeft Dülberg alles, wat wij van den in bovenstaand van Mander-citaat genoemden glas-schilder weten³⁾, bijeengebracht. Pieter Cornelisz. Kunst moet dan, volgens hem, ± 1490 als oudste zoon van Lucas van Leyden's leermeester, Cornelis Enghebrechtsz., geboren zijn.

Op de Leidsche schutterslijsten komt hij met den titel schilder vóór. Eerst vinden wij hem, op de lijst van 6 Maart 1514, onder de «jonge scutten» vermeld. Dan, op die van 7 Mei 1519, onder de cloverscutten, de van vuurroeren voorziene schutterij, die sedert 1511 de handboogschutterij — afgeschaft omdat «die hantboghe van seer cleyne weer ende defensie» waren — verving. In het jaar 1523 leverde hij den Regent van Marienpoel, Pater Lambert Johanz. een klein glas, waarop voornamelijk een wijngelag voorgesteld was, voor 12 stuivers⁴⁾.

1) Zie mijn proefschrift blz. 81 en Ned. Spect. 1878, blz. 214, 1879 blz. 232.

2) «Die Persönlichkeit des Lucas van Leyden», XVII (1899) pag. 66, noot 1.

3) Dank ook Taurel in «De Christelijke Kunst in Holland en Vlaanderen» (I, 191, 192) en Hijmans in de aantekeningen bij zijn van Mander vertaling (I, 123).

4) Leidsch archief, Rekeningen van Marienpoel (1519-1529; 1532-1537):

Peter Cornelisz. tot Leiden, voir een klein glaesken gescreven, staande in de nedercamer met wijngelach en anders XII st.

Passavant («Peintre-Graveur» III) achtte den meester geheel ten onrechte identiek met den monogrammist P V L van wien wij eenige prenten bezitten. Het was daarentegen Dülberg's gelukkige vinding den meester een aantal teekeningen toe te schrijven, die zeer veel aan Lucas van Leyden's vorentaal doen denken en meestal van het ineengestrengeld monogram P C voorzien zijn ¹⁾. Dülberg noemt vijf van zulke teekeningen, de werken van barmhartigheid voorstellend, van 1524 en 1532, in het Berlijnsche en ééne, Virgilius in de mand, van 1523, in het Amsterdamsche prentenkabinet. De laatste verzameling bezit op het oogenblik behalve de Virgilius nog drie teekeningen van dezen meester, twee van 1524 «De zieken vertroosten» ²⁾ en «De dooden begraven» uit een reeks der werken van barmhartigheid, en eene, deze in afwijking van het gewone formaat in de hoogte, rond, niet gesigneerd maar met den datum 1528. De laatste zal tot een reeks der geschiedenis van den Verloren Zoon behoort hebben. De teekenaar toch schreef waarschijnlijk eigenhandig onder het heeren-diner dat hij ons te zien geeft dit rijmpje:

Den vader heeft den zoen en maeltijt bereyt
Dies hadde den brüder toren sonder bescheyt.

Elders ³⁾ noemt Dülberg nog een particuliere, Parijsche, verzameling waarin zich teekeningen van Pieter Cornelisz. zouden bevinden. Wij vermoeden dat daar de verzameling van den heer Eug. Rodrigues bedoeld zal zijn. Van hem althans kreeg de heer Moes naar aanleiding van zijn teekeningen-publicatie eenige «Pieter Kunsten» ter bezichtiging toegezonden. Van de niet gesigneerde acht ik èèn rond blad zeker van den meester. Het is merkwaardig omdat het zijn vroegst gedateerd werk is — van 1517 — dat ons bovendien in eenigszins met Lucas' prent van een jaar later (B 31) overeenkomende compositie, Esther voor Ahasverus, te zien geeft.

Twee andere hier afgebeelde bladen schijnen tot twee verschillende reeksen Werken van Barmhartigheid te behooren.

Het eene, van 1531, zonder het monogram, geeft een alleraardigste voorstelling

1) Het monogram werd in Brulliot's «Dictionnaire des Monogrammes» (I, No. 1431) aan den graveur Custos Decker gegeven. Die plaats zal wel de bron zijn van de veel voorkomende toeschrijving aan dien lateren meester, die trouwens ook een onderwerp dat Pieter Cornelisz. lief was, de «Daden van Barmhartigheid» in een reeks prenten behandelde.

2) Reproductie op ware grootte in Moes' «Oude Teekeningen van de Hollandsche en Vlaamsche school in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam», II, pl. 99. De in den text gegeven geboorte- en sterfjaren zijn die van Cornelis Kunst, den anderen zoon van Cornelis Enghebrechtsz.

3) «Frühholänder», I, pag. 6. In de na het zetten van dit artikel verschenen eerste aflevering van zijn »Frühholänder», IV (Frühholänder in Paris) publiceert Dülberg een 1537 gedateerde tekening van den meester (vroeger te Parijs, nu te Bayonne, Musée Bonnat), die den armen Lazarus en den maaltijd van den Rijke voorstelt. Niettegenstaande het late jaar is van een stijlontwikkeling niet veel te merken. De techniek van de tekening in Bayonne schijnt te nooden tot een vergelijking met de gewassen teekeningen, die tegenwoordig algemeen aan Jan Swart worden toegeschreven. Niet onmogelijk is het dat de twee elkaar in het glasschildervak ontmoet hebben. Het Rijks-Prentenkabinet te Amsterdam bezit drie van zulke aan Jan Swart toegeschreven bladen. Een daarvan — misschien Esther aan den maaltijd bij Ahasverus voorstellend — is in Moes' Teekeningenwerk (Pl. 75) gepubliceerd. Bij de zoo juist door Dülberg aan het licht gebrachte «Sprinkhanenplaag» (Pl. 24) twijfel ik, als bij meer teekeningen van dezelfde hand, tusschen Swart (laat) of Pieter Coeck. Misschien zal Dülberg's nog te verschijnen tekst dien twijfel wegnemen.

van een liefde-maal. Aan de in een hof geplaatste tafel doen een aanzienlijke man en vrouw eenige arme rabauwen te goed. Hij draagt op een schotel een nieuw gerecht, een gebraden gans, op; zij vult den broodvoorraad weder aan. In den achtergrond, rechts, deelt een man gekleed als de heer vòòr, aan eenige lieden onder wie eene vrouw met

Pieter Cornelisz. Kunst: Teekening voor een glasruitje.
(Collectie Eug. Rodrigues, Parijs).

een kind op den arm, ronde brooden uit. Een dienaar staat gebukt over de gevulde mand achter hem. Het geval doet denken aan wat zich op den rechterachtergrond van Lucas van Leyden's — waarschijnlijk ook in 1531 geschilderde — Kerkprediking in het Rijksmuseum afspeelt. Een vrouwtje onder een huik en eenige mannen, die in den achtergrond links door de poort schijnen te willen verdwijnen, hebben waarschijnlijk hun bekomst gehad. In het verschiep ziet men, half achter een heuvel verscholen, het dorpskerkje waar het de gespijzigden nu mogelijk zal zijn zoo straks hun volle aandacht den leeraar te schenken. Zestiende-eeuwsche schoolvoeding!

Met minder virtuositeit geteekend is het zeven jaar vroegere, gesigeneerde blad, dat mij de aanleiding werd

Het hondje van den schout — een echte politiehond — de zich voor hun getraliede vensters dringende gevangenen, wachten nieuwsgierig op de voltooiing der transactie.

Weer is een der werken van barmhartigheid: redimere captivum, het vrijkopen van gevangenen, in beeld gebracht. Maar er is een genre-stukje ontstaan zoo geestig, als men het bij Lucas van Leyden niet dikwijls aantreft. Men zou zich kunnen voorstellen Leiden's schout van 1524, Philips Nachtegael, in functie te zien vòòr Leiden's Huis van bewaring, den Pellecaentoren.

Als al de tot nu bekende werken ¹⁾ draagt ook dit de kenteekenen van een vlugge werkschets voor den glasschilder. Hoe echter een ruitje van hèm, dien Lucas het glasschilderen moet geleerd hebben, er uitzag konden wij ons tot nu toe niet volkomen duidelijk voorstellen.

Ik meen ons voorstellingsvermogen door bijgaande reproductie naar een ruit in den Louvre te Parijs te hulp te kunnen komen.

De ruit is niet gesigneerd maar een vergelijking met de wel van het monogram voorziene teekening van 1524 doet onmiddellijk zien dat de voorstelling met behulp dier teekening op het glas is gebracht. Glas en teekening dekken elkaar bijna volkomen, het eerste meet 24×18 c.M. en mist slechts rechts en links twee smalle stroken der teekening die 24×19 c.M. groot is. Dat we hier niet met een eenvoudige copie te doen hebben maken ons eenige varianten duidelijk. Zoo is het groepje gevangenen en hun geleiders op het ruitje nog veel levendiger geworden dan op het ontwerp. De hulpeloosheid van het zelfs nu, met de vrijheid in zicht, nog angstig ineenkrimpenschooiertje, de brutaliteit van den groot-neuzigen snuiter achter hem, de wat hautaine onverschilligheid van den cipier, een echte Lucas-figuur, die, achteloos, de groote sleutels aan een ring draagt, dat alles was reeds in de teekening neergelegd, maar is hier tot veel grooter expressie gekomen. De schilder heeft zijn eigen ontwerp gecorrigeerd, zooals hij alleen het doen kon.

Het overbrengen op glas van een werkteekening als hier voor ons ligt is bovendien slechts voor iemand die de stenographie der glasschrijvers vlug kan lezen mogelijk. Een enkelvoudige of gecompliceerde arceering schijnt de plaatsen aan te duiden waar, op het glas een min of meer dichte grisaillecouche moet worden aangebracht. Niet gearceerde lijnen daarentegen blijken dikwijls op het glas weergegeven te zijn, doordat ze in de grisaille-laag van het nog niet gebrande glas met een puntig voorwerp «geschreven» werden. Daar heeft men dan, daar het glas bloot kwam, de helste lichten. Men vergelijkte slechts hoofd- en baardharen van den schout op teekening en ruitje.

Op de aangegeven gronden geloof ik dat wij in het ruitje van den Louvre voor het eerst weer een glas van Pieter Cornelisz. Kunst mogen herkennen. De fotografie die hier werd gereproduceerd heeft het zeker niet geflatteerd. De veel te donkere partijen van de stoep, de tralies, om slechts deze te noemen, zijn — als gewoonlijk bij fotografieën

1) Nog twee geestige, luchtige teekeningen in het Hertogelijk Museum te Brunswijk, een verzoeking van Christus, van 1526, en een Boogschutter, van 1532, schrijf ik den meester toe. Van Campbell Dodgson vernam ik dat ook het Londensche Prentenkabinet een Pieter Kunst bezit: een ronde teekening voor glas met St. Christoforus in den achtergrond en, vòòr, de hereniet; toeschrijving van Meder.

naar glasschilderkunst, en naar ceramiek ook — een gevolg van het reageeren der gevoelige plaat op wat in het origineel goud-geel gebrand is ¹⁾).

Wel is het werk, als de teekeningen van den meester, van een vrij grove factuur. Zijn maker behoorde niet, als Lucas, tot de aristocratische voetboogschutterij. Hij

Pieter Cornelisz. Kunst: Teekening voor een glasruitje.
(Collectie Eug. Rodrigues, Parijs).

had zijn plaats onder de waarschijnlijk vrij ruwe kwanten die het modernere vuurroer hanteerden. En in dit ruitje is dan ook een wat forsche, maar tevens frissche geest niet te miskennen. We worden er door herinnerd aan de goed honderd jaar later zoo populaire kunst der Delftsche plateelschilders.

Misschien is er van het glasschilderwerk van onzen meester nog wel iets meer dan dit èene ruitje overgebleven. Heel veel zal dat echter niet zijn. Juist om hun wat grof aspect zullen deze kunstnijverheidsproducten — nog brozer dan de inhoud der befaamde porceleinkast — niet altijd met de noodige voorzichtigheid behandeld zijn. Eenmaal gebroken, zal men het niet de moeite waard geacht hebben de scherven van het glas

1) Geel zijn naar de heer Rodrigues de ernstige verzamelaar, die de groote hulpvaardigheid had zijn teekening voor mij met het ruitje te gaan confronteeren, mij bericht: de trap; de tralies; de haren van den jongen man vòór, van den cipier met de sleutels, van den tweeden boef rechts; de zoom van het kleeed en een deel der hoedveeren van den schout; de mantelzoom van den cipier; een deel der straatkeien; de band waar de handen van den vorsten gevangene mee gebonden zijn.

opnieuw met lood te bevestigen. Een werk van den meester echter dat nog in 1825 geheel gaaf schijnt geweest te zijn, wil ik op hoop van zegen signaleeren.

In den catalogus voor de Augustus 1825 te Neurenberg gehouden veiling der collecties von Derschau vond ik onder de opsomming van een groote verzameling oude domestieke glazen op pag. 26:

N°. 7. «Der Planet
«Venus, oder die Freuden
«der Liebe; viele Figuren,
«nach einer Zeichnung
«des Lucas van Leyden,
«von Peter Cornelius,
«grau in grau mit gelben
«Lichtern in einer Fläche
«geschmelzt, ohne alles
«Bley. Rund in diam.
«10 Z. (26 c.M.)» Het is
dunkt mij niet gewaagd
hier aan onzen meester
te denken en den Duit-
schen kunstenaar van het
begin der 19de eeuw, die
ook wel met PC teekende,
te ecarteeren. Te meer
daar dadelijk na dit ruitje
een ander beschreven
wordt, dat geheel onder
de werken van Pieter
Cornelisz. Kunst thuis
hoort maar niet gesig-
neerd scheen te zijn:

N°. 8. «Die Beherber-
«gung der Fremden, ein
«Werk der Barmherzig-
«keit; von einem nieder-
«ländischen Künstler. Mit
«der Umschrift: Hie solt. du beherbergen. die Elenden, im äussern Rand. grau in grau mit
«gelben Lichtern, auf einer Fläche. Rund in diam. 10 Z.»¹⁾).

Pieter Cornelisz. Kunst: gebrand glas, grisaille.
(Louvre, Parijs; Foto A. Girandon).

1) Nagler («Die Monogrammist», IV, No. 2848) neemt van Brulliot («Dictionnaire des Monogrammes» (Appendice de la première partie, No. 175) een monogram PC met het jaartal 1574 over dat

Als glasschilder en teekenaar is Pieter Kunst ons nu bekend. Drie plaatsen, die zouden doen vermoeden dat hij ook de schilder- en de houtsnede-kunst beoefende, acht ik nuttig nog mede te deelen. Bij het blijkbaar gecalcueerde monogram van onzen meester, waarboven het jaartal 1523 staat, werd in een geschreven monogrammenboekje, dat zich in het Amsterdamsch Prentenkabinet bevindt, aangeteekend «een houtsnemer». Het is wel bevreemdend, dat houtsneden met Pieter Kunst's werk niet beschreven zijn. Zullen we dus hier aan een vergissing moeten denken?

Zeker is er echter naar mijn meening reden aan te nemen dat de kunstenaar, door van Mander eenvoudig schilder genoemd, niet alleen op glas geschilderd zal hebben. In eene door Taurel medegedeelde rekening van het jaar 1527¹⁾ heeft men sinds de wat vrije interpretatie bij Hijmans steeds een vermelding van door Pieter Kunst gebrandschilderde lantaarnglazen vermoed. Het ligt dunkt mij meer voor de hand hier te denken aan een betaling voor het beschilderen van houten of metalen schildjes welke bij een stedelijke avondplechtigheid²⁾ van de uit Lucas' prenten welbekende groote fakkel- of kaarsenhouders moesten afhangen. Van een schijnbaar importanter schilderwerk echter vond ik melding gemaakt in Brulliot's «Dictionnaire des Monogrammes etc.» (Appendice de la première partie, N°. 175). Daar toch wordt bij het ons bekende monogram, waarboven dit keer het jaartal 1524 staat, de belangrijke mededeeling gedaan: «Cette marque dont on ne connaît pas la signification, nous a été communiquée comme se trouvant sur un tableau de l'ancienne école des Pays-Bas; il représente la mort de la Sainte Vierge. Mr. de Vos à Amsterdam en est possesseur». In de catalogi van te Amsterdam geveilde schilderijen van Jacob de Vos (2 Juli 1833) en van Jacob de Vos Jb.zn. (22 en 23 Mei 1883) komt dit stuk echter niet voor.

De Leidsche Laekenhal bezit van de vroeg-zestiende-eeuwsche Leidsche paneel-schilderkunst drie der hoofdwerken. De twee triptieken van Cornelis Engebrechtsz., Lucas van Leiden's Laatste Oordeel. Van Lucas bovendien een prachtige teekening, een mansportret van 1521. Men moet der directie van het Museum, dat den laatsten tijd zijn bezit aan Leidsche schilderkunst der 17de eeuw op zoo gelukkige wijze zag vermeerderen, ook nog eens een werk van dit Leyder-kind toewenschen.

N. BEETS.

volgens Walpole's «Anecdotes of painting» (1786, II, pag. 27) aan een onbekend glasschilder toebehoorde van wien zich in de kapel te Warwick glasschilderingen bevonden. Zouden we hier op het spoor zijn van werk van onzen meester? Ik acht het zeer goed mogelijk dat zijn 1 voor een 7 werd aangezien zoodat het jaartal 1514 had moeten gelezen worden.

1) Thesauriers Rekeningen van Leiden, 1527: Betaelt Pieter Cornelisz. schilder van XII schildekens mitter stedewapenen die aan de voirs toerssen gehangen zijn VII st.

2) Ter eere van den nieuwen schout van 1527, Heer Gerrit van Lochorst?

EEN RUITJE VAN DIRICK VELLERT?

Het tweede ruitje, waarvan ik hier een veel verkleinde afbeelding geef, (het heeft een diameter van $23\frac{1}{2}$ c.M.) mocht ik eenige jaren geleden in de Heiligbloedskapel te Brugge fotografeeren. Het vertoont een veel verzorgder glasschilders-techniek dan het Noord-Nederlandsche werk en is, ook — mirabile dictu — door zijn onderwerp, veel meer een luxe-stukje dan het glas van den Leidenaar.

Na vergelijking der vrouwenkopjes, der architecturen en hun rijk ornament met twee gesigioneerde ruitjes van Dirick Vellert¹⁾ acht ik het niet al te gewaagd deze Onthoofding van Johannes den Dooper aan den in zijn tijd beroemden Antwerpschen glasschilder toe te schrijven. Het zou dan een werkje van tegen 1520 van hem zijn.

Het leek mij niet onaardig het ruitje hier met dat van Pieter Cornelisz. Kunst te publiceeren. Den vader van dezen, Cornelis Enghebrechtsz., toch wordt tegenwoordig een rond schilderijtje van het Schilderijen-museum te Dresden: een Verzoeking van St. Antonius²⁾, toegeschreven. Dat stuk nu vertoont in de figuur der verleidster overeenkomst met de Salome op het ruitje en — in een merkwaardig costuum-detail, het een deel der borsten vrijlatend jakje — met een der twee vrouwen van haar gevolg. Wanneer dus niet het gesigioneerde werk van Pieter Kunst dat vooralsnog verbood, had men misschien dit ruitje, als onder invloed van zijn vader ontstaan, hem toegeschreven. Nu echter zal men mogelijk met mij geneigd zijn het Dresdener schilderstukje — en de daarmee samenhangende Afgodendienst van Salomo in het Mauritshuis — aan een Antwerpschen Bles-maierist toe te schrijven.

Dirick Vellert? — Gebrand glas, grisaille.
(Brugge, Chapelle du Saint-Sang).

1) Het eene werd in Glück's opstel over den meester («Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses», Band XXII, tegenover pag. 12) gereproduceerd. Het andere vond ik in het Nederlandsch Museum te Amsterdam. Het is het eerst bekende ruitje met de signatuur, die op Vellert's prenten en teekeningen bijna steeds voorkomt: D ✕ V.

2) Catalogus 1908, No. 843. Het is, meen ik, nog niet opgemerkt, dat hier het dubbele Antoniuskruis gecopieerd is naar dat op Dürer's houtsnede: de heiligen Antonius en Paulus (Bartsch 107). Die houtsnede heeft trouwens ook, meen ik, haar stempel gedrukt op het vroeger misschien terecht aan een Bles-meester, den laatsten tijd echter aan Lucas van Leyden toegeschreven schilderstuk in de verzameling Liechtenstein (No. 710), de Kluizenaars Paulus en Antonius. Ik ken zoowel het stuk in Dresden als dat in Weenen slechts van foto's.

Tenzij men ook op grond van analogieën met de voor een vroeg schilderstuk van Lucas van Leyden gehouden Onthoofding van Johannes den Dooper ¹⁾ het ruitje van de Chapelle du Saint-Sang, tegen mijne meening in, voor het voortreffelijk werk van een geheel onbekend Leidsch glasschilder wil houden. Aan Lucas zelf zal men, geloof ik, nooit kunnen denken.

Een met al te groote verzekerdheid uitgesproken toeschrijving zou hier echter misplaatst zijn. Daarvoor is de wisselwerking, die er tusschen de Antwerpsche en de Leidsche kunst in de eerste dertig jaren der XVI^{de} eeuw bestond, nog te weinig bestudeerd.

N. BEETS.

STEDELIJK MUSEUM TE HAARLEM.

Naar aanleiding van een opmerking van den Heer Z. Middelkoop heeft de Commissie van Toezicht op het Stedelijk Museum te Haarlem rapport uitgebracht bij schrijven van 6 Februari 1909, waaraan wij het volgende ontleenen:

Op de vergadering waren aanwezig de Heeren: Dr. A. Bredius, A. L. Koster, Jhr. J. A. P. Repelaer van Spijkenisse, Prof. Dr. Jhr. J. Six, benevens de Voorzitter en de Secretaris.

De Commissie heeft met algemeene stemmen besloten omtrent de gestelde punten als volgt te rapporteeren:

1°. *De toestand der Frans Halszaal.* Die zaal is gebleken minder dan de beide andere zalen, tot het Museum behoorende, geschikt geweest te zijn tot het bewaren van schilderijen die reeds meermalen geregenereerd zijn (zooals o.m. de stukken van Frans Hals), omdat in die zaal tot op heden niet werd gestookt.

De Commissie houdt zich overtuigd, dat zoodra in die zaal een dag en nacht brandende kachel geplaatst zal wezen en het stoken daarvan met de noodige zorg geschiedt, de toestand volkomen bevredigend zal mogen genoemd worden wat de conservatie der schilderijen betreft.

2°. *Vocht.* De zaal is in de jongste maanden te vochtig geworden, doordat de temperatuur aldaar lager was dan die der aangrenzende zalen, doch hierbij dient niet uit het oog verloren te worden, dat te weinig vocht in de atmosfeer waarin schilderstukken zich bevinden verderfelijck werkt, speciaal op die stukken welke op paneel zijn geschilderd (de nos 124 en 125 van den catalogus). In dergelijk geval toch wordt vocht aan de paneelen onttrokken en zulks geeft aanleiding tot kromtrekken en barsten.

1) Vroeger in de verzameling de Somzée te Brussel. Door Friedländer en Dülberg aan Lucas toegeschreven, welke toeschrijving echter door Hulin in zijn «Catalogue critique» van de Brugsche Primitieven-tentoonstelling» (1902) niet schijnt te worden beaamd. Ik ken dit werk slechts van een reproductie, en durf de vraag, of het soms een Antwerpsche variatie op Lucas' prent (Bartsch 111) kan zijn, slechts opwerpen, niet beantwoorden. «Salomo's afgodendienst», het stuk in het Haagsche Mauritshuis — een vrij onaangenaam schilderij — dankt, naar ik meen, zijn Leidsch aspect slechts aan Lucas' houtsneden (B 9 en, wat den narrekop op den achtergrond van het middelluik betreft, Passavant III, No. 23).

3o. De zoogenaamde »catastrophe" heeft enkel bestaan in het uitslaan van het vernis der schilderij van Frans Hals, gemerkt n°. 122 in den catalogus. Daardoor is het stuk gedurende circa één week van zijn gewone plaats verwijderd geweest, ten einde het vernis te regenereren.

Noch het doek noch de verf hebben, ook niet in de geringste mate, geleden.

Thans is nog een kleine plek vernis (boven den inktkoker op de tafel) gedeeltelijk ondoorzichtig gebleven, doch dit onbeduidende schoonheidsgebrek zal spoedig geheel verdwijnen, wanneer het stuk beter wordt verwarmd en de bewuste plek vernis nog enkele malen geregenereerd wordt.

4o. Dat door het »te snel ophangen van het verniste stuk *druipplekken* aan den onderkant van het schilderij zouden zijn ontstaan", is een volkomen onzaakkundige en onjuiste bewering.

De bewuste druipplekken komen zonder twijfel voort uit het in vroeger jaren eenigszins onhandig vernissen der schilderij. Zoolang ons bekend is, werd deze schilderij niet opnieuw vernist. In elk geval zijn deze druipplekken zonder eenige beteekenis en hebben niets te maken met de conservatie der schilderij.

Vroeger is meermalen de wenschelijkheid besproken om het vernis van dit stuk te verwijderen; de bewuste druipplekken zouden dan natuurlijk verdwijnen. Bij zijn laatste bezoek aan het Museum sprak de eminente kunstkenner Dr. Bode de meening uit, dat het stuk te dik in het vernis zit. Met het oog evenwel op het feit, dat deze schilderij zoo bijzonder dun in de verf is, heeft de Commissie steeds gemeend geen dergelijken maatregel te moeten toepassen, doch enkel het bestaande vernis te moeten doen regenereren, wanneer zulks op zijn tijd noodig mocht blijken.

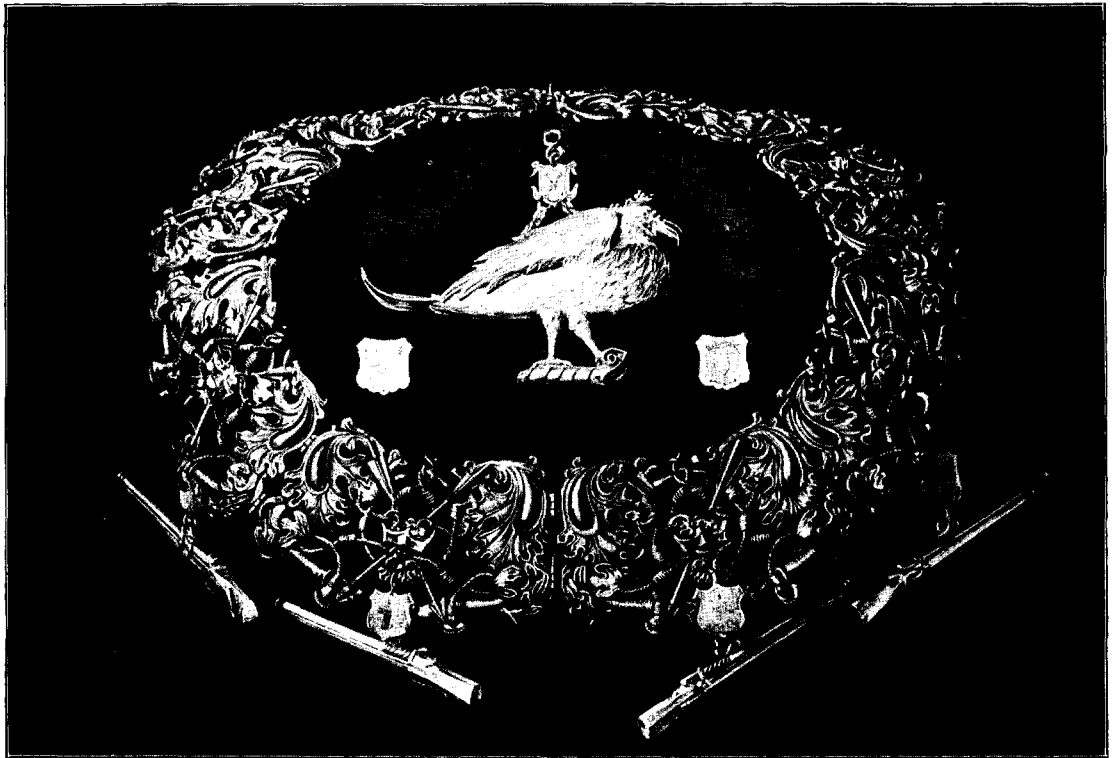
DE HALSKETEN VAN DE SCHUTTERIJ DER KLOVENIERS TE DORDRECHT.

Waar zoo vaak klaagtoonen worden aangeheven, dat de meesterwerken onzer oude kunst en kunstnijverheid of ouden van historisch belang, ten gevolge der meerdere koopkracht van het buitenland, over onze grenzen worden gevoerd om er, in de meeste gevallen, nimmer meer binnen terug te keeren, is het verblijdend, ditmaal eens te kunnen gewagen van een merkwaardig, historisch voorwerp, dat, dank zij de groote vrijgevigheid en vaderlandschen zin der eigenaressen, voor stad en land behouden is gebleven en in veilige haven binnengebracht.

Door den notaris W. H. van Bilderbeek alhier werd, bij missive van 8 dezer, aan het gemeentebestuur van Dordrecht, namens zijne lastgeefsters, de dames Johanna en Margaretha Bemolt, aan de gemeente Dordrecht ten geschenke aangeboden de zilververgulde halsketen, afkomstig van de voormalige Schutterij der Kloveniers te Dordrecht, onder voorwaarde dat dit kleinood, zooals sedert 1906 reeds het geval was, in bruikleen

zoude gedeponerd blijven in het Museum der Vereeniging Oud-Dordrecht. Dit kostbaar geschenk is door den Gemeenteraad, in zijn zitting van 9 dezer, dankbaar aanvaard.

Een woord van hulde en dank moge hier aan de geachte schenksters niet worden onthouden, die door deze daad allen, die belang in onze historie en oudheden stellen, ten zeerste aan zich hebben verplicht. Ware toch nù of later deze keten onder den hamer gekomen, hij zou zeker onherroepelijk voor ons land verloren zijn gegaan. Reeds lang toch werd door de antiquairs op dit stuk geloerd en meer dan eens werden er kolossale

Halsketen van de Schutterij der Kloveniers te Dordrecht.

sommen voor geboden. Niet bezweken te zijn voor de verlokkingen van den Mammon, strekt den dames Bemolt tot groote eere.

De keten bestaat, als in bijgaande afbeelding is te zien, uit acht schakels, gevormd door een dubbel bladornament, waartusschen de bekende Bourgondische vuurslag met twee gekruiste pijlen, verbonden door tusschengestrengelde liefdekoorden (zoogen. lacs d'amour). Onderaan in 't midden hangt, aan een klein schildje, waarop twee gekruiste haakbussen zijn gegraveerd, een zilveren gekroonde vogel, in de oude stukken nù eens als arend dan als duif betiteld, maar misschien de afbeelding van den papegaai of gaai, het doelpunt bij het jaarlijksche koningschieten. — Verder vinden we nog aan den keten

bevestigd een viertal schildjes, aan elk waarvan eene haakbus hangt, alles van zilver. Van deze schildjes vertoonen er twee de wapens der oud-Dordtsche geslachten Muys van Holy en Van Mewen; de beide anderen de navolgende mij onbekende wapens: 1°. een verkort kruis vergezeld, in den (herald.) linkerbenedenhoek, van een anker; 2°. gedeeld: a. eene lelie met afgesneden voet, rustende op de deelingslijn; b. eene, en sautoir, geopende schaar.

Balen, in zijne »Beschrijvinge van Dordrecht'', de »Pronk-cieraden'' der drie schutterijen vermeldende, noemt dezen keten en dien der Sint Joris-schutters: »Een zilvere vergulde Halsband van den Gulden Vlieze, aangehecht l'ordre du Saint Esprit''. Hoe hij aan deze onvolledige, zonderlinge omschrijving komt is niet duidelijk. Wel bestaat de ordeketen der Vliesorde uit de Bourgondische vuurslagen en hangt aan de Fransche H. Geest-orde een kruis, waarop een duif is afgebeeld, doch het gebruik dierzelfde emblem, al zijn ze misschien aan deze orden ontleend, maakt van den Kloveniers-keten nog geen Vlies- of H. Geest-orde.

Eenig verband schijnt er intusschen toch wel te bestaan, want in een, van 1786 dateerend, nog aanwezig vaandel dezer schutterij, wordt (heterogene combinatie!) eene Vrijheidsmaagd afgebeeld, met de ketens der beide genoemde orden omgeven, en in een zilver gedreven trom-ornament der St. Joris-schutters wordt het beeld van hun beschermheilige door dezelfde ordeteekenen vergezeld, die bovendien ook in hunne vaandels prijken.

Daarentegen komen zij in een nog voorhanden Kloveniers-vaandel van 1689 niet voor. Wat de schutterijen er toe gebracht heeft, om honderd jaar hierna, deze, aan ridderwezen en vorstengunst herinnerende insignia toch nog weër in hare vaandels op te nemen en dat in een tijd, toen hare leden van niets anders droomden noch hooren wilden, dan van Vrijheid en Gelijkheid, is mij een raadsel.

Na de oprichting toch van 12 Burgervendels, in 1585, waren de oude schutterijen wel in wezen gebleven, doch hadden een kwijnend bestaan voortgesleept. Eerst bij de beweging tot volkswapening in 1783 en e.v. jaren herleefden zij; de Patriotten hadden zich toen van haar meester gemaakt en zij waren toen eigenlijk niet anders dan Patriotsche exercitie-genootschappen geworden, getuige o.a. de samensmelting van het genootschap »de Vrijheid'' met de Kloveniers in 1786.

Hoe de beide schutterijen aan deze eereteekenen gekomen zijn? Het waarschijnlijkst dunkt mij, dat de betrokken vorsten haar bij eene of andere gelegenheid, bij wijze van gunstbetoon, zullen hebben toegestaan, deze emblem in hare vaandels en sieraden op te nemen.

In het archief der Kloveniers, waarin trouwens niet veel oude bescheiden voorkomen, is echter daaromtrent niets te vinden, en dat der Schutterij van St. Joris is niet meer aanwezig.

Wat den ouderdom van het stuk betreft, in een Acten-boek in het Dordtsche gemeente-archief, wordt dato 19 Aug. 1485, van een schutters-collier melding gemaakt, doch of dit de hierbedoelde is, blijkt niet. Zeker wijzen de vuurslagen op den Bour-

gondischen tijd en de pijlen op St. Sebastiaan, den patroon der schutters, en op de dagen toen zij zich nog van den handboog bedienden, die later, na de invoering der vuurwapenen, door den coluvrijn (vanwaar hun naam kolveniers of kloveniers) vervangen werd. Doch de keten kan daarom toch in later tijd vervaardigd zijn. De stijl van het ornament, doet meer aan de XVIe, dan aan de XVe eeuw denken. De schildjes en de haakbussen werden er kennelijk later, vermoedelijk in de XVIIe eeuw, aan toegevoegd.

Maar, om het even van welken tijd het moge dateeren, men mag onze stad, die niet rijk is aan voorwerpen haar verleden betreffende, geluk wenschen, dat het bezit van dit merkwaardig historisch relik, dank zij den milden zin van twee harer burgeressen, thans voor goed aan haar verzekerd is.

De bovenstaande mededeelingen werden gedeeltelijk door mij ontleend aan een uitvoerig artikel over de bezittingen der voormalige Dordtsche schutterijen, in de »Dordr. Courant» van 2 April 1906, van de hand van onzen Gemeente-archivaris, den heer I. L. van Dalen, die ook in »Eigen Haard» van 9 Juni 1906 eene bijdrage over ditzelfde onderwerp heeft geleverd.

MR. S. VAN GIJN.

EEN BELANGRIJK VONNIS BETREFFENDE BESCHERMING VAN MONUMENTEN IN DUITSCHLAND.

In de zittingen van het Landgericht te Aken van 15 October 1908 en 1 Februari 1909 werd vonnis gewezen in een strafgeding wegens beschadiging van monumenten. In Dürboslar, in den Kreiz Gulik, was een nieuwe katholieke kerk gesticht, doch van den Minister van Eeredienst was geen toestemming verkregen tot afbraak van den toren der oude kerk, daar deze behouden moest blijven, als een der oudste romaansche bouwwerken uit de omgeving, waarschijnlijk nog van vóór het jaar 1000. De Minister had in overweging gegeven om den toren tot kapel op de begraafplaats in te richten en de helft van de op 800 Mark geschatte kosten aangeboden, terwijl de gemeente dan de andere helft te betalen zoude hebben.

Hiervan waren de inwoners echter niet gediend en, blijkbaar volgens een tevoren beraamd plan, trok den 16^{en} Juli 1907 een groote schare dorpingen 's avonds met allerlei werktuigen naar den toren om dien geheel met den grond gelijk te maken. In twee nachten was dit vandenwerk volbracht en de burgemeester meldde daarop, dat de toren was ingestort.

Uit de getuigenis van den Provincialen conservator Prof. Dr. Paul Clemen bleek overtuigend, dat de hechtheid van het bouwwerk de mogelijkheid van een instorten geheel uitsloot, en bij de op last van den Minister ingestelde strafvervolging kon althans van een deel van de sloopers de schuld bewezen worden, niettegenstaande de dorpingen op allerlei wijzen zich aan bezwarende getuigenissen trachtten te onttrekken. De vervolging geschiedde niet alleen op grond van beschadiging (art. 303 van het Duitsche Strafwetboek)

maar ook op grond van art. 304, dat tot 3 jaar gevangenisstraf of tot 1500 Mark boete bepaalt tegen hem, die »vorsätzlich und rechtswidrig . . . Grabdenkmäler, öffentliche Denkmäler, Gegenstände der Kunst, der Wissenschaft . . . beschädigt oder zerstört». De hoofdschuldige, de »Kirchenrendant», werd tot 3 maanden gevangenisstraf veroordeeld, een medewerker tot 3 weken en anderen tot boeten ¹⁾).

Wanneer zal in Nederland de wetgever eens de mogelijkheid scheppen om onnoodige afbraak te verbieden en om monumentenschenders te vervolgen, zoo die zich om het verbod niet bekommeren?

J. C. OVERVOORDE.

HET STADHUIS TE 'S-HERTOGENBOSCH.

In de voorlaatste aflevering van het »Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond» (pag. 212—226) werd door den heer Dr. C. F. Xav. Smits, naar aanleiding van den onlangs ontdekte onderbouw van het in 1529—33 gebouwde en in 1669—93 vernieuwde Bossche stadhuis, een historisch en oudheidkundig overzicht van dat stadhuis gegeven, benevens eene uitvoerige beschrijving van de in 1529—30 gebouwde kelders.

Met belangstelling hebben wij van deze studie kennis genomen, doch meer in het bijzonder werd onze aandacht gevestigd op dat gedeelte, waar schrijver — na een nauwkeurig door hem ter plaatse ingesteld onderzoek — tot de bespreking van dien gothischen onderbouw overgaat, en dit te meer, omdat ook wij deze veelbesproken keldergebouwen hadden bezichtigd en onderzocht en ons daaromtrent eene vaststaande meening hadden gevormd.

Wij zullen trachten onze zienswijze, die in vele opzichten met die van Dr. Smits in strijd is, klaar en duidelijk uiteen te zetten, opdat de lezer van ons »Bulletin», ook al is hem het Bossche stadhuis met z'n merkwaardige kelders geheel onbekend, niet alleen ons betoog gereedelijk kunne volgen, doch tevens de overtuiging erlange, dat onze voorstelling onbetwistbaar de ware is.

Wij twijfelen geenszins, of de geachte schrijver zal ons deze repliek ten goede houden en de gothische kelders onder het door hem beschreven stadhuis, na onze argumenten gehoord en in loco aan de werkelijkheid te hebben getoetst, van hetzelfde standpunt gaan beschouwen, als waarop wij ons van stonde af hebben geplaatst.

Om duidelijk het verkeerde inzicht in den stand van zaken aan te toonen, zijn wij verplicht een drietal plaatsen uit de studie van Dr. Smits aan te halen.

1°. Op pag. 218 lezen wij:

Na 1669 en '70 is het oude of eerste stadhuis voor goed van het tooneel verdwenen, alleen zijn onderbouw en zijn fraai overwelfde kelder zullen nog gedeeltelijk gespaard blijven.

1) Eene uitvoerige mededeeling over dit proces is opgenomen in »die Denkmalpflege» 1909, no. 3, bl. 22.

Een zware muur zal hiervan evenwel een aanzienlijk gedeelte (de westelijke traveeën) doorsnijden en den nieuwen, toekomstigen bovenbouw, den zwaren gevel in renaissance-stijl, hebben te onderschragen.

Lezen wij goed, dan wordt hiermede bedoeld, dat de fraai overwelfde kelder, die van 1529—30 dagteekent, eerst in 1669—70 door een zwaren muur werd doorsneden, om den nieuwen, huidigen renaissance-gevel te torsen. Ergo is Dr. Smits van meening, dat vóór dien tijd, of beter nog vóór den brand van 1669, geen muur aanwezig was, die de kelderruimte in twee deelen splitste.

2°. Op pag. 223 zegt schrijver, na vooraf te hebben medegedeeld, dat de nieuwe stadhuisgebouwen van 1670—93 op den zestiend' eeuwschen onderbouw en kelders (1529—30) werden aangelegd:

Niet alleen legde men nieuwe grondslagen onder de pui van het stadhuis, maar ook trok men eenen geweldig zwaren muur ter dikte van 3.18 Meter dwars door den schoonen gothischen onderbouw (de zoogenaamde crypte) henen, welke muur tot grondslag diende voor den nieuw-op-te-trekken stadhuisgevel van 1670. Deze leelijke, logge, ofschoon voor den hoofd-gevel noodzakelijke muurbrok heeft den dezer dagen ontdekten kelder leelijke parten gespeeld. De 2de travee (ten westen) in dezen gothischen kelder is door dien zwaren fundeeringsmuur geheel in beslag genomen, geheel door den kolos vervuld."

Ook hier wordt ons medegedeeld, dat in 1670 ten behoeve van den nieuwen stadhuisgevel een zware muur, van 3.18 Meter dikte, dwars door den schoonen gothischen onderbouw of kelder werd aangelegd, een muur dus, die den kelder in tweeën deelde.

3°. Ten slotte lezen wij op pag. 224, waar een begin wordt gemaakt met de beschrijving der kelders, nog het volgende:

Van die fraaie, overtoogde, kelders, beiden van gelijke hoogte, bestaan nog heden twee naast-elkaar loopende beuken, die in de lengte zes traveeën telden. Haar aantal is door den onderbouw van het in 1670 verbouwde stadhuis, dat nu nog bestaat, tot vier teruggebracht, die op onze teekening, Fig. 1, onder de cijfers III, IV, V en VI voorkomen.

Uit bovenstaande aanhalingen blijkt ten duidelijkste, dat Dr. Smits de meening is toegedaan, dat de onderbouw van het Bossche stadhuis van Z.O. tot N.W. en van N.O. tot Z.W. oorspronkelijk slechts één lokaal is geweest, dat in de lengte zes traveeën telde, ieder twee gewelfsvakken diep, — totdat in het jaar 1670, bij den bouw van den tegenwoordigen stadhuisgevel, de fundeeringsmuur dien kelder in twee deelen splitste, waarvan het eene 4 × 2, het andere 2 × 2 gewelfsvakken bevatte.

Ook het grondplan op pag. 223 geeft aan deze zienswijze uiting.

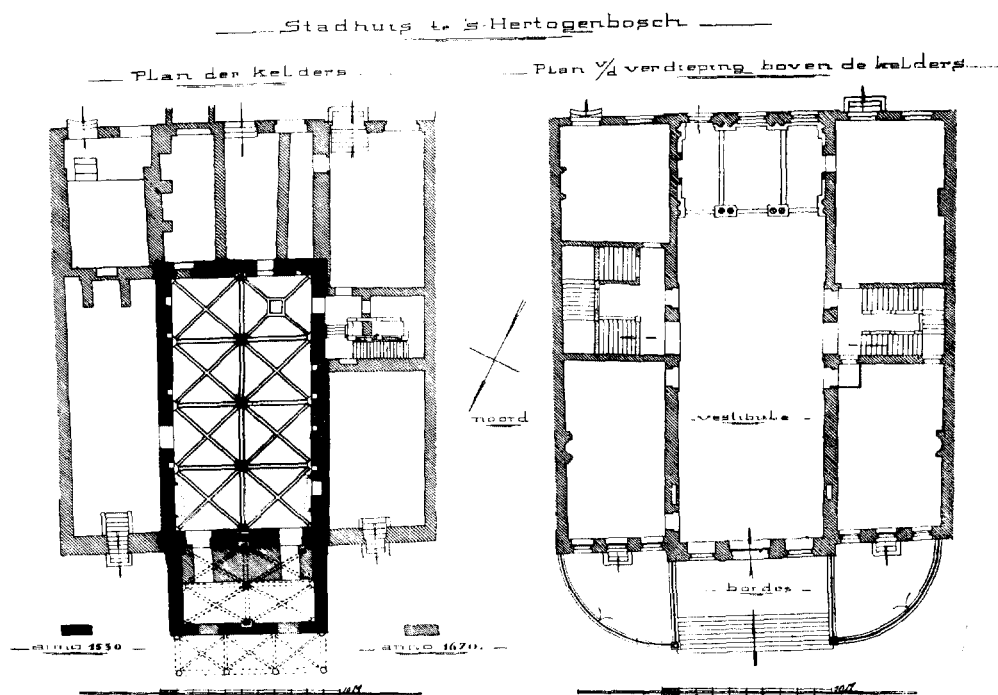
Heeft de geachte schrijver, aldus redeneerend, zich niet eens afgevraagd, wat toch wel de reden mag zijn geweest, dat in deze groote kelderruimte, volgens zijne opgaaf 6 traveeën tellende, 4 traveeën eene breedte hebben van 3.89 M., terwijl de twee aangrenzende traveeën opvolgend slechts 3.20 M. en 2.50 à 2.70 M. breed zijn? Heeft hij er nooit eens over nagedacht, waaraan het is toe te schrijven, dat het verschil in breedte tusschen de

4 eerste traveeën en de laatste meer dan 1.20 M. bedraagt, terwijl men bij den bouw dier kelders in 1530 geheel vrij was om de traveeën regelmatig te verdeelen?

Van slordig werken is hier geen sprake — en zelfs dan nog had dit verschil slechts eenige centimeters kunnen bedragen — maar schrijver gaat uit van eene verkeerde hypothese en, daarop voortbouwend, ziet hij dezen schijnbaar-onregelmatigen toestand over het hoofd, weet er geen raad mede en maakt er daarom in zijne studie slechts terloops melding van.

En toch is de zaak zeer eenvoudig!

Dr. Smits ziet in den onderbouw van het stadhuis slechts één kelder, terwijl in

werkelijkheid in 1530 twee kelders zijn gebouwd, de eene onder de vestibule, de andere onder de pui van het stadhuis.

Eerstgenoemde kelder is thans nog geheel in zijn oorspronkelijken toestand aanwezig en bestaat uit 4 traveeën, ieder van 2 gewelfsvakken; de muur van 3.18 M. dikte, door Dr. Smits ten onrechte aangezien voor den funderingsmuur van den in 1670 gebouwd, tegenwoordigen stadhuisgevel, is in waarheid niets anders dan de muur van den gothieken gevel van 1530, ter dikte van 1 M., waartegen een muur van 2.18 M. is aangebracht ter ondersteuning van den zwaren, renaissancegevel van 1670. Door aantrekking van de belendende huizen »De Gaffel» en »De Sinterklaas» was het mogelijk geworden een zoogenaamd avant-corps te verkrijgen, waardoor bedoelde gevel niet bovenop, maar tegen en vóór de fundering van den 16de-eeuwschen gevel moest worden aangelegd.

Deze meening berust geenszins op een los vermoeden, want met deugdelijke bewijzen kan worden aangetoond, dat de muur van 3.18 M. dikte uit twee verschillende tijdperken bestaat: het zuid-oostelijk gedeelte ter dikte van 1 M. is van 1530, het aansluitende deel dagteekent uit 1670.

Tot staving van deze bewering laten wij hier eenige zeer voor de hand liggende argumenten volgen, die o.i. onweerlegbaar voor onze zienswijze pleiten.

Wanneer men in den kelder onder de vestibule, dus in den kelder, die 4 × 2 gewelfsvakken telt, de halve kolom in den noord-westelijken muur aan een nauwkeurig onderzoek onderwerpt, komt men al spoedig tot de ontdekking, dat zoowel bazement als schacht en kapiteel volgens alle regelen der architectuur met den muur zijn verbonden, een toestand dus, die geheel overeenstemt met de halve kolom in den tegenovergestelden wand.

Dit alleen reeds is een afdoend bewijs, dat de noord-westelijke muur aan de zijde van den kelder uit eenzelfde tijd dagteekent als de kelder zelf, ergo van 1530; want was de muur in kwestie van 1670, dan zou de half-zichtbare kolom als heele kolom zijn bewerkt en voor de helft in den muur zijn ingemetseld, zooals trouwens de heer Smits ook abusief in zijn grondplan aangeeft. Ditzelfde geldt ook voor de kraagsteenen in de hoeken, die als hoek-kraagsteenen en *niet* als corbeaux aan een vlakken wand zijn uitgehouwen.

Een tweede bewijs voor ons betoog is het feit, dat de dwarsgordel van 0.36 M. breedte bij bedoelden muur geheel ontbreekt en daar ook nimmer geweest is, hetgeen toch niet het geval zou zijn, indien de kelder oorspronkelijk uit 6 traveeën had bestaan en de muur daar ter plaatse eerst in 1670 was aangebracht.

Een derde punt, dat er op wijst, dat de onderbouw in 1530 uit *twee* kelders heeft bestaan en dus de meergenoemde muur ook uit dien tijd dagteekent, verschaft ons de even eenvoudige als logische redeneering, dat, evengoed als de stadhuisgevel van 1670 een fundeeringsmuur behoefde, zoo ook zijn voorganger van 1530 een ondersteuningsmuur moest hebben, welke muur de door ons genoemde is van 1 M. dikte. Immers, aan het plaatsen van dien vrij-zwaren, gothieken gevel van 1530 op slechts 0.36 M. dikke gordelbogen, die — wij toonden dit hierboven reeds aan — daar ter plaatse trouwens nooit zijn geweest, zal wel geen deskundige in ernst willen gelooven.

Wil men nog meer bewijzen voor het oorspronkelijk aanleggen van *twee* kelders, dan kunnen wij hieraan nog toevoegen, dat de afscheiding tusschen den 1 M. dikken muur van 1530 en dien van 2.18 M. uit 1670 nog zeer duidelijk te zien is, terwijl de kelder onder de pui bovendien ook 0.30 M. smaller is dan die onder de vestibule.

Wanneer wij ten overvloede de op pag. 226 gereproduceerde gevelteekening van Saenredam beschouwen en daar de beide schoorsteenen even achter de voorzijde boven den trapgevel zien te voorschijn komen, die, naar wij weten, zich bevinden loodrecht boven de in de kelders aanwezige schouwen; wanneer wij daarmee in verband den stand van den gevel bestudeeren, dan lijdt het geen twijfel meer, of de fundeeringsmuur van dien gevel is dezelfde als de tegenwoordige scheidingsmuur tusschen de beide kelders.

Wij meenen hiermede voldoende te hebben aangetoond, dat de noord-westelijke

keldermuur oorspronkelijk is en dat de onderbouw van het Bossche stadhuis van stonde af aan uit twee lokalen heeft bestaan.

Treden wij nu den tweeden, kleineren kelder binnen, dan zien wij eene ruimte, die buiten den stadhuisgevel is gelegen; dit gedeelte is thans onbevloerd, met geen oorspronkelijk tongewelf afgedekt en aan de zuid-oostzijde voor bijna de helft met den fundeeringsmuur van den 17^{en}-eeuwschen gevel opgevuld.

Bij een meer grondig onderzoek zien wij echter in het midden van den noord-westelijken muur een gedeelte van een halve ingemetselde kolom, die op het grondplan van Dr. Smits niet voorkomt; verder zijn in het midden van de ruimte, op 2.35 M. afstand van dienzelfden noord-westelijken muur, duidelijk sporen zichtbaar van eene vrijstaande kolom, terwijl langs de wanden en in de hoeken nog overblijfsels aanwezig zijn van kraagsteenen, waaruit valt af te leiden, dat dit lokaal oorspronkelijk gewelfd is geweest en 2×2 gewelfsvelden heeft gehad.

Wanneer wij nu in het grondplan van Dr. Smits, op pag. 223 weergegeven, den 1 M. zwaren gevelmuur van 1530 con-

strueeren en den fundeeringsmuur van den gevel van 1670 wegdenken, dan krijgen wij voor dezen voorkelder eene symetrische gewelfsindeeling, waarvan elk gewelfsvak 2.35 M. diepte heeft. En hiermede wordt dan tevens het verschil in maat van de verschillende traveeën, in het plan van Dr. Smits aangegeven, op begrijpelijke wijze te niet gedaan.

De zoeven besproken kelder, waarvan de gewelven niet meer bestaan, doch

Het Bossche Raadhuis, naar de gravure van J. Everts.

waarvan de sporen nog duidelijk aanwezig zijn, was de kelder onder het bordes buiten het stadhuis, hetgeen zoowel uit een oudheidkundig oogpunt als op historische gronden voor vaststaand kan worden aangenomen. Immers, in de stadsrekeningen van 1529—30 wordt gesproken van het leveren van gehouwen steen door den steenhouwer Jan Derkennis: »*bij hem geleverd tot wulven van den kelders ende der poye van den Raethuys*». De thans zoo goed als onherkenbaar geworden kelder was de kelder onder »*de poye van den Raethuys*».

Menigeen zal echter op de teekening van Saenredam, voorkomend op pag. 226, geen samenhang kunnen vinden tusschen de daar aanwezige, driedeelige galerij en de twee-traveeën-brede kelderruimte onder het bordes van het stadhuis; doch dit is toe te schrijven aan de omstandigheid, dat Saenredam op zijne fraaie afbeelding het hier besproken stadhuis bijna en face heeft weergegeven.

Wij meenen wel te doen ter verduidelijking en ter verklaring van onze meening hieraan eene plan-teekening der kelders toe te voegen, waarop onze zienswijze duidelijk is na te gaan; de driedeelige galerij evenwel, waarvan geen plattegrond bestaat, is daarop approximatief geteekend.

Tot beter begrip van den stand dezer galerij wordt mede hierbij opgenomen eene afbeelding van het Bossche stadhuis van de hand van J. Everts, opgenomen in het werk van J. H. van Heurn. Hoewel deze eene minder zorgvuldige perspectiefschets is, gegraveerd naar eene schilderij van kort na 1579, geeft zij toch een beteren kijk op de aansluiting van de galerij tegen het bordes, waardoor de onderlinge samenhang der verschillende deelen den lezer duidelijker zal worden.

Wij vertrouwen hiermede ons standpunt voldoende te hebben verdedigd en toegelicht en houden ons overtuigd, dat Dr. Smits ongetwijfeld tot onze zienswijze zal overhellen, wanneer hij zich slechts de moeite wil getroosten de kelders, die reeds zooveel pennen in beweging hebben gebracht, met onze gegevens in handen, aan een nieuw onderzoek te onderwerpen. Mochten de door ons aangevoerde argumenten z. i. niet steekhoudend zijn en onze meening op verkeerden grondslag berusten, dan stellen wij er prijs op nader door hem te worden ingelicht. Misschien is dan het laatste woord daarover nog niet gesproken!

's-Gravenhage, Januari 1909.

ADOLPH MULDER.

Naschrift. — Over ditzelfde onderwerp zijn inmiddels nog een tweetal artikelen verschenen, die ons tot een korte bespreking nopen.

1°. Van Dr. C. F. Xav. Smits in »St. Lucas» (Nederlandsche uitgave van het »Bulletin des Métiers d'Art») — Decemhernummer 1908, VIIIe jaargang.

2°. Van den heer Jan Mosmans in »Het Huis, oud en nieuw» — 2e aflevering, Februari 1909, 7e jaargang.

In eerstgenoemde bijdrage komt dezelfde foutieve plattegrond voor als in het hierboven besproken artikel; verder deelt schrijver op pag. 167 nog mede, dat de westelijke traveeën kleiner zijn dan de vier oostelijke. Blijkbaar is Dr. Smits dus ook hier nog onbewust van het feit, dat die zes traveeën oorspronkelijk aan twee kelders hebben toebehoord, te weten de vier van gelijke afmetingen aan den kelder onder de vestibule en de beide anderen aan den kelder onder de pui van het stadhuis.

De heer Jan Mosmans daarentegen ziet den oorspronkelijken toestand van den onderbouw van het Bossche stadhuis beter in; zijne grondteekening stemt geheel overeen met den bij ons artikel gevoegden plattegrond en zijne zienswijze is geheel identiek aan de uiteenzetting van den stand van zaken, zooals wij dien hiervoor hebben weergegeven.

Februari 1909.

A. M.

ACCIJNSHUISJES TE LEIDEN.

Bij den afstand der zoogenaamde accijnshuisjes bij de Hoogelandsche Kerk aan de Gemeente-Commissie in het jaar 1903 werd door de Gemeente de voorwaarde gesteld, dat deze huisjes vóór Mei 1909 zouden afgebroken worden. Men was hierbij uitgegaan van de gedachte om door het afbreken der huisjes de kerk aan deze zijde vrij te leggen.

Nu de fatale termijn hiervoor naderde, begon men meer en meer in te zien, dat dit afbreken een fout zoude zijn. De huisjes toch, in 1665 gebouwd door den bekenden stadsfabriek Willem van der Helm, die ook de nog bestaande Morsch- en Zijlpoort ontwierp, zijn, hoewel eenvoudig van vorm, toch juist door den voornamen eenvoud en de juiste proporties, een voorbeeld van wat de goede bouwmeesters in de 17de eeuw met de bescheidenste middelen wisten te bereiken.

Gelijk de hierbij gevoegde afbeelding voldoende aantoot, is het een blok huisjes van slechts ééne verdieping, met doorlopende kroonlijst en schuinoplopend dak, hetwelk in het midden doorbroken wordt door een groot fronton, waarin een groot wapen van Leiden.

Reeds wegens de architectonische waarde der huisjes zelf zoude het jammer zijn om die af te breken, waar noch een eisch van het verkeer, noch de toestand der gebouwtjes zelf hiertoe aanleiding gaf; doch het zoude bepaald een groote fout geweest zijn, omdat die huisjes daar op hunne plaats tegen het massief van de kerk zoo uitnemend voldoen om de afmetingen der kerk te meer tot haar recht te doen komen. Het schip der Hoogelandsche Kerk is slechts halverwege opgetrokken, tot aan het begin der hooge vensters, waarvan de onderdorpels nog onder de om de aanzetten der streefbogen opgetrokken zadeldakjes zijn terug te vinden. Hierdoor ontstaat een wanverhouding tusschen het te lage schip en het tot volle hoogte opgetrokken transept en juist hierbij werken de lage accijnshuisjes aan den voet van het gebouw zoo gunstig om aan het schip zelf meer rijzing

te verleen en hierdoor de wanverhouding met het transept minder te doen spreken.

Van verschillende zijden werden aan de Gemeente-Commissie der Nederlandsch Herv. Kerk en aan den Raad der gemeente Leiden adressen gericht, om, door wijziging der voorwaarden van 1903, het behoud der accijnshuisjes mogelijk te maken, o. a. door de Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie, de Maatschappij van Bouwkunst, de Vereeniging Oud-Leiden en de H.H. H. J. Jesse, architect te Leiden, Jhr. Mr.

V. E. L. de Stuers en Dr. P. J. H. Cuypers.

Het praeadvies van B. en Ws. luidde eerst ongunstig, al was er ook eene minderheid in dit college voor het behoud. In de vergadering van den Gemeenteraad van 11 Maart l.l. werd echter het voorstel van den Heer Zaalberg om de huisjes te behouden met 17 tegen 11 stemmen aangenomen, nadat ook de Heer A. Reimeringer een warm woord voor hun behoud gesproken had.

De hierbij gevoegde afbeelding is ontleend uit het door Oud-Leiden in 1908 uitgegeven werk »Oude-Gebouwen te Leiden», waarvan het cliché belangeloos aan de Redactie werd afgestaan.

Zuidertransept- en Zuidgevel van het Schip.

J. C. OVERVOORDE.

DE MARKIES VAN SPINOLA.

Ieder kent te Rotterdam het oude beeld van den Spaanschen veldheer Ambrosius Spinola, dat sinds jaar en dag voor den gevel van het hoekhuis Spaansche kade en Nieuwe haven staat. Van Lennep en Ter Gouw vermelden het in hunne »Uithangteekens», 1868, en geven er tevens een tekening van. Het is ongeveer 1.60 M. hoog en uit grenenhout vervaardigd. Hoewel de beeldhouwer vrij primitief te werk ging — de versierselen van het harnas zijn ten deele door het indrijven van spijkers met groote koppen weergegeven — en hij het ook met de verhoudingen niet al te nauw nam, maakt het beeld met zijn naïef-krijgshaftig uiterlijk toch een eigenaardigen indruk. Het dateert waarschijnlijk van het

midden der 17de eeuw, misschien zelfs van nog vroeger; want het huis zelf is vermoedelijk reeds gebouwd in 1608, juist in den tijd, dat de beroemde Spaansche veldheer Spinola voor het sluiten van het Bestand hier op zijn reis naar Den Haag door de stad trok.

»In den jare 1608 den 31 January», zoo zegt de oude kroniekschrijver, »wierd de marquis Spinola, met andere heeren vergeselschaft, tot Rotterdam heerlijk ingehaalt. Hij quam van Dordregt over het ijs van de Maas met een gevolg van omtrent 40 paarden, 9 muilen, 4 koetzen en omtrent 150 sleden met bagagie. Voorts trok hij des anderen daags na den Haghe».

Bij die gelegenheid zal ook het huis naar hem genoemd zijn. In 1627 wordt de naam reeds officieel aangetroffen en in 1688 wordt het huis aangeduid als »van outs genoemd Spignola»¹⁾. Het beeld zal toen reeds lang op den hoek gestaan hebben of, misschien ook, in den top van den gevel. Op een 18de-eeuwsche teekening, berustende in het gemeente-archief, komt het tweemaal voor, èn op den hoek èn in den geveltop aan de zijde van de Roobrug. Deze gevel is in 1825 helaas afgebroken, van de andere zijden van het huis is evenwel nog veel in den ouden toestand bewaard gebleven.

Dit beeld nu, dat, niettegenstaande een onge-
meen dikke verflaag, in den loop der eeuwen grooten-
deels vermolmd was, kon in de maand September
van het vorig jaar niet langer weerstand bieden aan
een verraderlijken rukwind. Het viel van zijn voetstuk
en kwam zwaar beschadigd op de harde straatkeien
terecht. Hoewel de brokken zorgvuldig bij elkaar
werden geraapt en zoo goed mogelijk ineengezet, viel
er niet aan te denken het beeld nogmaals aan weer en
wind bloot te stellen. Het werd daarom onder gebracht
in het Museum van Oudheden, nadat vooraf de beeld-
houwer S. Miedema, daartoe in staat gesteld door de
mildheid van een Rotterdamsch ingezetene, er een afgietsel in cement van genomen had.

Dit afgietsel nu werd, nadat het gebronsd was, in het laatst van December j.l. op de ledig gekomen plaats gezet. Zoo is dan thans de markies van Spinola weer in eere hersteld en zal hij nu weder voor jaren en jaren het trotsche hoofd kunnen bieden aan weer en wind, aan storm en regen!

E. WIERSUM.

1) Volgens de teekeningen van Paul van Liender (1731—1797) in het Gemeente-archief (Roterodamum Illustratum No. 1196 en 1198), stond het jaartal 1637 op den gevel.

J. C. O.

Beeld van Spinola.

DE NEDERL. HERVORMDE KERK TE WOUBRUGGE.

Dit gebouw begint teekenen te geven van verzakking, hier en daar zijn bedenkelijke scheuren in de muren zichtbaar, en in eene vergadering van het kerkbestuur stelde een der leden zelfs reeds voor om het gebouw te verminken door den toren op te offeren.

Na de vrede van Munster 1648 begon men hier in ons dorp te spreken over de stichting van een waardig gebouw, waarin de gemeente kon vergaderen. Het vorig kerkgebouw stond te Jacobswoude, welk dorp een half uur ten Oosten van Woubrugge lag.

N. H. kerk te Woubrugge in 1686. Naar eene gravure 1).

In Maart 1586 werd dat gebouw om bouwvalligheid gesloopt, en langzamerhand verhuisden de bewoners van Jacobswoude naar Woubrugge en verliet het eerste dorp geheel.

Van af 1586 tot het midden der 17de eeuw vergaderde de gemeente in een noodkerk en vooral na den strijd met Spanje werd zeer naar een goed kerkgebouw verlangd.

Den 30^{en} November 1651 verleenden de Staten van Holland octrooi om een kerk te bouwen en schonken daarvoor *f*1500; de ingezetenen droegen over een tijdvak van 8 jaren, enkel voor de buitenbouw, *f*20760 bij.

1) Dit cliché is in bruikleen afgestaan door den schrijver.

In 1652 werd aan een bouwkundige (vermoedelijk wel Pieter Norwitz.) opgedragen om een gebouw te ontwerpen en deze heeft een »Godshuys» gesticht, dat een sieraad voor het dorp en de omgeving is. Schoon van geen buitengewone grootte is het toch een voortreffelijk werk om haar bizondere bouwwijze. Het merkwaardige daarvan bestaat hierin, dat het bij een breedte van 12.80 meter en een lengte van 21.35 meter zonder eenig steunsel of pilaar van binnen te hebben, vrij hoog is opgebouwd; de kap is met groote handigheid in elkaar gezet, en de zware spitse toren rust zeer smaakvol op het midden. De muren, die van »Ijsselsche moppen» zijn opgetrokken, hebben onderaan een dikte van p.m. 1.50 meter.

Honderd jaar na den bouw, in 1755, werd het werk van den bouwheer beproefd. In dat jaar toch, werd, gelijk »De Nederlandsche Jaarboeken» melden, de aardbeving ook bijzonder in het dorp Woubrugge waargenomen en slingerden de koperen kaarskronen, die in het kerkgebouw hingen, heen en weer.

De verzakking of verschuiving van thans ligt niet aan kap of toren, maar in de fondeeringplaat, die voor een deel verteerd is. Het boezemwater van Rijnland is aanmerkelijk lager dan dertig jaar terug, toen het stoomgemaal te Katwijk werd opgericht, en de waterstand van den aangrenzenden polder is sedert de laatste honderd jaar door inkrimping ook aanmerkelijk lager; hierdoor kwam de fundeering nu droog te liggen en werd deze aan verrotting blootgesteld. Het is zeer te wenschen, dat door spoedig ingrijpen voldoende versterking kan worden aangebracht, daar bij te lang wachten ernstig gevaar voor het sierlijk kerkgebouw kan ontstaan.

O. C. VAN HEMESSEN.

□ KORTE MEDEDEELINGEN. □

Officieele berichten.

Als leden zijn toegetreden:

De Rijkscommissie voor Beschrijving van Monumenten van Geschiedenis en Kunst te 's-Gravenhage en W. Croockewit A.W.zn., secretaris der Utrechtsche Provinciale Commissie van Toezicht op de — voorwerpen — van geschiedenis en kunst.

Tot corresponderende leden zijn benoemd:

Prof. Mr. D. van Blom te Delft, Jhr. A. P. R. V. Girard de Milet van Coehoorn te Made (N. Br.), F. C. Colenbrander Jr. te Brummen, J. T. Cremer te Amsterdam, E. Deen te 's-Gravenhage, Ds. C. P. van Eeghen te Amsterdam, M. A. Evelijn te Leiden, Mr. H. H. Everts te Twello, J. Eysten te Utrecht, Mr. O. F. baron Groeninckx van Zoelen te 's-Gravenhage, P. Gouda Quint te Arnhem, Mr. E. baron van Hövell tot Westerflief te Culemborg, I. S. F. van Hoogstraten te Arnhem, Jhr. Mr. J. H. Hora Siccama te 's-Gravenhage, Mr. W. P. R. van Hotz van Enghuizen te Zevenaar, Mr. J. F. Ingen Housz te 's-Hertogenbosch, Dr. R. Jesse te Rhenen, J. O. Kronig te 's-Gravenhage, G. A. W. van

Lanschot te 's-Hertogenbosch, Jhr. H. J. Deutz van Lennep te Heemstede, Jhr. E. van Loon te 's-Gravenhage, Jhr. A. Loudon te 's-Gravenhage, Mej. Dr. H. C. H. Moquette te Rotterdam, L. Nardus te Suresnes, F. J. W. baron van Pallandt van Rosendael te Rozendaal (G.), Mr. A. F. L. graaf van Rechteren Limpurg te Almelo, Dr. A. G. Roos te Groningen, A. baron van Schimmelpenninck van der Oye van de Poll en Nyenbeek te 's-Gravenhage, Dr. N. J. Singels te Utrecht, D. D. Stuten te Amsterdam, Jhr. Mr. P. Teding van Berkhout te Aerdenhout, Mr. J. A. baron de Vos van Steenwijk te 's-Gravenhage, Mr. J. de Wilde te Utrecht, F. M. A. J. baron van Wijnbergen te Arnhem, Mr. P. J. van Wijngaerden te Rotterdam en C. C. Zeverijn te Hilversum.

Verslagen van Vereenigingen.

Alkmaar. — Op het verslag van het archief, waarvan de bespreking buiten het kader van dit »Bulletin» valt, volgt dat van het Museum, waaruit blijkt, dat ingevolge besluit van den gemeenteraad werd overgegaan tot een vermeerdering der lokalen door den bouw van een vertrek in den ouden stijl, hetwelk den naam zal dragen van de *Bruinviskamer*.

Op haar eigen verzoek werd de Commissie van Toezicht den 30^{en} December door den gemeenteraad opgeheven en vervolgens de zorg voor en het toezicht op het verzamelde door B. en W. opgedragen aan den archivaris der gemeente.

Hierna volgt een lijst van aanwinsten, w. o. verscheiden oude portretten, gelegateerd door wijlen jonkvrouwe A. P. baronesse Mulert tot de Leemcule te Zeist.

Koninklijk Oudheidkundig Genootschap. Jaarverslag over 1907. — Het verslag vermeldt den aankoop van 10 teekeningen en van de begrafenisschilden van het Amsterdamsche korendragersgilde; het laatste uit het fonds D. Franken D.zn.

Aan het verslag is toegevoegd eene korte beschrijving van de Nieuwezijds Kapel van de hand van den Heer A. W. Weissman met een groot aantal zeer goede afbeeldingen, plattegronden en doorsneden van dit gebouw, waardoor de herinnering hieraan is vastgelegd. De door het Genootschap over het sloopingsplan met de Commissie over de kerkgebouwen gevoerde briefwisseling is in extenso afgedrukt.

Het is een belangrijk document en een krachtig wapen voor hen, die eene wetgeving tot bescherming van monumenten noodzakelijk achten.

Assen, Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe. — De commissie zond voorwerpen uit het museum naar de te Assen in Juni 1908 gehouden tentoonstelling van antieke kunstvoorwerpen. Er werd een nieuwe vitrine gebouwd ter betere verzorging van vondsten uit de venen. Besloten werd, geen stappen te doen, die leiden konden tot inwilliging van een verzoek van het Classicaal Bestuur van Assen om afstand der resolutiën van de Classis Roldana van 1603 tot 1624. Zouden die in een archief niet beter op haar plaats geweest zijn?

De aanwinsten, achter het verslag vermeld, zijn onder 35 nummers gebracht, waaronder scherven, urnen, hamerbijlen, een hamer, beitels, enz. (afdeeling oudste tijd tot 10de eeuw), voorwerpen voor huiselijk gebruik in de middeleeuwen en later, (o. a. een lampestander, een beddepan enz.), munten, boeken, prenten en dergelijke. Bij het verslag is gevoegd een afbeelding van een bronzen lanspunt, gevonden te Exloërmond, die ook dient als illustratie bij een opstel over genoemd voorwerp, van de hand van den Heer J. A. R. Kymmell, in den Drentschen Volksalmanak voor 1909.

Monumenten.

Westerkerk te Amsterdam. — Naar het »Hbl.» verneemt, is uit het onderzoek, in Februari l.l. ingesteld, gebleken dat de werking in muren en pilaren der Westerkerk te Amsterdam een gevolg is van den druk, door de zware steenmassa van den toren geoefend op den muur die aan den toren grenst, dat is die waartegen het orgel is gebouwd.

Van gevaar van instorten of iets dergelijks is geen sprake, doch zeer noodig wordt geacht, dat spoedig tot zware verankering wordt overgegaan.

Eusebiuskerk te Arnhem. — Blijkens het verslag over het 15de jaar der Vereeniging tot restauratie dezer kerk omvatten de werkzaamheden den westmuur van het zuidelijk transept en de eerste travee van de zuidzijde van het middenschip. De dubbele hoofdbeer met pinakels, hogels en kruisbloemen aan het transept werd voltooid, en van de gunstige weersgesteldheid in het najaar werd gebruik gemaakt om de kap van het zuidelijk transept verder te herstellen en de leibedekking te vernieuwen.

Verschillend geornamenteerd steenhouwwerk werd in gereedheid gebracht om later geplaatst te worden.

Het verslag vermeldt met voldoening het mooie kerkraam naar Pietro Benvenuti, dat door Mevr. Wed. Luden, geb. barones van Pallandt, werd geschonken om in het koor te plaatsen.

Ned. Herv. Kerk te Midwolde. — Het in den vorigen zomer afgekeurde oude kerkgebouw te Midwolde is opnieuw namens het Rijk onderzocht. De doorbuiging van het gewelf is zoo groot, dat eene instorting ieder oogenblik wordt mogelijk geacht. Met behulp van subsidies van Rijk en Synode hoopt men het oude kerkgebouw echter nog te kunnen behouden.

Te *Nederhemert (Bommelerwaard)* zijn bij het uitdiepen van de gracht van het kasteel in December 1908 gevonden een groot slagzwaard, een klein zwaard en een gouden munt.

D. W. v. D.

Vondst te Schiedam. — Nabij de uïne van Mathenesse, te Schiedam, zijn bij het maken van een bemalingskelder eenig aardewerk en steenen tegels opgegraven en een

bronzen donderbus, vermoedelijk van den alleroudsten vorm, waarin dit geschut hier te lande bekend is. Als gietwerk is het zeer ruw en, voorzooverre te zien, is geen versiering aangebracht. Het stuk wordt in het gemeente-museum aldaar geplaatst.

N. R. Ct. 28 Febr.

Utrecht. — In de vergadering der Provinciale Staten van Utrecht van 8 December 1908 is afwijzend beschikt op het verzoek van de Provinciale commissie voor de Monumenten om haar crediet met vijfhonderd gulden te verhoogen. Niettegenstaande een warme verdediging van dit verzoek door Jhr. Mr. C. A. J. van Sasse van IJsselt werd het afwijzend praeadvies van Gedeputeerde Staten met groote meerderheid (30 tegen 10 stemmen) aangenomen.

Vóór gestemd werd door de H.H. Mr. M. N. L. S. Bilderdijk, K. van der Burg, H. J. Doude van Troostwijk, Jhr. Mr. Huydecoper van Maarseveen en Nigtevecht, H. C. A. de Jong, C. Knigge, H. F. Kol van Ouwerkerk, Mr. Mendels, Jhr. Mr. C. A. J. van Sasse van IJsselt en Jhr. Mr. de Wijckerslooth de Weerdesteijn.

Het valt te betreuren, dat de Provinciale Commissie door deze afwijzende beschikking zeer in hare nuttige en algemeen gewaardeerde werkzaamheid wordt beperkt.

Kasteel te Wychen. — Zooals bekend is, brandde dit kasteel in den nacht van 5 op 6 Dec. 1906 geheel uit; de muren bleven staan, terwijl ook eenige kozijnen uit den voorgevel behouden bleven. Door de eigenares werd aan een Nijmeegsch architect de herbouw opgedragen. Thans nadert die zijn voltooiing. Door de groote kosten, die toch al aan den bouw verbonden zijn, is alles in hoofdzaak uitgevoerd in vurenhout, dat gebijst wordt in de kleur van eikenhout. Overeenkomstig de tegenwoordige eischen is de indeeling van het gebouw eenigszins gewijzigd. De berichtgever vernam, dat de eigenares niet van rijkssubsidie wilde gebruik maken.

D. W. v. D.

Zalt-Bommel, St. Maartenstoren. — Aan het einde van 1908 was de stand der restauratie als volgt: het bovenste achtkant is verwijderd, en een laag tentdak is aangebracht, grotendeels door een balustrade (met hoekpinakels) aan het gezicht onttrokken. De daaronder liggende verdieping werd onderhanden genomen en is gereed gekomen. Thans is de noordwestelijke steunbeer van boven tot op den tweeden trans gereed; geheele stukken moesten hier worden uitgenomen, omdat ze uit-elkaar gezakt waren, en opnieuw worden ingemetseld. — Het voornemen bestaat eerst het westelijk (front)gedeelte van de derde verdieping onderhanden te nemen, daarna de zuidwestelijke steunbeer, zooals dit met de N.-westelijke geschiedde.

D. W. v. D.

Zalt-Bommel, Huis van Maarten van Rossem. — Tevergeefs werd eenige jaren geleden door den toenmaligen griffier van het kantongerecht getracht een herbouw van de woning van den Rijksveldwachter-conciërge tegen den achtergevel te voorkomen. Thans

heeft de afbraak plaats gehad, zoodat nu het geheele gebouw is vrijgekomen. Bij de afbraak kwamen te voorschijn een klein venster, een toegang tot den kelder, drie lichtopeningen voor den trap en een muuranker. De achtergevel werd hersteld, evenals dit het geval was met den oostelijken gevel (zie »Bulletin" 1907). De poortopening aan de achterzijde is in het karakter van den voorgevel hersteld.

Duidelijk blijkt, dat het achtergedeelte later tegen het oorspronkelijke gebouw werd geplaatst, waarschijnlijk wel toen dit gedeelte door het aanbrengen van de grootere ramen aan het doel van verdedigbaar voorgebouw van het daarachter liggende eigenlijke hoofdgebouw onttrokken werd. Het bestaan van het laatste wordt ondersteund door de vondst van zeer zware fundamenten jaren geleden bij het bouwen van een school.

D. W. v. D.

Boekaankondiging.

Zevende Jaarboek der vereeniging Amstelodamum. Amsterdam, 1909. — Waar het Damvraagstuk in den laatsten tijd in de hoofdstad aller belangstelling vraagt, verwondert het ons niet in dit Jaarboek een belangrijk gedeelte van den inhoud aan de geschiedenis van den Dam gewijd te zien. Dr. J. C. Breen geeft hierin een verbeterden herdruk van zijn belangrijke geschiedenis van den Dam, die aan een deel der lezers reeds bekend zal zijn uit »de Bouwwereld" van 1907 en 1908, en de Heer E. W. Moes voegt hierbij een lijst van de hem bekende afbeeldingen van dit verkeerscentrum. Hierbij worden 31 schilderijen en 83 teekeningen vermeld; de prenten zijn zoo groot in aantal dat van eene opsomming hiervan moest worden afgezien. Als titelprint is ten slotte een afbeelding van den Dam gekozen naar het schilderij van J. van der Heyden in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Het Jaarboek bevat verder verschillende bijdragen betreffende den tegenwoordigen tijd, geschiedkundige bijdragen van de H.H. Dr. J. C. Breen, Dr. A. Halberstadt en J. W. Enschedé, en een aantal huizengenealogieën, waarbij die van de hand van den Heer H. J. M. Walenkamp C.z. het bewijs levert, dat ook op dit gebied niet te drooge bijdragen te leveren zijn. Met genoegen valt bij deze reeks op te merken, dat schrijvers, naast bewoners en koopsom, meer en meer ook belang blijken te stellen in het huis zelf en de daaraan verbonden kunstwerken.

Adr. Moen, De Reguliersgracht. — Het was een goede gedachte van het Genootschap Architectura et Amicitia om het in haar weekblad »Architectura" verschenen artikel van den Heer Adr. Moen afzonderlijk te herdrukken en met een aantal afbeeldingen voor een zeer matig bedrag (f0.65) beschikbaar te stellen. Naast een historisch overzicht van alles wat in Amsterdam aan de Regulieren herinnert bevat het een aantal zeer goede afbeeldingen, die het sterkste argument kunnen leveren voor het behoud als later nog eens een aanval mocht gedaan worden op dit schilderachtig stadsgedeelte.

Verbetering.

In mijn artikel over de aanwinsten in het Stedelijk Museum te Leiden zijn een paar drukfouten ingeslopen, die verbetering eischen. Men leze Salomon Mesdach in plaats van Samuel, Anthony van Borssum voor Abraham en Guiliam Dubois voor Cornelis.

Bij het familiestuk van Paulus Moreelse leze men 1621 in plaats van 1601. Het stelt, blijkens mij door den Heer E. W. Moes verstrekte inlichting, Hedwig van Brunswijk, gemalin van Ernst Casimir met hare kinderen voor. Op het terras is het op 25 November 1620 geboren dochtertje met hare voedster afgebeeld en blijkbaar eerst na den opzet van het stuk er bij geschilderd. Eene niet gesigioneerde herhaling van dit portretstuk is in het bezit van H. M. de Koningin. Het bevindt zich op het Huis ten Bosch en was ingezonden op de tentoonstelling te 's-Gravenhage in 1898.

J. C. O.

Vragen.

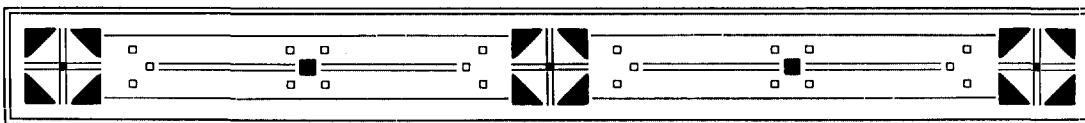
Zalt-Bommel en Bommelerwaard. — Met het oog op het aanleggen van een lijst van afbeeldingen op elk gebied, houdt ondergeteekende zich aanbevolen voor opgave waar zich bevonden of nog bevinden in openbare verzamelingen of bijzonder bezit, of op veilingen voorkomen: teekeningen (ook oorspronkelijke kaarten) en schilderijen, betrekking hebbende op de volgende plaatsen: Aalst, Ammerzoden, Brakel, Bruchen, Delwijnen, Briel (Bom.w.), Gameren, Hedel, Herwaarden, Hurwenen (Hurnen), Kerkwijk, Loevestein, Monnikenland, Neder-Hemert, Nieuwaal, Poederoyen, Rodichem, Rossem, Sint Andries, Wordragen, Well (Malsen), Zalt-Bommel, Zuilichem.

D. W. VAN DAM, (Oude-Delft 70, Delft).

Gelijk met dit nummer van het Bulletin worden aan de leden de ontwerpen toegezonden voor de nieuwe statuten en het huishoudelijk reglement van den Bond.

Door den uitgever van het Bulletin, de firma S. C. van Doesburgh, Breesstraat te Leiden, worden eenvoudige stempelbanden voor den jaargang 1908 voor de leden en corresponderende leden van den Bond en voor de abonné's op het Bulletin verkrijgbaar gesteld voor den prijs van f 0.60 per band.

OFFICIËELE BERICHTEN.

Ter behandeling der aanhangige wijziging van Statuten en Huishoudelijk Reglement zal er op *Vrijdag 11 Juni* ten 2.15 n.m. eene buitengewone vergadering gehouden worden in het Café Parkzicht, Stadhouderskade te Amsterdam. In verband met de bepaling der thans nog geldende Statuten, waarbij eene meerderheid van de helft der leden wordt vereischt, wordt dringend op goede opkomst der stemhebbende leden aangedrongen.

Mocht het vereischte aantal leden niet aanwezig zijn, dan zal eene nieuwe vergadering worden gehouden op *Vrijdag 18 Juni* op hetzelfde uur en op dezelfde plaats.

De opgave der ingediende amendementen met de toelichting werd reeds verzonden.

De Heer F. A. Hoefer heeft zich bereid verklaard om op de bijeenkomst eene voordracht met lichtbeelden te houden.

Namens het bestuur,

J. C. OVERVOORDE, *secretaris*.

VOORLOOPIG BERICHT.

De algemeene vergadering zal dit jaar op 9 en 10 Juli te Alkmaar gehouden worden, en hieraan zal een bezoek aan Bergen verbonden worden. De nadere bijzonderheden zullen in het volgend Bulletin worden gegeven, met eene korte beschrijving van de stad en hare monumenten van de hand van Dr. H. E. van Gelder.

NEDERL. MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST. — AANWINSTEN.

Het streven van elken Museum-direkteur zal wel zijn, door de verzamelingen welke hij bijeenbrengt, een zoo volledig mogelijk beeld te geven van de geschiedenis der betreffende kunsten. Het is dan ook onredelijk zich te bepalen tot de kunst van één volk. Geen nationale kunst is te begrijpen zonder de kennis der kunst van andere volken. Indien, uit geldgebrek, een verzameling zich ééNZijdiglijk heeft moeten ontwikkelen, dan kan zij voor den vakman van belang zijn, haar opvoedende blijft kracht zal uiterst beperkt.

Ten behoeve van het Nederlandsch Museum wordt gepoogd aan de seriën van Noord-Nederlandsche kunstnijverheid en beeldhouwkunst haar beteekenis te geven door er kleine

overzichtelijke seriën van buitenlandsche kunsten naast te zetten. Indien het museumgebouw toeliet de voorwerpen naar behooren te ordenen, dan zou blijken, dat het studie-materiaal in sommige opzichten reeds eenige volledigheid begint te vertoonen. Zoo zoude men bijvoorbeeld reeds de schets eener geschiedenis van het aardewerk, vanaf de 12de eeuw tot en met het Delftsche fabrikaat, zonder al te veel gapingen, kunnen illustreeren met voorwerpen uit ons museum.

Door enkele Italiaansche meubelen uit de 15de en 16de eeuw, helaas hier en daar, door gebrek aan ruimte, over de verschillende zalen verspreid, en door eene kleine verzameling Fransche meubelen uit de 18de eeuw staat onze rijke serie van vaderlandsche meubelen niet meer geïsoleerd. Men kan althans gissen door welke invloeden de vormen van het 16de en 17de-eeuwsche Hollandsche meubel bepaald werden en hoe zij zich onder gunstiger omstandigheden hadden kunnen ontwikkelen.

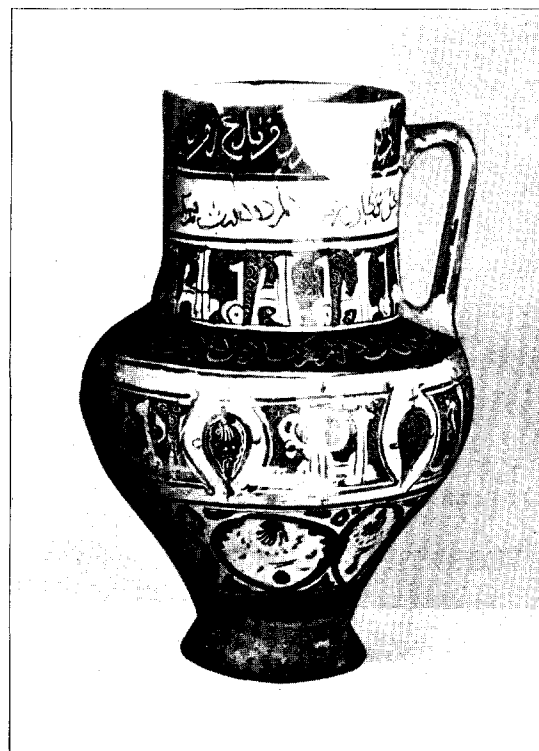

Fig. 1. Perzisch aardewerk, XIII^{de} eeuw.

Een rijk gebeeldhouwde, gedeeltelijk vergulde Italiaansche schemel uit de 16de eeuw, onlangs aangekocht, laat thans weer eenige motieven zien, welke ook in ons land zouden worden toegepast en, om een ander uiterste te noemen, een late voortreffelijk verzorgde aanrechttafel in den stijl van Lodewijk XVI leert ons opnieuw, hoe, na den vrijen stijl van Lodewijk XV, met een fijn gebruik van klassieke architectonische motieven de kunst toegepast op het huismeubel eene reactie aan het einde der 18de eeuw meemaakte en iets zeer behagelijks kon voortbrengen.

Een volgend maal hoop ik te kunnen mededeelen, dat de stoffen-verzameling aanzienlijk verrijkt is geworden.

Al die aanwinsten gingen met moeite van zoeken en, wat erger is, met betrekkelijk aanzienlijke geldelijke offers gepaard. Niet dikwijls gebeurt het, dat ons een mooi voorwerp als het 13de eeuwsche Perzische kannetje, versierd met een tekening in metaalglans (fig. 1), uit de welbekende fabrieken van de verwoeste stad Raghes of Rey aan den Euphraat, in den schoot komt vallen. Van het geschenk van den Heer R. C. Eilers, te Amsterdam, kan dan ook niet met genoeg dankbaarheid gewag gemaakt worden. En met niet minder ingenomenheid wil ik ten slotte spreken over de wellicht belangrijkste aanwinst, welke

wij aan de onbaatzuchtigheid van een Haagsch verzamelaar, die ongenoemd wil blijven, te danken hebben. Ik bedoel een Fransche portretbuste in gebakken aarde uit de 18e eeuw. De buste (fig. 2) stelt den bekenden revolutieman Chalier voor, die in Lyon een rol heeft gespeeld, en is zeer vermoedelijk het werk van den beeldhouwer Joseph Chinard, (Lyon 1756—1813), wiens meest belangrijke werk, het portret van Madame Récamier, pas geleden het Lyonsche museum kwam sieren.

Het werk van Chinard mag beschouwd worden als zeer karakteristiek voor de Fransche portretkunst in de tweede helft der 18de eeuw, een kunst die toen toonevend was voor de beschaafde wereld en die, naar ik meen, de laatste en meest volmaakte phase is geweest van het ontwikkelingsproces, dat gezegd kan worden begonnen te zijn met de Italiaansche renaissance in de 15de eeuw.

Wanneer men in het kleine zaaltje waar de beeldhouwwerken van den nieuweren tijd zijn tentoongesteld (helaas, door gebrek aan bruikbare lokalen, in een anderen vleugel dan de middeleeuwsche sculpture) de serie van portretbustes bekijkt: het jonge-meisjes portret in marmer, aan Rossellino toegeschreven, de twee bustes door Hendrik de Keyzer van 1606 en 1607, de bustes door Rombout Verhulst en, ten vierde, de bovengenoemde buste door Chinard, dan eerst wordt het duidelijk, dat men, in verschillende tijden, van het menschelijk physionomie ook een zeer verschillende opvatting had en die in het kunstwerk heeft neergelegd. Het is hier niet de plaats om aan te toonen hoe de zienswijzen zich hebben gewijzigd; het is duidelijk, dat de kunstenaar in den loop der 15de, 16de, 17de en 18de eeuw naar meerdere objectiviteit streeft en dat het geestelijk leven van het model meer en meer naar voren komt.

Zoo staan dan de werken van de Hollanders de Keyzer en Verhulst tusschen een Italiaanschen voorlooper en een Franschen uitlooper en komt in dat gezelschap hun kunst eerst waarlijk tot haar recht.

Fig. 2. Portretbuste van Chalier, toegeschreven aan Joseph Chinard.

A. PIT.

IETS OVER COPAIVABALSEM ALS SCHILDERIJENVERNIS.

Naar aanleiding van allerlei verhalen en geruchten omtrent een al of niet deskundige behandeling der regenten- en schutterstukken van Frans Hals ¹⁾ in het stadhuis te Haarlem en de daarbij ter sprake gebrachte stof, den copaivabalsem, kwam het mij zeer dienstig voor omtrent de herkomst, het wezen en de werking hiervan als schilderijenverniss iets in het midden te brengen.

Over zijn beteekenis als bindmiddel voor verf kan hier gezwegen worden.

Sedert het verschijnen van het werkje »Ueber Oelfarbe u.s.w.» van de hand van Prof. Max von Pettenkofer, is het gebruik van den copaivabalsem bij het conserveren van schilderijen niet onbeduidend toegenomen.

De plaats die hem daarbij gegeven wordt getuigt echter niet altijd van een juist begrip nopens zijn eigenschappen, en men beroept zich meestal op von Pettenkofer zonder te bedenken, dat zijn verhandeling bijna vijftig jaren geleden geschreven werd en dat de ervaring sedert geleerd heeft van den copaivabalsem een bescheidener gebruik te moeten maken dan hij aangeeft.

Deze omstandigheid behoeft natuurlijk niets af te doen tot den eerbied, die zijn onderzoekingen en de door hem bereikte resultaten ons afdwingen. Immers deze zijn en blijven van groote waarde voor onze schilderijen en hebben nog niets van hunne beteekenis verloren.

De echte soorten van den copaivabalsem komen uitsluitend uit Zuid-Amerika en Brazilië en worden gewonnen door insnijdingen in den stam der boomen behoorende tot het geslacht der Copaiiferae. De Copaiifergroep levert verschillende soorten balsem, waarvan er echter voor ons doel eigenlijk maar één in aanmerking komt, en wel de Maracaïbobalsem. Intusschen wordt de Parabalsem ook wel gebruikt. De eerste is uiterst taai, de tweede vrij vloeibaar. Hun beider benamingen zijn ontleend aan de plaatsen vanwaar ze uitgevoerd worden.

Physisch beschouwd is de copaivabalsem een natuurlijke harsoplossing of harsverniss, d. w. z. een oplossing van copaivaharsen in etherische oliën, copaivaoliën, en kan men de samenstelling vergelijken met onze gewone schilderijenvernissen, die bestaan uit een oplossing van mastik of een andere hars in terpentijnolie.

1) Het was ons aangenaam dit artikel van den Heer de Wild te ontvangen, omdat het op een zoo belangrijk punt afwijkt van hetgeen door Pettenkofer is voorgeschreven, n.l. behandeling met copaivabalsem na het regenereren, een punt waarop Pettenkofer zelf indertijd reeds is aangevallen en waartegen hij zich in zijn bekende brochure verdedigt.

De Haarlemsche Hals'en zijn blijkbaar volgens Pettenkofer's methode behandeld. Daarom wenschen wij hier — ter voorkoming van misverstand — te constateeren, dat de substantie van een schilderij (d. w. z. de verflag en het oorspronkelijk verniss) door oordeelkundig toepassen van dit Pettenkofer-voorschrift nooit kan lijden en dat het betoog van de Heer de Wild hier dus niet betreft het behoeden van schilderijen tegen bederf, maar hun uiterlijk voorkomen na de behandeling.

REDACTIE.

De hoeveelheid olie bedraagt bij Parabalsem 89 pCt.; Maracaïbo bevat 65.5 pCt. ¹⁾. Dat deze cijfers sterk kunnen variëren vinden wij bij Eibner bevestigd, die bovendien opmerkt, dat de echte balsems niet fluoresceeren ²⁾. Maracaïbo bevat dus steeds een grootere hoeveelheid vaste hars in oplossing, waarmede de taaiere consistentie verklaard is. Mijn voorraad, die overigens de kenteekenen van echte Maracaïbobalsem vertoont, fluoresceert eenigzins groen.

Al kunnen dus deze balsems in physisch opzicht vergeleken worden met kunstmatige harsoplossingen, zoo onderscheiden zij zich daarvan toch wezenlijk door het niet vervluchtigen hunner etherische oliën bij gewone temperatuur, en het is wel uitsluitend die eigenschap waarop hun gebruik gebaseerd is.

De chemische samenstelling der terpentijnoliën is bekend. Deze behooren tot de zoogenaamde koolwaterstoffen, tot de terpenen, en al is vastgesteld, dat de copaivaoliën eveneens tot die klasse behooren, daarom is het tot heden nog niet gelukt hunne formules te bepalen. Voor ons doel doet dit trouwens weinig ter zake.

Wij weten, dat zij door hun onverzadigde verbinding van het hoofdelement koolstof in staat zijn andere elementen in zich op te nemen en dat zij zich, aan de lucht blootgesteld, met het element zuurstof verbinden.

Dit proces noemt men »verharsen», en het eindproduct dezer verharsing is een vaste stof. In het algemeen kan men dus zeggen, dat de copaivaoliën tot de drogende terpenen behooren. Dat zij niets verliezen bewijzen de proeven van Bornemann ³⁾, die in 100 uren bij terpentijnolie ca. 95 pCt. vervluchtigd vond, bij copaivaolie 0 pCt.

Ik kom hier tot de vraag in welk opzicht ons nu de copaivabalsem bij het conserveren van schilderijen van dienst kan zijn.

Zooals gezegd, is de Maracaïbo, die ook door von Pettenkofer werd gebruikt en aanbevolen, een uiterst taaie en kleverige vloeistof. Men kan zich eenigszins een denkbeeld omtrent zijn taaiheid (viscositeit) vormen door de uitkomsten, die de viscosimeter van Schübler over verschillende oliesoorten aanwijst. Het juiste cijfer voor den copaivabalsem heb ik wel niet te mijner beschikking; echter voor water = 1, is dat b.v. voor lijnolie bij 15° R. 9,7; voor ricinusolie 203 ⁴⁾. Nu is Maracaïbo nog veel strooperiger dan b.v. wonderolie, en men kan dus begrijpen hoe een met dien balsem gevernist schilderij er ongeveer uit moet zien. Van een behoorlijk verplaatsen en uitstrijken der massa op de schilderij kan slechts tot op een minimale hoogte sprake zijn. Al beschikt men over de grootst mogelijke technische vaardigheid, dan nog is men gedwongen veel meer op de schilderij aan te brengen dan

1) 1. Der Marakaibobalsam, dickflüssig, grün, fluoreszierend, etwa 65.5 Prozent ätherisches Öl enthaltend. 6. Parabalsam, hellgelb, dünnflüssig, 89 Prozent ätherisches Öl enthaltend. Techn. Mitt. f. Malerei VII (1890) Heft 101. 102. (Drogistenzeitung).

2) Nach Schimmel & Co. enthält Parabalsam 62–90 pCt. Öl; Marakaibobalsam etwa 40 pCt. Fluoreszenz ist bei echten Kopaivabalsamen nicht beobachtet. »Malmaterialienkunde» v. Dr. A. Eibner, S. 341.

3) »Malmaterialienkunde» v. Dr. A. Eibner, S. 294.

4) »Analyse der Fette u.s.w.» von Dr. Rud. Benedikt, zweite Aufl. S. 59.

voor de optische werking en bescherming der verven noodzakelijk is. Werkt een laag copaivabalsem dus optisch bepaald storend, de vraag blijft of andere voordeelige eigenschappen ons over het nadeel kunnen doen heenstappen.

Het is een feit, dat copaivabalsem de eerste dagen nadat hij is aangebracht nat blijft, allengs kleveriger wordt en eerst na ca. zes dagen droog is. Hieruit volgt, dat hij dus ruimschoots gelegenheid heeft om in alle bersten en microscopische openingen in de verf laag binnen te dringen en zodoende werkelijk conserveerend werken kan. Evenwel is het duidelijk, dat dit indringen slechts gedeeltelijk kan plaats grijpen wanneer een schilderij in vertikalen stand gevernist wordt, iets wat bij stukken van eenige afmeting niet anders mogelijk is, en de balsem dan gelegenheid heeft te gaan druipen, een omstandigheid die zich, naar ik Bode jaren geleden hoorde vertellen, voordeed bij de Sixtijnische Madonna van Raphael in Dresden, nadat deze schilderij zoowel van voren als van achteren in de copaiva was gezet.

Het is dus een klemmende voorwaarde, dat de schilderijen eerstens in horizontalen stand worden behandeld en tweedens, dat deze eerst van alle oude en verharde vernislagen bevrijd zijn.

Vele voorstanders van het gebruik van copaiva zien deze eerste en noodzakelijkste eischen geregeld over het hoofd, en het komt meermalen voor, dat men hetzij door middel van verdampenden alcohol of met een daarmede bevochtigde kwast eerst de oude vernislagen regenereert en laat drogen om daarna de schilderij nog eens in den balsem te zetten.

Een zoodanige toepassing is volmaakt doelloos! Zoo smijdig en taai de copaivabalsem zich in zijn oorspronkelijken vorm voordoet, zoo glasachtig en broos is hij na het drogen. Reeds na korten tijd splintert hij buitengewoon gemakkelijk en laat hij zich, zooals trouwens bij alle harsoplossingen in etherische oliën mettertijd mogelijk is, met de vingers tot poeder wrijven¹⁾). Dan geen spoor meer van zijn oorspronkelijke buigzaamheid en elasticiteit. Al is dus, zooals o. m. ook door de proeven van von Pettenkofer bewezen is, in verschen toestand zijn verhouding tot water bepaald gunstig te noemen, eenmaal goed gedroogd vertoont hij geen bijzonder gunstige kwaliteiten, die ons zouden nopen hem de voorkeur boven andere oplossingen te geven.

In 1893 heb ik een portretje van Boonen met copaivabalsem behandeld, zoodat de staat waarin zich dat schilderijtje nu bevindt leerrijk mag heeten voor de houding daarvan als vernis. In de eerste plaats is deze in die zestien jaren bruingeel geworden als geen andere gebruikelijke vernis, en wel zoo, dat er b.v. tusschen de lichtvleeschkleurige hand en de daarnaast hangende grijswitte lub zoo goed als geen kleurverschil meer te zien is. Een vervalsching met de veel goedkoopere Gurjunbalsem — z.g. oost-indische copaiva — die zeer sterk en spoedig vergeelt, is hier buitengesloten. Het paars gekleurd gordijn is groenachtig bruin geworden, en het bleek mij reeds voor jaren, dat

1) Een laag copaivabalsem op een glazen plaat uitgestreken, kan evenals een zuivere mastik en damarvernissen binnen tien dagen tot poeder gewreven worden.

de verhouding der laag tot water bovendien van dien aard was, dat een eenige malen herhaalde bevochtiging voldoende was om de bekende blijvende krijtachtige vlekken te voorschijn te roepen.

Om den copaivabalsem als vernis eenigszins handelbaar te maken, werd reeds vroeger aanbevolen hem met alcohol of terpentijnolie te verdunnen. Bij een gemakkelijker uitstrijken zou een tweede voordeel zijn, dat de buitengewoon hinderlijke glans daardoor eenigermate getemperd zou worden. Om een dragelijke vloeibaarheid te verkrijgen bleek mij een toevoeging van minstens 50 pCt. alcohol of terpentijnolie noodig. Velen mijner lezers zullen al dadelijk de opmerking maken, dat een alcoholhoudend vernis, direct op de verflaag gebracht als bepaald gevaarlijk verworpen moet worden. Ik deel deze meening ten volle, daar de balsem met den alcohol op één plek met kwast of hand herhaaldelijk over de verf uitgestreken deze zeer zeker zou aantasten.

Ik heb reeds aangetoond, dat het leggen eener copaivalaag over oude vernissen heen geen zin heeft. Blijkbaar denken sommigen daar anders over. Het is echter duidelijk, dat deze verdunning, met een oud vernis in contact gebracht, dit dadelijk zal oplossen — olievernissen uitgezonderd — en zodoende een taaien smeerbeel op de schilderij moet veroorzaken, die zich eenvoudig niet verder laat behandelen.

Hoe staat het nu met een verdunning met terpentijnolie? Het is niet moeielijk aan te toonen, dat ook deze niet te verdedigen is.

Het is bekend, dat terpentijnolie het drogingsproces van vernissen en drogende oliën kan bespoedigen. Om het even of de theorie, dat ze hierbij zuurstofoverdragend — katalyseerend — werkt, al of niet juist is, het practisch resultaat van haar vermenging met copaivabalsem is naar mijn ondervinding, dat deze beduidend sneller opdroogt en zijn vloeibaarheid binnen weinige uren verliest, terwijl in onversneden balsem na het zestigste uur van zijn opbrengen nog beweging is. Waar nu de bijzondere beteekenis van copaivabalsem als conserveerend vernis juist in de laatstgenoemde eigenschap moet gezocht worden en deze door toevoeging van terpentijnolie zoo goed als geheel wordt te niet gedaan, daar vervallen vanzelf alle andere overwegingen, die voor deze wijze van toepassen nog mochten gelden. Immers een vernis, dat direct op de verflaag aangebracht, reeds na weinige uren vast is, kan onmogelijk in ruime mate door de poriën en openingen in de verf worden geabsorbeerd.

Een op schilderijen algemeen waargenomen storend verschijnsel, het blauwe aanlopen, is mede een eigenschap, die men steeds bij den copaivabalsem kan waarnemen. Er zijn redenen om aan te nemen, dat dit aan atmosferische invloeden moet worden toegeschreven, en zodoende heeft de copaiva ook in dit opzicht blijkbaar niets voor boven andere in etherische oliën opgeloste harssoorten. Het wil mij zelfs voorkomen, dat de copaiva onder omstandigheden dit verschijnsel buitengewoon sterk vertoont. Bij sommige hiermede geverniste schilderijen neemt de blauwe aanslag — als men daarvan spreken kan — langzamerhand een melkachtig aspect aan en wordt de vernislaag ten laatste zoo ondoorschijnend, dat vooral de donkere partijen als in een nevel geheel vervagen.

Wanneer hier werkelijk atmosferische invloeden in het spel zijn, dan blijkt het, dat de copaivabalsem hiervoor zeker niet minder gevoelig is dan andere dergelijke vernissen.

Naar ik meen te hebben aangetoond, zijn de bezwaren voor de aanwending van den copaivabalsem als schilderijenverniss verre van denkbeeldig.

Om zijn buitengewoon onaangenaam hinderlijken glans, strooperig uiterlijk, zijn groote broosheid en glazigheid na het opdrogen en in dikke lagen groenachtige fluorescentie acht ik hem dan ook als zoodanig beslist verwerpelijk.

C. F. L. DE WILD.

RUÏNE VAN MATENESSE TE SCHIEDAM.

In aansluiting met het bericht in het vorig nummer ontvingen wij de volgende mededeeling:

Op een terrein, omgeven door de gemeentelijke Hoogere Burgerschool, de oude begraafplaats, het stoomgemaal en de gedempte oude stadsvest, ligt de ruïne van Matenesse.

Uit oude afbeeldingen is nog te zien, welk een statig gebouw eertijds dit slot was en welk een groote oppervlakte het besloeg. Nu de gemeente weer bij de ruïne ging graven om het stoomgemaal met nieuwe kelders uit te breiden, is zorgvuldig nagegaan wat de uitgegraven grond mocht opleveren, omdat er juist daar gegraven werd, waar vroeger de rivier langs het slot liep. Tot dusver is weinig gevonden, een paar gebroken steenen kruiken, lanspunten, steenen kogels en een donderbus, het laatste toont nog allerprimitiefsten vorm en is tot dusver de beste vondst.

Bij de opgraving heeft men op een der fundamenten van het oude slot gestooten. Het plan was eerst te beproeven of alle fundamenten konden blootgelegd worden.

Waar van de zijde van het gemeentebestuur hiervoor groote belangstelling getoond werd, bleek dit plan om practische bezwaren niet uitvoerbaar te zijn; om de bestaande waterkelders van het stoomgemaal te beschermen mag zijdruk door weggraving niet weggenomen worden.

Bij de verbinding, die tusschen de oude en nieuwe kelders gemaakt moet worden zal nog onbekend terrein uitgegraven worden, het is te hopen dat er nog wat belangrijks mag gevonden worden.

De gevonden voorwerpen zijn in het gemeentelijk museum geplaatst.

Binnen korten tijd, als de gemeentelijke werkzaamheden hier afgelopen zijn, staat de ruïne weer door weinigen opgemerkt achter het geboomte verscholen. Toch bleek mij, wanneer ik nu en dan het terrein kwam bezoeken, dat steenen losgeraakt en losgemaakt waren; hiertegen moet gewaakt worden en zal dat met een eenvoudige afsluiting ook wel te vinden zijn. Is het geen mooie ruïne, zooals het publiek die wenscht, toch heeft zij als een der weinige overblijfselen in deze omgeving uit den ouden tijd recht op behoud en bescherming.

P. J. VAN HARDERWIJK.

RAADHUIS TE ROTTERDAM.

Nadat reeds geruimen tijd het tegenwoordige raadhuis aan de steeds toenemende eischen van dienst voor de zich zoo krachtig ontwikkelende havenstad was ontgroeid, en een vroeger plan om een nieuw raadhuis aan het Oostpoortplein te stichten was opgegeven, werd dit jaar een ruim opgezet plan aan den Raad voorgelegd, om een groote oppervlakte grond aan de Coolvest te onteigenen om plaats te maken voor een nieuw raadhuis en een nieuw postkantoor.

Ieder, die maar eenigszins bekend is met de tegenwoordige inrichting van het raadhuis, zal erkennen, dat hier werkelijk verbetering noodzakelijk is, en zal het toejuichen, dat de Raad in de vergadering van 13 Mei l.l. met groote meerderheid zich vereenigd heeft met het grootsche plan van het Dagelijksch bestuur.

Aan dit plan was tevens het voorstel verbonden om het tegenwoordige raadhuis af te breken en aldus ruimte te vinden voor een verkeersweg tusschen Botersloot en Middensteiger, waartegen op verschillende gronden bezwaren zijn geopperd. Wij laten de bezwaren van financieelen aard en die betreffende het al of niet gewenschte van dezen doorsteek hier onbesproken en wenschen alleen even na te gaan, in hoeverre zij, die op grond der architectonische waarde van het gebouw voor het behoud hiervan pleiten, steun verdienen.

Dreigt hier werkelijk gevaar voor een monument? Is het oude raadhuis een kunstwerk, voor welks behoud de oudheidkenners in het geweer geroepen moeten worden of is de kunstwaarde niet van dien aard, dat het verdwijnen van dit gebouw zeer te betreuren zoude zijn? Reeds het feit, dat het voorstel tot afbraak uitgaat van iemand als mr. Zimmerman, die nauw met een onzer beroemdste schildersfamilies verwant is en meermalen getoond heeft ook oog te hebben voor de ideëele belangen, doet ons met voorzichtigheid de stemmen tot behoud wikken en wegen.

Het adres tot behoud lokte reeds een contra adres uit van de H.H. W. F. Overeinder c.s., waaraan wij het volgende ontleenen:

»Wij stellen voorop, dat, ook naar onze meening, specimina van werkelijk goede architectuur, zelfs ten koste van opofferingen behouden moeten blijven, doch, in de eerste plaats, dient dan aangetoond te worden, dat hier een dergelijk voorbeeld voorhanden is, en verder, dat de opoffering niet te groot mag worden genoemd.

Waar de heer G. van Rijn er reeds op gewezen heeft, dat wij hier te doen hebben met een smakelooze copie van het »Lord Major's House'' in Londen, geven wij als onze meening te kennen, dat de architectuur, zoowel in- als uitwendig minderwaardig is; de verhoudingen van den gevel aan de Kaasmarktzijde laten alles te wenschen over, terwijl het beeldhouwwerk bepaald bedroevend is. Zelfs is er geen enkel detail aan te wijzen, hetwelk door voornaamheid onze aandacht vraagt.»

Een korte beschouwing van het gebouw zal ons in staat stellen om te oordeelen in hoeverre deze vernietigende kritiek ook gerechtvaardigd te achten is.

Beschouwen wij eerst de voorgeschiedenis. Reeds in de 14de eeuw bestond er te Rotterdam een raadhuis, waarvan in het oudste keurboek wordt gewag gemaakt. Waar dit stond is onzeker, doch in elk geval schijnt de mededeeling van C. van Alkemade onjuist, dat dit het thans verdwenen Huis Keulen aan het West-Nieuwland zoude geweest zijn, daar het Nieuwland eerst in 1383 als gors aan de stad in erfpacht werd uitgegeven ¹⁾.

Reeds in 1467 vinden wij een raadhuis op de tegenwoordige plaats vermeld. Het stond naast het gasthuis met den eerst in 1826 afgebroken gasthuistoren en had een groote trap aan de Hoogstraatzijde. Eene teekening van J. Kortebrant naar de kaart van 1599 («Rott. Ill.» n°. 928) maakt het ons gemakkelijk om ons een beeld te vormen van dit gebouw.

Het voorstuk aan de Hoogstraat werd in 1606 herbouwd, nadat aan de Kaasmarkt reeds in 1590 eene vernieuwing had plaats gevonden. De gevel aan de Stadhuissteeg had, blijkens eene afbeelding («Rott. Ill.» n°. 940) een steen met het jaartal 1593, zoodat wij mogen aannemen, dat de nieuw-bouw aan de Kaasmarkt is begonnen en langzamerhand naar de Hoogstraatzijde is voortgezet.

Het raadhuis werd in 1619 inwendig verbouwd en in 1708—1709 door het overbouwen van de Gasthuissteeg met het Waaggebouw vereenigd, nadat de Oude Waag in 1703 was verplaatst.

In het midden der 18de eeuw bleek reeds het gebouw ongeschikt voor de toenemende eischen der administratie van de zich sterk ontwikkelende stad. In 1762 werd tot afbraak besloten, doch door verschillende omstandigheden werd de voltrekking van dit vonnis tot de jaren 1823—1827 verschoven, waarna het tegenwoordige raadhuis werd gebouwd.

De oude bouw, waarvan ons een aantal afbeeldingen zijn bewaard gebleven, was een baksteenbouw met zandsteen banden en versieringen. Aan de zijde van de Hoogstraat was een groot bordes met twee opgangen, met zandsteen bekleed en versierd met vlakke pilasters, balusters en leeuwtjes met wapenschilden. Het bordes herinnert eenigszins aan dat van het Leidsche raadhuis. De voorgevel zelf was geheel vlak gehouden, met eenvoudige poortjes in den voet van den toren en onder het bordes, horizontale banden van zandsteen, zandsteen hoeklijnen, een eenvoudig poortje boven het bordes en drie groote kruiskozijnen met zandsteen blokjes in de strekken.

Aan den hoek der steeg verhief zich hierboven de gothische baksteen toren van het gasthuis, door een steenen ballustrade op de hoogte van de kroonlijst omgeven en hieronder achter den nieuwen voormuur verborgen. Het verder gedeelte van den gevel was bekroond door een rijkversierde zandsteen renaissance topgevel. Langs den eenvoudigen zijgevel was een groote luifel aangebracht. Het gedeelte gelijkvloers diende hier achtereenvolgens tot vleeschhal, hennepwaag en wachtkamer voor de burgerwacht. Aan de achterzijde was de gevel met twee rijen groote kruiskozijnen voorzien en versierd met sierankers en een uitgebouwde loggia met een groot, driehoekig afgedekt bovenstuk met het wapen der stad en een tweeregelig Latijnsch vers. Boven de kroonlijst was het

1) Zie over de eerste geschiedenis het uitvoerig artikel van I. L. Nierstrass in: Rotterdam geschetst. 1865.

middenstuk opgetrokken, met zandsteen voluten en een groot driehoekig fronton, waarop een Justitiabeeld prijkte. Van het balkon werden de openbare afkondigingen gedaan en hier zetelden de ambtenaren bij de rechtspleging op het hiervoor op het plein opgerichte schavot.

De nieuwbouw uit de 19de eeuw bestaat uit twee geheel zonder onderling verband opgetrokken gevels met een onbelangrijken zijgevel langs de Stadhuissteeg, die voor- en achterbouw verbindt. De gevel aan de Hoogstraat werd in 1823 gebouwd door A. Munro, met hardsteen onderpui en versierde poort met dubbele halve kolommen en architraaf. Dit gedeelte is wel het best geslaagde, al mist het het monumentale van een voor den openbaren dienst bestemd zetel van het stadsbestuur. Wat hier aan monumentaal karakter ontbrak zoude door den gevel aan de Kaasmarkt worden goedge maakt, die zich hiertoe én door de meerdere breedte én door de ligging beter eigende.

De architect P. Adams, die dezen in 1827 ontwierp, heeft zich echter niet voor overdrijving weten te behoeden en heeft een bombastisch geheel ontworpen, dat in de onderdeelen weinig kunstzin verradt en in zijn geheel slechts als eene mislukking is te beschouwen.

Vooreerst is het een groote fout, dat de gevel zoodanig is ontworpen, dat deze nooit als monumentaal geheel is te zien van de recht op het raadhuis uitkomende breede Botersloot. Als afsluiting van deze straat had de pompeuse bouw althans eenigen indruk kunnen maken, doch van de vrij smalle Kaasmarkt af te zien lijkt het een van elders overgewaaid derdehands kunststuk, dat zich niet aanpast aan de omgeving en door brutale plompheid meer ontstemt dan verheft. Reeds de heer van Rijn wees er op, dat het een slecht nagevolgde copie is naar het Lord-Major's House te Londen, zoodat zelfs het goede, wat de opzet vertoont, niet als eigen werk aan den architect ten goede kan gerekend worden. Het geheel is, ook wat den samenhang van den gevel met het inwendige betreft, onwaar. Boven een geblokte natuursteen onderpui met lage, slecht verlichte bureau-vertrekken, verheft zich de vrij eenvoudige bovengevel met dubbele vlakke pilasters in de hoeken, driehoekige raambekroningen en zeer zware kroonlijst, die niet harmonieert met de reusachtige peristyle, met groote driehoekige frontonbekroning en tot dicht onder de kroonlijst doorlopende kolommen. Een niet minder reusachtige deur voert van de slechts bij hooge feesten gebruikte trap naar een niet onverdienstelijke rotonde, doch als men van hieruit het raadhuis wil betreden, blijkt de hal niet samen te hangen met het verdere gebouw. Groote rijkversierde deuren doen ons vermoeden hierachter statiezalen en ruime corridors te vinden, doch als wij het wagen een dier deuren te openen, is de ontgoocheling volkomen.

Het beeldwerk in het fronton, met voorstelling van de Stedemaagd gehuldigd door Handel en Scheepvaart, is van weinig artistieke waarde en de basementen van de beelden, die eerst het fronton bekroonden, maken een dubbel stumperachtigen indruk, sinds de houten beelden van Wijsheid, Voorzichtigheid en Kracht in 1856 verwijderd zijn, omdat de goedkoope grondstof niet tegen ons klimaat bestand bleek. Het langdurig overleg voor het stichten van een nieuw raadhuis en het grootsch ontwerp hiervoor toonen gelukkig, dat Wijsheid, Voorzichtigheid en Kracht ook bij de Vroedschap kunnen zetelen, al zijn haar emblemen van het raadhuis moeten verwijderd worden.

Vermelden wij ten slotte nog, dat het gebouw bekroond wordt door een open koepeltje, dat eerder aan een tuinversiering doet denken, en dat ook de reeds genoemde rotonde achter de peristyle, hoewel als — zij het aan anderen ontleende — gedachte niet slecht, in uitvoering voor de ruimte veel te zwaar en door de overgrootte staande figuren, die de architraven boven de deuren heeten te dragen, te plomp is, dan kunnen wij niet ontkomen aan de gevolgtrekking, dat het tegenwoordig raadhuis als kunstwerk geen aanspraak kan maken op behoud en dat het hoogstens hiervoor in aanmerking zoude komen als waarschuwing voor toekomstige bouwmeesters, hoe men geen goedkoop succes mag trachten te verwerven door een pompeuse navolging van een vreemd kunstwerk, zonder verband met de eischen van den dienst, waarvoor het gebouw bestemd is, en zonder verband met de omgeving, waarin het geplaatst wordt.

Het inwendige van het gebouw vertoont eenige niet onverdienstelijke details in de empire raadzaal en de Grieksche witte Kamer, doch ook deze zijn niet van zoo hooge beteekenis, dat hun verlies al te zeer te betreuren zoude vallen. Waarschijnlijk zoude althans een deel hiervan bij de afbraak wel te redden vallen, gelijk met de schoorsteenmantel in Witte Kamer, het empire klokje aldaar en het L. XV klokje op de Finantiekamer.

J. C. OVERVOORDE.

DE GROOTE ZAAL TE WOERDEN.

Reeds dikwijls is de aandacht gevestigd op het grootte belang der zegels. Deze kleine afdrukken leveren ons producten onzer oude kunst, die dikwijls hooge artistieke waarde hebben en wier belang voor de kunstgeschiedenis nog zeer toeneemt door het feit, dat zij altijd naar tijd en plaats volkomen juist bepaald zijn, hetgeen met producten der kleinkunst anders bijna nooit het geval is. Prof. Six heeft dit belang voor een paar jaren uitvoerig betoogd en aangedrongen in eene interessante voordracht in de sectievergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, die geleid heeft tot het uitschrijven eener prijsvraag, waarop helaas nog geen antwoord is ingekomen.

Maar ook uit een ander oogpunt beschouwd, zijn de zegels soms van groot belang, en al spreekt dit belang minder duidelijk dan het eerst vermelde, toch is het gewenscht, dit niet te licht te tellen. Ik bedoel de waarde der zegels als afbeeldingen van middel-eeuwsche voorwerpen. Dat de persoonsafbeeldingen op zegels dikwijls interessante gegevens bevatten voor de geschiedenis van het kostuum, is niet onopgemerkt gebleven. Nu en dan heeft men de zegels ook willen gebruiken voor de studie onzer oude bouwkunst, door oude op zegels afgebeelde gebouwen te reproduceeren en te reconstrueeren. Maar dit laatste procédé heeft toch ook bedenkingen wakker geroepen; men heeft wel beweerd, dat uit niets bleek, dat eene op een zegel voorkomende kerk juist eene afbeelding vertoonde van een bepaald gebouw en niet eerder beschouwd moest worden als eene fantasie, die alleen bedoelde aan te geven, dat in het algemeen eene kerk, een burg of iets dergelijks

werd bedoeld. Inderdaad schijnt deze meening, overeenkomend met het destijds met betrekking tot portretten gevolgde procédé, niet gemakkelijk te weerleggen; slechts dan is het mogelijk, de authenticiteit eener afbeelding althans met waarschijnlijkheid te betoogen, wanneer het afgebeelde gebouw zich onderscheidt door een geheel abnormalen vorm en dus moeilijk kon beschouwd worden als een gefantaseerd algemeen type van eene kerk, een burg enz. Maar dergelijke ongewone vormen komen zeer zelden voor. Eenige jaren geleden heb ik gemeend, op een geschonden zegel, waarop eene kerk met scheefstaanden toren was afgebeeld, eene afbeelding van Utrechts oudsten Dom te herkennen; toen echter later een goed bewaard exemplaar van dat zegel voor den dag kwam, bleek het, dat ik mij vergist had, want dat het ontbrekende zegel-fragment onverwachts de abnormaliteit herstelde door eene verlenging der kerk door

het randschrift heen. Thans echter meen ik een feit te hebben aangetroffen, dat de stelling veel aannemelijker maakt.

Het hierboven afgebeelde zegel¹⁾ is nog bevestigd aan eene oorkonde van burge-meesters en schepenen van Woerden d.d. 15 Maart 1394, dat aanwezig is in het archief van het kapittel van Oudmunster te Utrecht. Het schijnt wel gewenscht, de herkomst met nadruk te vermelden; want ieder, die het hier afgebeelde gebouw nauwkeurig beschouwt, moet vast overtuigd zijn, eene afbeelding voor zich te hebben van onze bekende Groote zaal op het Haagsche Binnenhof. Maar in ernst valt daaraan toch niet te denken; welke reden zou de magistraat van Woerden gehad kunnen hebben, om het Haagsche gebouw, dat toen in het kleine grensstadje wel vrij onbekend zal geweest

1) Het origineel is 4 c.M. in middellijn.

zijn, te vereeuwigen op het zegel zijner stad, die niets ter wereld met de Haagsche zaal te maken had? Kan dan echter deze afbeelding die zijn van eene groote zaal in abstracto, — het type van eene adellijke huizinge, zooals dit destijds hier te lande algemeen bekend was? Ook dit is geheel onwaarschijnlijk. Wij weten met volkomene zekerheid, dat onze groote zaal, begonnen door koning Willem, in haar tegenwoordigen vorm voltooid is door zijn zoon Floris V: het gebouw dagteekent dus uit de tweede helft der 13de eeuw. Ons zegel hangt aan eene oorkonde van 1394 en is waarschijnlijk (naar wij aanstonds zien zullen) niet veel ouder dan die datum. Indien het type der Haagsche zaal ten onzent inderdaad in de tweede helft der 13de eeuw algemeen is geweest (hetgeen niet blijkt), dan zullen zeker op het eind der 14de eeuw nog tal van adellijke huizen van dit type in het land te vinden zijn geweest. Maar het *algemeene*, het *gewone* type van een adellijk huis kan het in dien tijd toch bezwaarlijk meer geweest zijn: in het verloop van meer dan eene eeuw moet de smaak ook in deze tijden, toen de traditie veel meer heerschte dan thans, vrij wat gewijzigd hebben, en het type van een heerenhuis uit den tijd van Floris V zal stellig veel verschild hebben van dat uit de laatste jaren van hertog Albrecht.

Zoo blijft ons dus niets over dan aan te nemen, dat de zaal, die op ons zegel verbeeld staat, het afbeeldsel is van een gebouw, dat werkelijk op het laatst der 14de eeuw te zien was in de stad Woerden. En deze conclusie is ook op zich zelf zeer aannemelijk. Het slot te Woerden is, naar wij weten, door bisschop Godfried van Reenen (1156—1178) gesticht als grensvesting tegen Holland¹⁾; men noemt het jaar 1160²⁾. Het slot werd toen ter bewaking toevertrouwd aan eenen kastelein, wiens nazaten zich, zooals het in die tijden onder eene zwakke regeering in den regel ging, allengs hebben opgewerkt tot de heeren der streek. Wij weten, dat graaf Floris V er in slaagde, de heerlijkheid Woerden ten slotte aan Holland te brengen, en dat heer Herman van Woerden, die langen tijd een dubbelzinnige rol gespeeld had tusschen Holland en Utrecht, ten slotte met dit onverwachte resultaat zijner politiek zóó weinig ingenomen bleek, dat hij een der hoofdbewerkers is geweest van graaf Floris' gevangenneming en moord. Sedert was Woerden een deel van Holland, en grafelijke kasteleinen zetelden op het slot.

Intusschen was in den loop der eeuwen, zooals dit gewoonlijk ging, aan den voet der grensvesting, buiten hare muren, een dorp ontstaan, dat allengs zeker belang verkreeg en ten slotte stadrechten ontving. Wanneer dit geschied is, weten wij niet. Uit de oorkonde, die wij bespreken, blijkt, dat het geschiedde vóór 1394, daar het stuk uitgaat van burgemeesters en schepenen *der stad* Woerden. Maar *veel* vroeger zal het toch denkelijk niet geschied zijn. Immers wij vernemen, dat graaf Willem VI aan zijn broeder, den Luikschen elect, omstreeks 1407 schonk »*novum oppidum* Woerden cum territorio et illius jurisdictione, excepta Antiqua aqua (de stad Oudewater), annuens ut mansionem cum securo cubiculo similiter construere liceret, qui tunc aedificavit illam munitissimam arcem, quae adhuc superest³⁾.” Omstreeks 1407 kon het stadje Woerden dus nog »nieuw” heeten, en wij kunnen

1) Heda p. 174.

2) Tegenw. staat, deel XVIII p. 6.

3) Heda p. 269.

derhalve aannemen, dat het allicht niet lang voor 1394 van den graaf stadrecht zal verkregen hebben ¹⁾: wellicht is de afdruk, die wij hierboven reproduceeren, een der eerste, die van het nieuwe zegel van het stadje gemaakt zal zijn. Met deze conclusie komt het karakter van het zegel ook vrij wel overeen. Het randschrift, »*S. de Worde ad causas*», vertoont, voor zoover nog kenbaar, geene zeer oude letters, en de benaming voor het kleine (het oude »secreet-») zegel »*ad causas*» (naast het groote zegel »*ad contractus*») verbaast zelfs eenigszins in de 14de eeuw als iets moderns, dat men dan wel allerminst zou verwachten in zulk een klein stadje.

Alles bijeengenomen mogen wij dus aannemen, dat Woerden stadrecht verkregen heeft in het laatst der 14de eeuw. De nieuwe stad was ontstaan en opgegroeid in den schaduw van den ouden Stichtschen burg, die later het hoofd was eener groote heerlijkheid. Aan dien burg ontleende zij haar belang, en dit bleef het geval ook toen beiden te zamen een onderdeel waren geworden van het graafschap Holland. Dat de stad op haar zegel dezen burg heeft willen vereeuwigen, kan ons dus geen oogenblik bevreemden. Zoo mogen wij het er derhalve voor houden, dat het zegel ons inderdaad de afbeelding levert van het hooge huis te Woerden, zooals zich dit op het laatst der 14de eeuw vertoonde.

Over de geschiedenis van dit gebouw kunnen wij, het zegel raadplegende, nog wel een en ander verhalen. Deze zaal, opgetrokken in groote baksteen, geflankeerd door twee traptorens, is wel zeker een gebouw van den overgangsstijl. Zijne torens zijn gedekt met spitse daken, zijn gevel wordt versierd door de in het oog vallende hogels der gothiek; maar het groote roosvenster, de horizontale versierde lijst, de twee kleine ronde vensteropeningen en de rondboogige deur herinneren toch nog aan den romaanschen stijl. Het gebouw lijkt treffend op de Haagsche zaal; maar enkele bijzonderheden spreken daár toch reeds van latere tijden. Over den stichter van de Woerdensche zaal kunnen wij dus niet twifelen: zonder twijfel was het graaf Floris' moordenaar, heer Herman, de machtigste van alle heeren van Woerden, die (weinig vermoedende, hoe deerlijk hij eerlang zou vallen als de laatste van zijn geslacht) den luister zijner positie in beeld heeft willen brengen door de stichting dezer nieuwe zaal. Herinneren wij ons, dat de Haagsche zaal eene puntboogige deur vertoont en daarboven puntboogige vensternissen, dan zullen wij zelfs, indien deze deuren en vensters niet (evenals de twee groote laat-gothieke benedenvensters) het product zijn eener latere restauratie, geneigd zijn aan te nemen, dat de Woerdensche zaal iets ouder zal geweest zijn dan de Haagsche en dus voor dien bouw als voorbeeld kan hebben gediend.

Uit het bovenstaande volgt, dat heer Herman's zaal, als woning der Hollandsche slotvoogden, nog in het laatst der 14de eeuw nagenoeg onveranderd zal hebben bestaan. Maar, zooals wij van Heda vernamen, de elect Jan van Beyeren heeft de zaal in het begin der 15de eeuw geheel verbouwd en haar versterkt naar de behoeften zijner eeuw. Zoo moet het slot Woerden ontstaan zijn, dat nog Heda meer dan eene eeuw later gekend heeft, — in hoofdzaak zeker ook de kern van het nog heden bestaande Woerdensche kasteel.

S. MULLER Fz.

1) Echter toch vóór 12 Maart 1371: zie Van Mieris, Charterboek, III 206.

DE NACHTWACHT EN EEN TEEKENING VAN A. DÜRER.

Tot Dürers laatste serie ontwerpen voor een Passio Christi, die nooit als geheel ten uitvoer is gekomen, maar die reeds in aanleg aan rijkdom van gevallen en verdiepteid der situaties alle vroegere behandelingen van dit onderwerp verre overtreft, behoort een penttekening, in de breedte, voorstellend de »Kruisdraging». Ze is gemerkt en gedateerd 1520 en bevindt zich heden in verzamelingen der Uffizi te Florence ¹⁾.

Wat er aan deze teekening in verband tot Rembrandts Nachtwacht voor merkwaardigs is, leert een blik op onze reproducties allicht beter dan beschrijving.

Kruisdraging. Teekening van A. Dürer. Uffizi.

Legt men de reproducties naast elkaar dan vertoont de compositie de volgende punten van overeenkomst:

1. *Hoogte-verhouding van den de geheele breedte beslaanden stoet tot het geheele blad (iets meer dan de helft der hoogte, bij smallen voorgrond).*

2. *Uiteenvallen der figuurstrook in drie hoofdgroepen:*

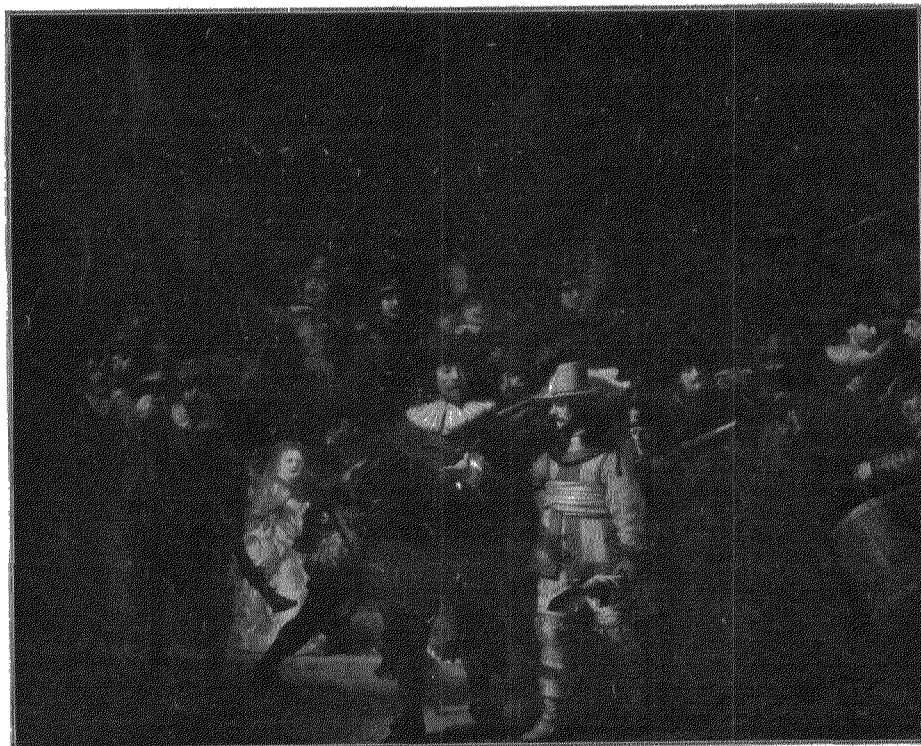
bij Dürer: a. van den linker rand tot en met den beschaduwden schoudermantel van den man die loopende den rug naar den toeschouwer keert;

1) Afgebeeld o. a. bij Knackfuss; A. Dürer p. 112 en bij Wölfflin A. Dürer; in het gedeelte »Niederl. Reise».

b. Christus met het kruis en de knielende Veronica, met verder naar achteren *links*: de naar links gaande man met platte baret en eenigszins Erasmusachtig type, en rechts: de man met de schuine lans in de opgeheven rechterhand;

c. De groep vrouwen, waarin de voorste zoo vaag aan Claus Sluters' »pleurants'' doet denken. Bij Rembrandt zijn deze groepen veel klaarder gescheiden, daar hij sterker van het middel van indeeling door verschillende *diepte* gebruik maakt:

a. De groep links tot en met den rooden schutter met de bus, en het meisje.

De Nachtwacht van Rembrandt.

b. Banning Cock en de luitenant, benevens de aanvullende figuren daarachter.

c. de rechtsche groep met den tamboer.

Dürer brengt slechts één punt, den linker hiel van den geschoudermantelde naar voren, overigens blijft het vóórvlak van zijn figuur-compositie, zonder geprononceerd rythme, in het middelplan van het geheel¹⁾.

1) Zijn *bedoeling* een tweede naar voren komend punt door het uitgespreide gewaad van Veronica te geven is duidelijk, *maar* het verkort overtuigt hier niet, de gewaadslip ligt niet met de punt naar ons toe, doch hangt verticaal neer. Een oude reminiscentie aan de kruisdraging der »grootte passie'', een oud succes, speelt den teekenaar hier parten.

Rembrandt kiest zijn ruimteverdiepend vóórste punt ongeveer in 't midden en laat de beide andere groepen symmetrisch terugwijken, waardoor de indruk van het aankomen versterkt wordt, de stoet formeert zich nog, maar zal uit de lijst naar voren rukken; een probleem waar *Dürer* nog niet aan toe is en dat hij weet te vermijden door de, juist bij de hoofdfiguur beginnende, rechtswenking en den overgang tot voorbijtrekken in zuiver profiel.

3. *De stand der hoofdassen in 't vlak van de compositie.*

bij *Dürer*: a. Onwillekeurig trekt men een lijn door den hoogen hoed van den voorover gebogen man in 't midden, die dóórgaat in den verkorten, schuinen dwarsbalk van 't kruis;

Bij *Rembrandt*: De hooge hoed van den man in 't midden speelt dezelfde rol, de lijn wordt voortgezet in de schuinslinks omhooggaande piek;

b. De tweede hoofdlijn staat bij *Dürer* in een nagenoeg rechten, bij *Rembrandt* in een slechts weinig stomperen hoek op de boven beschrevene, ze gaat door de lans die schuinsrechts naar de lijst toewijst.

Dürer geeft die piek den aansporenden krijgsman in de hand, *Rembrandt* laat het wapen vellen door den gehelmden man op den achtergrond, bij de kolom ¹⁾.

Verder kan nog gewezen worden op de poorthoog op den achtergrond, die bij de »kruisdraging» als de »poort van Jeruzalem» niet mocht ontbreken, maar die ook *Rembrandt*, zij het dan ook op gansch andere wijze als hoofdbestanddeel in zijn achtergrond verwerkt ²⁾.

Een curieus détail is de »hooge hoed» die in beide composities — vlak, zoowel als kubiek — zulk een concentreerende kracht heeft en die bij *Rembrandt* van een vorm is, die m. i. afwijkt van dien der in 1642 gedragen hoofddeksels van dien aard. De smalle rand en de cilindrische, niet konische, noch puilende, bol met ronden top, zijn karakteristiek ³⁾.

Punten van verschil, behalve de reeds genoemde:

1. *Dürer* teekent een kruisdraging met traditioneele figuren.

Rembrandt een schutterstoet in min of meer nieuwe ⁴⁾ groepeerings en van geheel nieuwen stemmingsinhoud.

2. *Rembrandt's* compositie is door het concentreeren op 't midden, dat niet alleen door de gewichtige personen (*Christus*) en hun groote attributen (kruis), maar door de plaatsing en het vooruitkomen bereikt wordt, veel overzichtelijker en ruimer. *Dürer* kleeft ook hier nog, als altijd waar men hem tegen zeventiend'eeuwers vergelijkt, in 't vlak en komt niet recht tot ruimte.

3. De man met den hoogen hoed is niet alleen, niet de hóógstgeplaatste figuur in

1) Het gebaar van 't vellen is flauw, zoodat men ziet, dat het in de éérste plaats op de lijn, niet op de handeling aankomt.

2) Hoe zulk een motief dan verder in het onderwerp uiterlijk gemotiveerd wordt is natuurlijk voor den schilder een kwestie van ondergeschikt belang.

3) Ook de schutter, tusschen B. Cock en Ruytenburgh in, draagt immers een 16de eeuwsche, gespleten baret.

4) De indeeling reeds bij Thomas de Keyser 1632. (Rijksmuseum No. 1340). Op dit stuk zijn ook andere bijzonderheden met betrekking tot de Nachtwacht van gewicht.

't midden, dat is ook bij Rembrandt niet 't geval — om een al te elementaire pyramide te vermijden is de helmbos van den speerdrager er naast nog iets hooger — maar *rechts*, waar op de Nachtwacht de lijn daalt, om pas aan de lijst weer te klimmen, verrijzen bij Dürer zelfs nog de twee figuren te paard die aanmerkelijk hooger zijn. Daardoor ontstaan bij hem twee centra die den blik onrustig heen en weer doen glijden. Nog heerscht er een zekere drukte, een, we mogen zeggen, »gothische'' assymetrie. Bij Rembrandt de zware, vaste maat der late Renaissance, bij Dürer het bewegelijk getril van 't einde der Gothiek, verzacht door enkele gedecideerde renaissance-motieven, als de ruggelings geziene figuur met den vasten stap en den naar den toeschouwer toe *bedoelden* degen onder den mantel, die toch nog weer te veel in profiel staat ¹⁾).

Eén eigenaardig detail is er nog, *wellicht* ²⁾). Aan de lans die schuinsrechts wijst, hangt bij Rembrandt, zooals men weet, onder de blinkende punt, dat kleine kostelijke roode pluusje of vlaggetje, terwijl de andere pieken niet versierd schijnen. Welnu, op de teekening van Dürer *schijnt* eveneens, wat lager onder de punt een dergelijk pluimpje bevestigd te zijn, dat men aan de andere pieken niet ziet.

Ik ben mij ten volle bewust van het gevaar der conclusies in dit geval. Het toeval heeft oneindige mogelijkheden.

Máár de teekening is in 1520 gemaakt, in het jaar van Dürers Nederlandsche reis. Er komen Nederlandsche costumes op voor; zoo de vrouw, in 't verkort, aan 't uiterste einde rechts, met het linnen mutsje. Dit is de kleedij, waarin Dürer eenmaal zijn eigen vrouw heeft geteekend en waarboven staat »... in der Niederländischen Kleidung...'' Zoo, *waarschijnlijk* tenminste: de groote baret die de Erasmusachtige man in profiel (links achter Christus) op het hoofd heeft.

Voorts: Rembrandt heeft verscheiden werken van andere meesters bezeten ³⁾) en al vinden we overigens op Dürers naam slechts prenten, en prentenboeken, de mogelijkheid, dat b.v. onder de teekeningen »van de principaalste meesters van de heele werelt'' deze in Zuid-Nederland gemaakte en wellicht later naar 't Noorden verhuisde teekening zou geweest zijn is niet uitgesloten.

Wellicht leert ons de provenientie van het blad in de Uffizi, waarover ik, ondanks aangewende pogingen, nog geen nadere gegevens bezit, eenmaal meer.

In ieder geval wegen de punten van overeenkomst in de compositie m.i. zwaarder dan die van verschil en is dit alles te zamen genoeg om er voorloopig eens, met alle voorzichtigheid, op te wijzen.

W. VOGELANG.

1) De diagonaal van de vlag vindt geen voorbeeld op Dürers teekening. Het linker bovenplan doet daar monotoon, nietszeggend leeg. Wel komt die lijn op het aangehaalde stuk van Thomas de Keyser reeds voor.

2) Als de kleine afbeeldingen, die ik bezit, (een groote foto van de teekening wordt gemaakt) mij niet bedriegen.

3) Zie zijn inventaris bij Hofstede de Groot, afgedrukt in de Quellenstudien III, p. 200, 201, 202.

BOEKBESPREKING.

CATALOGUS der meest belangrijke voorwerpen (met uitzondering der schilderijen) in het Friesch Museum te Leeuwarden, door Mr. P. C. J. A. Boeles. Uitgave van het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde te Leeuwarden. Leeuwarden, Meijer en Schaafsma, 1908.

Deze catalogus zal ongetwijfeld bij het Nederlandsch publiek een gunstig onthaal vinden. Dit doet ons zoowel de rijkdom der daarin beschreven verzamelingen verwachten als de goed gekozen en heldere vorm, waarin hier het meest wetenswaardige omtrent die verzamelingen wordt medegedeeld. Buitendien zullen zeker de in den catalogus vervatte beschouwingen en gevolgtrekkingen van den welbekenden Conservator van het Friesch Museum de aandacht der op hetzelfde of op soortgelijk gebied werkzame geleerden trekken en den weg banen tot nieuwe ontdekkingen. Laat mij dus beginnen met een warmen gelukwensch aan den maker van den catalogus en aan de bestuurders van het Friesch Genootschap voor dit nieuwe bewijs hunner ijverige werkzaamheid en onverdroten belangstelling in de vaderlandsche oudheidkunde en geschiedenis.

In den catalogus, die voor ons ligt, is, zooals in den titel ligt opgesloten en in de voorrede (blz. XIV) uitdrukkelijk gezegd wordt, niet naar volledigheid gestreefd. Het smaakvol uitgegeven boekje wil een bruikbare gids wezen, die omtrent de voornaamste voorwerpen het belangrijkste ter kennis van het publiek brengt, daarbij tevens ingaande op de wetenschappelijke vragen, tot de oplossing waarvan gene dienstbaar kunnen worden gemaakt. De hier gevolgde wijze van werken en publiceeren der bereikte resultaten verdient m. i. alleszins aanbeveling voor wie, zooals een aantal jaren geleden Mr. Boeles, aan het hoofd van een, van wetenschappelijk standpunt beschouwd, nog eerst gebrekkig geordend provinciaal museum komt te staan. In plaats van zijn geheelen tijd te geven aan eene volledige, maar dorre inventarisatie van alle toevallig aanwezige voorwerpen (welk werk bij den oorspronkelijken toevloed van nieuwe voorwerpen uit de terpen niet licht tot een einde gebracht zou zijn) heeft Mr. Boeles blijkbaar van meet af aan zijne aandacht hoofdzakelijk geschonken aan de problemen van geschiedkundigen en kunsthistorischen aard, die zich bepaaldelijk in Friesland voordoen, en zich zoodoende kunnen ontwikkelen tot een specialist op eigen en aanverwant gebied en een bevoegd beoordeelaar van de te Leeuwarden aanwezige voorwerpen en hunne waarde voor de geschiedenis des lands.

Zooals de meeste provinciale musea, draagt ook het Friesch Museum een tweeslachtig karakter, voorzoover het zoowel eene verzameling van overblijfselen uit de oudheid als eene van stukken uit de middeleeuwen en de nieuwere tijden omvat. Er valt weliswaar nergens eene scherpe grenslijn tusschen oude en jongere geschiedenis te trekken; maar de beschavingsgeschiedenis van Europa is niettemin in deze twee tijdperken, die een verschillenden geest ademen, gescheiden, en daarvan is ieder op zich zelf zoo uitgebreid, dat gelijkmatige beoefening der studie van beide nauwelijks doenlijk en in den regel ongewenscht is. Men moet erkennen, dat Mr. Boeles, met uitzondering alleen der schilderijen,

alle categorieën van voorwerpen in het Museum op zaakkundige wijze heeft behandeld en hun de hun toekomstige plaats in den catalogus heeft weten te geven. Toch meen ik hem geen onrecht te doen, wanneer ik mijnen indruk weergeef, dat zijn hart hem meer naar het eigenlijk oudheidkundig gedeelte trok. En dat is zeer gelukkig te noemen; want het zijn inderdaad de voorwerpen uit de oudheid, die aan het Friesch Museum zijne grootste waarde voor de wetenschap en de geschiedenis geven. Hoe weinig overigens geneigd om de studie der oude tijden en hunner voortbrengselen a priori boven die der nieuwere te stellen, durf ik bovenstaande bewering toch ten opzichte van de Friesche verzamelingen met nadruk uiten. De collectie terpoudheden te Leeuwarden is in haar soort eenig; zij belooft mettertijd nog zeer veel belangrijker te zullen worden; zij zal op den duur de wederontdekking der oudste geschiedenis van Friesland mogelijk maken. Uit dien hoofde zij het mij vergund met deze oudheden te beginnen (die trouwens in den catalogus vooropgesteld zouden zijn, indien het niet practischer geweest was de volgorde der vertrekken van het museumgebouw in acht te nemen) en daaraan het grootste gedeelte van deze bespreking te wijden.

De bodem van Friesland bestaat, zooals men weet, voor een gedeelte uit klei- en voor een ander gedeelte uit zand- en veengronden. Deze laatste, die van ouderen oorsprong zijn, leveren ook de oudste vondsten op: wapens en werktuigen van harde steensoorten (blz. 20) en van brons (blz. 21).

Van jongeren datum zijn de terpen, de hooggelegen woonplaatsen van de bevolking der vlakke en tegen het zeewater slecht beschutte kleistreek. Haren ouderdom zoo nauwkeurig mogelijk te bepalen is eene zaak van groot gewicht. De oudste binnen enge grenzen te dateeren voorwerpen uit terpen zijn de te Winsum gevonden Romeinsche oudheden uit het begin der eerste eeuw van onze jaartelling (blz. 26, 27) en de meerendeels nog ten tijde der republiek geslagen denarii uit de glooiing van eene terp bij Feins (blz. 73). Kan men met betrekking tot deze laatste nog beweren, dat zij mogelijkerwijze eerst eenige tientallen van jaren na den dood van Tiberius (37 na Chr.), wiens beeldenaar de jongste stukken dragen, in den grond zouden kunnen zijn gekomen, ten opzichte van de vondsten te Winsum is, dunkt mij, de juistheid der door Mr. Boeles gegeven dateering niet aan twijfel onderhevig. Wij weten, dat de Romeinen Friesland van 12 v. Chr. tot 28 na Chr. bezet hebben gehouden, om er daarna in 47 nog slechts weder voor enkele jaren hunne heerschappij te vestigen. De terp te Winsum bestond dus reeds omstreeks het begin onzer jaartelling, en de Romeinen hebben daar eene legerplaats of eene nederzetting op gehad (zie ook Boeles, »Elsevier'', 1908, blz. 172). Hoewel nu natuurlijk niet alle terpen even oud behoeven te zijn als die te Winsum, hebben wij thans toch wel het recht verkregen om te zeggen, dat de Romeinen bij hunne komst in het Noorden van ons land er de Friezen hebben aangetroffen, wonende op terpen. Dat die terpen toen veel lager waren dan later, spreekt van zelf.

Eene tweede vraag is het, of er niet misschien reeds voordat de Friezen zich aan onze Noordkust waren komen vestigen, terpen aldaar zijn geweest, die door andere stammen

bewoond werden. Het ligt voor de hand daarbij te denken aan Keltische nederzettingen. De catalogus van het Friesch Museum, waarvan de schrijver dit punt met de noodige voorzichtigheid behandelt, maakt melding van belangrijke vondsten, waarmede bij het onderzoek van deze vraag terdege rekening moet worden gehouden. Misschien is het echter goed omtrent den tegenwoordigen stand van onze kennis van de grenzen van het Keltische gebied in Noord-West-Europa het een en ander vooraf even in herinnering te brengen.

Toen Nederland door de Romeinen onderworpen werd, vormde de Waal de grens tusschen Keltisch en Germaansch gebied. De Kelten waren toen echter reeds aan het terugwijken voor de uit het Oosten voorwaarts dringende Germanen, die hen sedert, vooral na den ondergang der Romeinsche macht, nog zooveel verder teruggedreven hebben. Het is en was ons daarom nimmer geoorloofd op grond van onze kennis van den toestand ten tijde der Romeinen voor zeker aan te nemen of zelfs maar voor waarschijnlijk te houden, dat de Kelten in vroeger tijden niet ook ten Noorden van de Waal gevestigd zijn geweest. Men heeft onderzocht, tot hoever de zone van Keltische plaatsnamen in ons land reikt (zie H. Kern, »Tijdschr. van het aardrijksk. Genootschap», 1894, blz. 773—786); dit onderzoek leidt tot geen groot, maar toch wel tot eenig resultaat. De meest Noordelijke Keltische plaatsnamen, die wij in Nederland kunnen aanwijzen, zijn, naar het schijnt: Noviomagus, Batavodurum, Arenacum en Lugdunum. Daarvan lag de eerstgenoemde stad ten Zuiden van de Waal. De hoofdplaats der Batavieren werd door hen zelven anders genoemd. Hare ligging kan op grond der geschiedkundige overlevering bezwaarlijk eveneens ten Zuiden van de Waal worden gezocht, maar blijft voorloopig onbekend. Hetzelfde geldt voor Arenacum. Lugdunum echter lag tusschen den Ouden Rijn en de Maas, hetgeen bewijs genoeg is, dat vóór de komst der Batavieren ons land door Kelten bewoond werd tot aan den Rijn (Rijn, Kromme en Oude Rijn). Uit de geringe fragmenten, die er van het werk van den ontdekkingsreiziger Pytheas van Massilia tot ons zijn gekomen, kan men niet met zekerheid opmaken, waar in zijn tijd (einde der 4de eeuw v. Chr.) de grens tusschen Germanen en Kelten liep. Maar wel blijkt uit de fragmenten van den nog iets ouderen geschiedschrijver Ephoros, dat het land der Kelten zich tot in het Noord-Westen van Europa uitstreckte en dat sommige Keltische stammen grootere verliezen plachten te lijden door overstromingen dan door oorlogen (zie Müllenhoff, »Deutsche Altertumskunde», II, blz. 485); men heeft dikwijls en te recht opgemerkt, dat dit laatste alleen kan slaan op bewoners der Nederlandsche kust. Nu is het juist, dat sommige latere oude schrijvers niet nauwkeurig tusschen Kelten en Germanen hebben onderscheiden, maar Ephoros heeft zich bezwaarlijk aan zoo iets schuldig kunnen maken, omdat in zijn tijd omtrent de bevolking van Nederland aan de Grieken alleen iets kon worden medegedeeld door de Gallische Kelten en deze zich natuurlijk in den landaard hunner naburen niet hebben kunnen bedriegen. Door dit alles wordt weliswaar niet bewezen, dat Friesland eene Keltische bevolking heeft gehad, maar wel, dat het Keltische gebied zich aan den Zuidkant minstens tot in de nabijheid van Friesland heeft uitgestrekt. Ten Oosten van Friesland draagt eene rivier, die bij Bremen in de Wezer uitloopt, nog heden een Keltischen

naam; ik bedoel de Wümme, oudtijds Wiemena genoemd (zie Holder, »Alt-celtischer Sprachschatz" s. v.). Gesteld dus dat Friesland niet door de Kelten bezet is geweest, dan vormde het in het gedeelte van Europa, waartoe het behoort, de eenige uitzondering op den algemeenen toestand. Dat dit niet zeer waarschijnlijk is, zal men wel moeten toegeven, te meer daar Friesland immers van het aangrenzende land door geen natuurlijke grenzen gescheiden is, waarachter de bevolking zich tegen eene geweldige macht als de Keltische gemakkelijker had kunnen staande houden.

Bij dezen stand van zaken heeft nu het archaeologisch onderzoek op Frieschen bodem een gewichtig woord mede te spreken. In de terpen komen oudheden voor, die vóór-Romeinsch en niet-Germaansch en van zoodanigen vorm en techniek zijn als men ze juist in door Kelten bewoonde streken vindt. Deze voorwerpen zijn in vergelijking met andere terpoudheden zeldzaam, maar hun aantal groeit voortdurend aan. In de Aprilaflevering van den jaargang 1905 van dit tijdschrift wees Mr. Boeles reeds op vier in verschillende Friesche terpen gevonden La Tène fibulae. Daarbij zijn nu nog gekomen drie zoog. brilspiraalen en eene châtelaine van brons (blz. 23) en nog eenige andere metalen voorwerpen. Deze vondsten spreken eene zeer duidelijke taal, en het is mij een raadsel, hoe men nu nog aan de gevolgtrekking, dat er dus in Friesland inderdaad, gelijk te verwachten was, ook eens Kelten gevestigd zullen zijn geweest, zou willen ontkomen.

Het is echter niet zeker, dat de Kelten de eerste bewoners der terpen geweest zijn. In het Friesch Museum vindt men thans resten van een typisch soort praehistorisch aardewerk tentoongesteld (blz. 49—50), waarvan in een vrij groot aantal terpen brokstukken zijn aangetroffen. Dit vaatwerk is zoog. bucchero, d. w. z. de glanzend zwarte kleur aan de oppervlakte is verkregen, niet met behulp van de eene of andere verfstof, maar door blootstelling aan zwaren, walmenden rook. Deze techniek is o. a. in het praehistorische tijdperk in Griekenland en aan de Westkust van Klein-Azië, en later in Etrurië in zwang geweest; zij was ook bij de Romeinen goed bekend. Onlangs zijn er door den Duitschen steenbakker Ludowici eenige voor de kennis van de wijze van fabricatie van al zulk aardewerk zeer belangwekkende proeven gedaan. Het is niet onmogelijk, naar het schijnt, bucchero-vazen bij open vuur te bakken; maar om een eenigszins goed resultaat te verkrijgen is toch vuur in eene besloten ruimte, m. a. w. een pottbakkersoven een vereischte. Wanneer in den oven de warmtegraad sterk stijgt, dan wordt het baksel in plaats van zwart grijs van kleur. Verdwijnt de rook uit den oven voor het einde van het bakken, dan kunnen de potten weder gewoon rood van kleur worden, doordat de hitte de in de poriën van het leem gedrongen kooldeeltjes dan weder verteert. Nu zijn in het Friesch Museum de meeste scherven van deze soort gitzwart, maar sommige zijn grijs en een enkel exemplaar is rood. Ongetwijfeld hebben wij dus hier met vaatwerk te maken, dat in pottbakkersovens bij betrekkelijk hooge temperaturen aan de inwerking van rook blootgesteld en gebakken is. Het is aan den buitenkant op sobere wijze versierd met rechtlignige, met eene stompe punt in het nog weeke leem getrokken figuren, zooals gestreepte driehoeken en schaakbordornamenten, waarbij meestal, teneinde de figuren te doen uitkomen op den donkeren

grond, de groefjes met witte schelpkalk gevuld zijn — eene wijze van versiering, die voor bucherovazen ook elders zeer veel gebruikt is. Wat eindelijk de goed ontwikkelde vormen en de fraai geprofileerde randen betreft, zoo herinneren zij werkelijk, zooals Mr. Boeles opmerkt, hier en daar eer aan eene cultuurperiode ouder dan die, waartoe de La Tène kunst behoort. De datum van dit praehistorische vaatwerk blijft thans nog onbepaald; maar in ieder geval bewijst het mede, dat de terpen van hooger en ouderdom zijn, dan men in den laatsten tijd wel eens gedacht heeft¹⁾. Zoo hoog als het bronzen tijdperk klimmen zij echter niet op; althans men heeft nooit eenig wapen of werktuig uit dien tijd in de terpen gevonden.

De groote massa der terpvondsten bestaat uit het door de Friezen gebruikte vaatwerk. Dit is door Mr. Boeles op overzichtelijke wijze geordend en beschreven. Op grond van vergelijking met vondsten van elders valt het niet moeilijk de geïmporteerde Karolingische potten (blz. 58) en de locale navolgingen daarvan te onderscheiden, alsmede het eigenaardige vaatwerk der Saksische stammen (blz. 56). De rest moet dan wel het eigenlijke inheemsche vaatwerk zijn. De typologische en chronologische ontwikkeling daarvan wordt door de ter bezichtiging gestelde reeksen goed veraanschouwelijkt (bl. 51—54).

Ook de beschrijving van de schoone verzameling Germaansche lijfsieraden en der andere reeksen van door de terpbewoners gebruikte werktuigen en voorwerpen van allerlei aard (blz. 32—48) bevat zeer veel belangwekkends. Zeer trekken de aandacht de te Delfzijl gevonden zilveren rechthoekige sierplaten met bijbehorende mantelspeld en gouden munten (blz. 35), die echter eigenlijk in het Museum te Groningen thuis hadden behoord. Bij de bekende beenen schaatsen, die men thans zoo vaak als »voorwerpen van onbekend gebruik, zoog. schaatsen” genoemd vindt, wordt er zeer terecht met verwijzing naar de in het »Intern. Arch. f. Ethnogr.” 1898, blz. 87—89 vermelde verhandelingen aan herinnerd, dat men op IJsland nog tegenwoordig geheel gelijke schaatsen gebruikt. Terloops zij hier ook nog even gewezen op de merkwaardige serie schaven (bl. 41). Doch wij nemen thans afscheid van de twee doelmatig ingerichte vertrekken van het zich in den loop der jaren telkens weder uitbreidende gebouw, die thans de uit elfduizend nummers afgescheiden keurverzameling terpoudheden bevatten, en wenden ons tot de voorwerpen van jongeren datum.

Ook hier heeft het mij als een gunstig verschijnsel getroffen, dat de maker van den catalogus en de rangschikkers der verzameling er op uit zijn geweest om soort bij soort te houden en, waar het kon, door het samenstellen van reeksen van dezelfde voorwerpen de ontwikkeling der vormen in den loop der tijden duidelijk te doen uitkomen. Hoe leerzaam is b.v. de serie van Friesche oorijzers (blz. 7—10), waarvan thans de bezoekers van het museum om zoo te zeggen met één oogopslag de gestadige evolutie sedert de 16de eeuw tot op heden kunnen begrijpen en nagaan! En hoeveel zou deze merkwaardige collectie van hare waarde verliezen, indien zij b.v. eens over eene 16de, eene 17de, eene 18de en eene 19de-eeuwsche kamer verdeeld was! Ook onze provinciale musea moeten

1) J. H. Holwerda, »Onze Eeuw”, 1905, blz. 261; »Nederland's vroegste Beschaving”, blz. 17.

van rariteitenkabinetten tot leerscholen van kunstgeschiedenis worden; hier is daartoe reeds de juiste weg ingeslagen. In dit verband zij ook gewezen op de reeks van houten mangelplanken (blz. 13; zie ook blz. 112: Friesch houtsnijwerk). Iets anders is het natuurlijk met de locale interieurs, die het Museum bezit: de bekende Hindelooper kamers, waarvan de beschrijving velen bezoekers zeer welkom zal zijn, en de keuken. Aan het einde van den catalogus vindt men ook de beschrijving van dat gedeelte van de verzameling Bisschop, dat nu reeds aan het Friesch Genootschap afgestaan en sedert verleden jaar voor het publiek toegankelijk is.

Ten besluite nog enkele terloops gemaakte kantteekeningen, al is het belang daarvan niet groot.

De beschrijving is somtijds *te* beknopt. B. v. 198: Apollo; 199: Apollino. Men zou verwachten, dat de houding en het type dezer goede Romeinsche bronzen statuetten althans met enkele woorden werd aangeduid.

Het potje van lichtgele aarde, dat onder n°. 194 als vermoedelijk Romeinsch geboekt staat, is Frankisch.

Is op de kom van terra sigillata n°. 190 het afgebeeld dier niet eer een springend hert dan een haas? Zie Déchelette, nos. 868—876.

Met den sigillatastempel RVCCAV is bedoeld BVCCAV. Zie Corp. Inscr. Lat. XIII, 10010,359.

Dat de onder n°. 202 beschreven bronzen buste van Ceres geen versiering van eene kan is, maar behooren moet tot een bronzen tafeltje overeenkomende met het te Sackrau gevondene, dat afgebeeld is bij Willers, Neue Unters. über die röm. Bronzeindustrie, blz. 97, fig. 56, werd ons onlangs bij mijn bezoek te Leeuwarden door dezen geleerden schrijver zelf onder het oog gebracht.

Zoo zal men ongetwijfeld in den Frieschen Catalogus hier en daar nog het een en ander kunnen aanvullen en verbeteren. *Dies diem docet.* Maar dat neemt niet in het minst weg, dat ons hier een wegwijzer in de Friesche oudheidkunde geschonken is, die van een zelfstandig oordeel en van ernstige en nauwgezette studie getuigt en waarop het Friesch Genootschap het recht heeft trotsch te zijn.

Groningen.

C. W. VOLLGRAFF.

□ KORTE MEDEDEELINGEN. □

Musea.

Stedelijk Museum te Leiden. — Het Stedelijk Museum te Leiden dat reeds vroeger van den heer L. Nardus te Suresnes een studiekop van Rembrandt ontving, mocht een nieuw bewijs van belangstelling van hem ontvangen, bestaande in een zelfportret van Frans van Mieris, op paneel geschilderd, hoog 22½ cM. en breed 17½ cM. en in den linker-benedenhoek gemerkt: F. v. Mieris ft. 1670. Het stelt den meester voor op 35-jarigen

leeftijd, links gewend, met lang krullend haar, dat gedekt is door een breede bruine schildersbarret. Over het van voren open witte onderkleed draagt hij een wijdgeplooiden roodfluweelen mantel en in de linkerhand houdt hij een palet en penseelen. Het onderlijf is verborgen achter een steenen borstwering, waarop de linkerarm rust, en achter hem staat een schildersezal.

Het portret is vlot geschilderd en goed van kleur, en hoewel het lachend jong gelaat nog al afwijkt van de bekende gegraveerde portretten, vermeld bij Muller 3641—3646 en bij Van Someren 3684—3687, zoo laat toch de vergelijking met andere bekende zelfportretten van dezen meester in de musea te München en te Schwerin geen twijfel of wij hebben hier werkelijk een zelfportret van den meester voor ons.

Deze nieuwe aanwinst is geplaatst in de groote benedenzaal van het Museum.

Op het initiatief van Dr. Jesse, archivaris te Rhenen, is aldaar een *Oudheidkamer van Rhenen* gesticht. Tot bestuursleden zijn gekozen de Heeren Dr. Jesse, voorzitter; D. Huiting, A. L. L. van Drunick, D. H. Reeter en C. J. van Holst van Ingen. De jeugdige vereeniging gaf reeds terstond blijk van kracht door het houden van eene tentoonstelling van Oud-Rhenen in April l.l.

Verlagen van Vereenigingen.

Zesde Jaarverslag der Rijkscommissie voor de beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. — De bibliotheek werd dit jaar belangrijk uitgebreid, dank zij een hiertoe verleend buitengewoon crediet. De verzameling foto's telt thans 1388 nummers en die der negatieven 1015. Tot architect-teekenaar werd benoemd de Heer J. D. Meysing, leeraar aan de Burgeravondschool te Groningen.

Van den voorloopigen inventaris kwam die van Utrecht in druk gereed, terwijl die van Drente persklaar is en die van Zuid-Holland nagenoeg gereed is. Voor de definitieve beschrijving werd een proefinventaris gemaakt, waarbij bleek, dat eenige wijzigingen in den leidraad noodzakelijk waren. Voor dezen inventaris werd de baronie van Breda door den secretaris bewerkt. Hiervoor werden opmetingen gedaan van gebouwen te Alfen, Baarle-Nassau, Breda, Chaam, Etten, Gageldonk, Gilze, Molenschot, Oosterhout, Ryen, Sprundert en Zundert.

De Commissie was op den Denkmalflegetag te Lübeck vertegenwoordigd en verschafte inlichtingen in verband met het oprichten van een »Royal Commission of the ancient and historical monuments'' in Schotland, en verleende hare medewerking voor het bijeenbrengen van eene verzameling foto's van Nederlandsche monumenten voor de fotografietentoonstelling te Dresden.

Bij verschillende gelegenheden vond de Commissie aanleiding om in het belang van het behoud van monumenten werkzaam te zijn. Het verslag noemt hierbij verschillende gebouwen te Amsterdam, Bolsward, Dokkum, Geertruidenberg, Hal, Herwijnen, Koude-

kerk (Z.-H.), Kuilenburg, Leeuwarden, Leiden, Lunteren, Meteren, Naarden, Ommel, Oosterend, Rijnsaterwoude, Rotterdam, Utrecht, Varik en Zwolle.

Aan het verslag, waarin verschillende malen naar artikelen in dit »Bulletin'' wordt verwezen, zijn als bijlagen de gewijzigde Leidraad en de lijst der aanwinsten toegevoegd.

Monumenten.

In het 3de deel der *Oudheidkundige mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* geeft Dr. J. H. Holwerda Jr. eene beschrijving van de opgravingen aan het Udelermeer en behandelt hij de kwestie »Lugdunum-Batavorum of Praetorium Agrippinae'' naar aanleiding van de vondsten te Voorburg. Prof. W. Gooszens schrijft over eene te Heerlen ontdekte Romeinsche pottenbakkerij en Dr. M. A. Evelein over het Urneveld bij Valkenswaard.

Voormalig Spinhuis te Amsterdam. — Door B. en W. is voorgesteld om een nieuw Hoofdbureau van politie te stichten, waarbij de laat 17de-eeuwsche gevel aan de O.Z. Achterburgwal hoek Spinhuissteeg zoude komen te vallen. Het fraaie poortje in de Spinhuissteeg zal weder in het nieuwe gebouw worden geplaatst. Het zoude door velen betreurd worden, als de mooie oude gevel werd opgeofferd en het is te hopen, dat nog door omwerking der bouwplannen de gevel te redden is.

De St. Agnes-kerk te Amsterdam. — Door de Schoolcommissie is aan B. en W. verzocht om aan het gebouw eene andere bestemming te geven, daar het voor school ongeschikt is. Tevens is hierbij echter gewezen op de historische en bouwkundige waarde van het gebouw en op het behoud hiervan aangedrongen. De kerk diende na de reformatie eerst als pakhuis en werd in 1632 ingericht tot Doorluchte School. Op de 2de verdieping werden toen twee auditoriums en een bibliotheek ingericht. Het fraaie 17de eeuwsche poortje stond oorspronkelijk aan den stads-timmertuin achter het gasthuis.

Te Lage Mierde (N.-B.) zijn bij het graven in den ouden pastorietaan de fundamenten van een toren blootgelegd. Deze fundamenten moeten geheel uit rotssteen bestaan. Ook stiet men op een kelder, die nog geheel intact was. Het ontdekte zou uit zeer oude tijden dagteekenen.

Hdbl., 26 Maart.

N. H. kerk te Midwolde. — Er bestaat groote kans, dat tot restauratie van deze kerk zal worden overgegaan. De kosten worden geraamd op f12.000, waarvan de helft door het Rijk wordt betaald. Het overige zal gevonden worden uit bijdragen door de Synode, de familie van Panhuys en de kerkelijke gemeente.

De bekende graftombe in die kerk zal waarschijnlijk dan in eigendom overgaan van het Rijk.

N. R. Ct., Mei 1909.

Fransche kerk te Rotterdam. — Maandag 17 Mei l.l. ontstond een begin van brand in de Fransche kerk te Rotterdam door het springen van vonken uit een soldeerlamp, waarmede loodgieters op het dak waren bezig geweest. De vlammen kwamen reeds door het dak, zoodat, als de brand niet spoedig ontdekt was, wellicht het geheele gebouw verloren zoude zijn gegaan.

Het aantal door de zorgeloosheid van loodgieters vernielde monumenten zoude weder met één vermeerderd zijn en men weet niet waarover zich meer te verbazen, over het totaal gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel bij een deel van de leden van dit gilde, of over de misdadige zorgeloosheid der beheerende besturen, die een dergelijk onverantwoordelijk omgaan met vuur toelaten, zonder de hoogst noodige voorzichtigheidsmaatregelen voor te schrijven.

Reeds vroeger werd in dit Bulletin er op gewezen, hoe het loodgietersgevaar kan voorkomen worden, als de besturen voldoende plichtsgevoel hebben om voorzorgsmaatregelen te nemen.

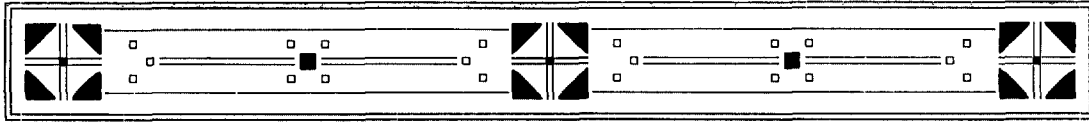
De ontdekte graven te Voorburg. — Naar wij vernemen, heeft de Provinciale Zuidhollandsche Archeologische Commissie in Mei een onderzoek ingesteld naar den te Voorburg bij het doen van herstellingen in de Hervormde kerk onder den vloer van het koor der kerk (thans catechisatiekamer) blootgelegden grafkelder. Daarbij is gebleken, dat daar niet begraven liggen voorzaten van het thans nog bloeiende Nederlandsche geslacht Alewijn, maar, blijkens de wapens (van zilver, met drie gouden-gekroonde leeuwen van sabel, getongd en geklauwd van keel), afstammelingen uit het Noord-Fransche geslacht d'Halouin, gesproten uit de graven van Vlaanderen.

In den kelder liggen begraven Franciscus van Halewijn, heer van Watervliet, Werve, enz., en zijn vrouw, met wie hij in 1649 gehuwd was, Margaretha Maria Roussel, die 16 Juli 1660 overleed. Uit hun huwelijk werden twee kinderen geboren, een zoon François, en eene dochter Constantia, deze te Voorburg begraven 9 April 1700. Een dochtertje van François, genaamd Isabella Maria, werd in 1705 te Voorburg begraven. Daar in den kelder vijf kisten zijn aangetroffen, waarvan een van een kind, ligt het vermoeden voor de hand, dat hier de assche rust der laatste afstammelingen van dezen tak van 't roemruchte geslacht.

Residentiebode, 14 Mei 1909.

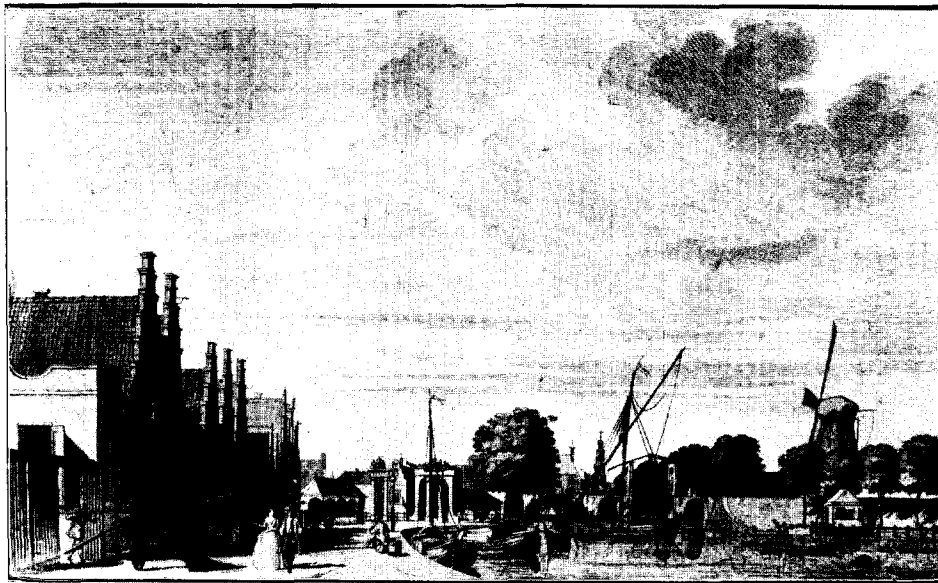
Het graf wordt gedekt door twee zerken, die als een geheel zijn gebeeldhouwd met de wapens der twee echtgenooten, elk met 8 kwartieren. Aan den voet zijn twee treurfiguren met emblemen der vergankelijkheid aangebracht.

AANTEKENINGEN OVER ALKMAAR'S MONUMENTEN.

De Redactie vroeg mij om, met het oog op het feit, dat de jaarvergadering van den Oudheidkundigen Bond dit jaar te Alkmaar gehouden zal worden, in het Bulletin

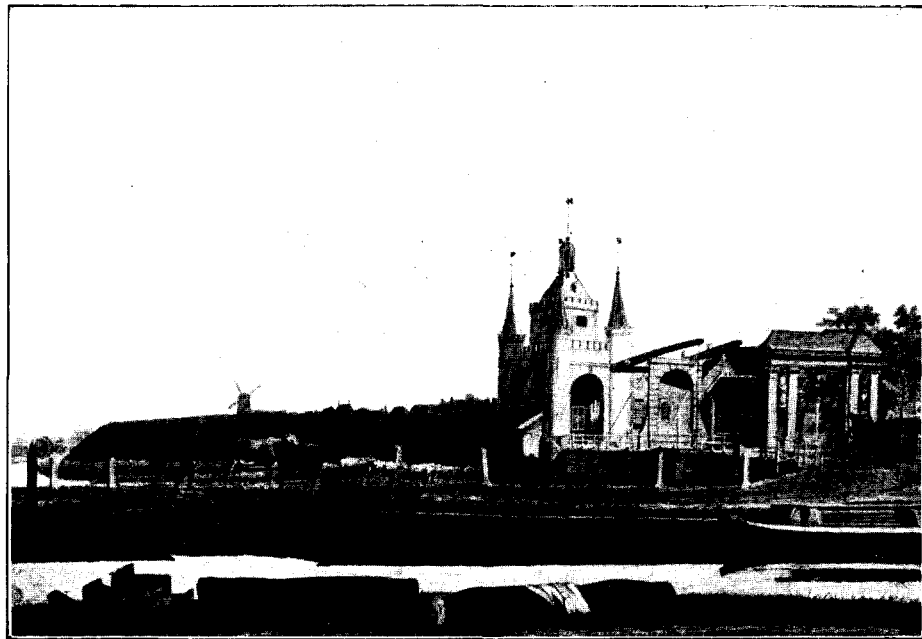
Het Zeglis, naar C. Pronk en J. Punt (1746).

enkele »aanteekeningen» te geven, die zouden kunnen medewerken tot voorbereiding op hetgeen men daar te zien zal krijgen. Ik heb mij bij het gevolg geven aan dit verzoek dan ook tot vluchtig »aanteekenen» bepaald, en dat met te meer vrijmoedigheid, waar in de aan Alkmaar gewijde bladzijden (20 tot 51) in het werk van de heeren van Arkel en Weissman te vinden is wat voor meer in details gaande bestudeering der monumenten noodig zal zijn; anderzijds heb ik daarom wat meer de bij hen ontbrekende historische gegevens naar voren gebracht.

INLEIDING. — Het zijn in Alkmaar niet zoozeer de verschillende overblijfselen uit vroeger eeuwen die het aantrekkelijk maken, het is meer de stad in haar geheel met haar karakter van oud-hollandsche intimiteit, die ons bekoort. Hoe dat mogelijk is niet-

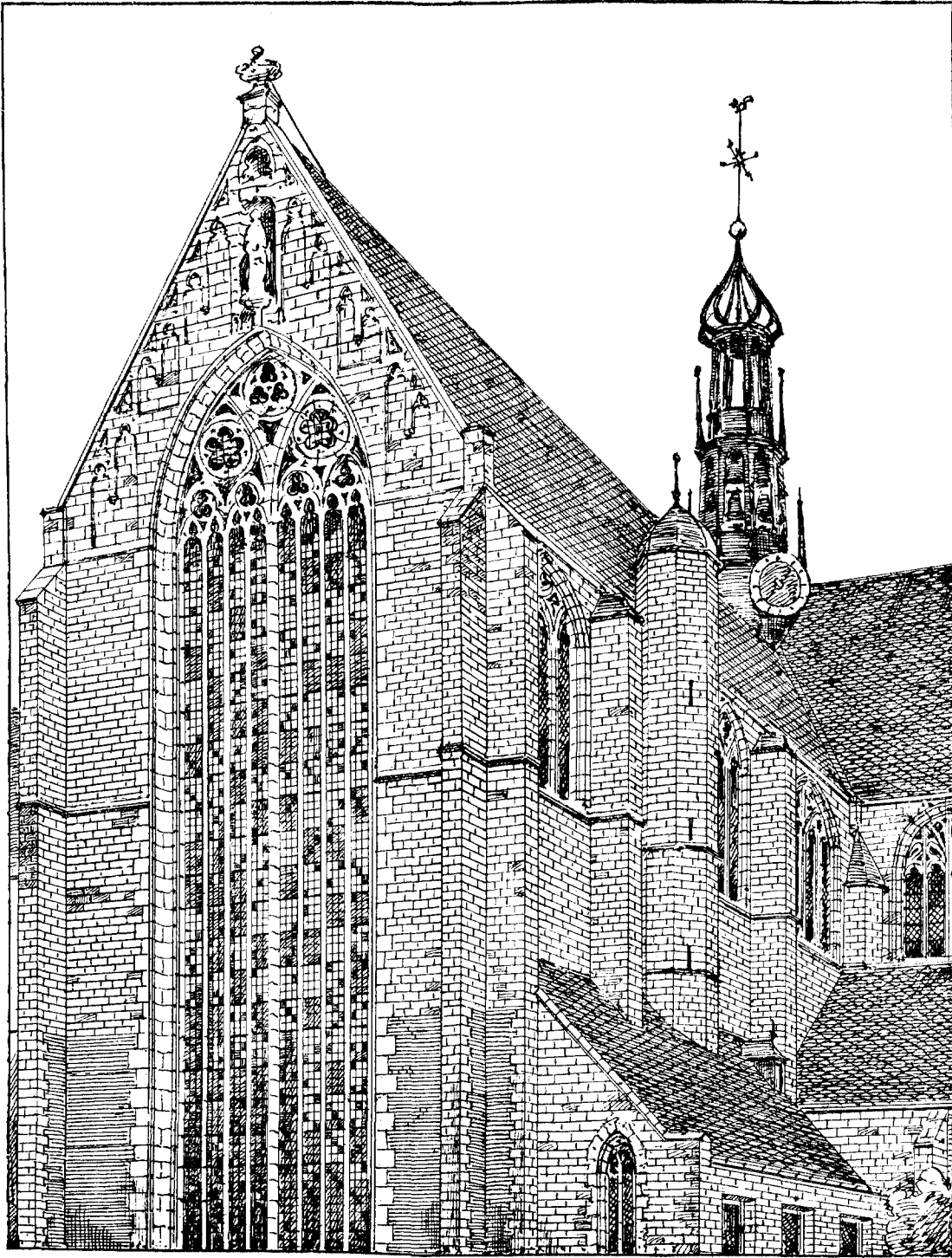
tegenstaande het bederven of geheel doen verdwijnen van veel moois, — het is kwalijk te begrijpen zonder dat wij eerst trachten iets nader te komen tot de kennis van dat karakter, en weten hoe het ontstond en behouden bleef door den loop der eeuwen. Met enkele trekken wil ik beproeven dit te schetsen.

Vóór alles dient daarbij acht geslagen te worden op hare ligging en omgeving, zóó als die waren vóór dat de groote meren in het noorderkwartier werden bedijkt en op de veranderingen die van die bedijkingen wel het gevolg moesten zijn. Zoo ziet men op een kaart van Holland in de middeleeuwen, dat de zandgrond van Kennemerland tusschen de Egmonder- en Bergermeren eenerzijds en Schermeer en Voormeer anderzijds

Voormalige Friesche Poort. Naar J. de Ruyt (1821).

eindigde in een uitlooper, die als het ware gericht was op het waterrijke Westfriesland. En wat is dan natuurlijker, dan dat dáár, op de grens van zijn gebied, de Hollandsche graaf het vaste steunpunt legde in zijn strijd tegen de woelige Friezen, die wel zijn onderdanen heetten, maar tot onderdanigheid eerst gebracht konden worden door menigen hardnekkigen strijd? Alkmaar was dus een plek van groot strategisch belang en de vestingen Torenburg — de naam is nog terug te vinden in die eener straat vlak achter de oude wallen — Middelburg en Nieuwburg, van welke laatste men dicht bij het naburige Oudorp de ligplaats nog kan herkennen, waren er niet zonder doel. Zij konden in de dagen van Floris V medewerken om de onderwerping eindelijk tot een blijvende te maken; te gemakkelijker trouwens sedert de groote watervloed in den winter van 1287 op 1288 de westelijke Friezen scheidde van hun oostwaarts wonende stamverwanten.

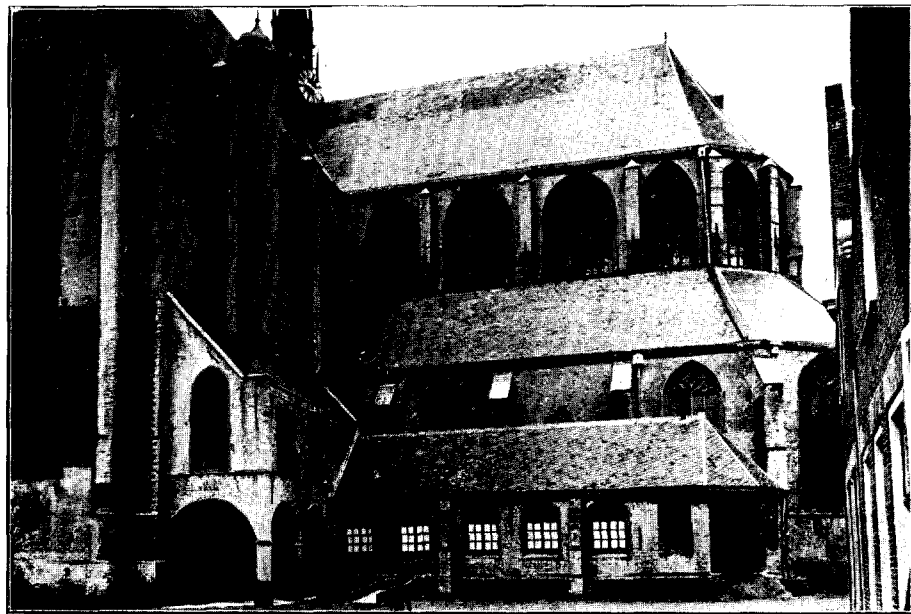

Alkmaar.

Zuider-kruisbeuk van de St. Laurenskerk.

W.

Aan de strategische beteekenis van Alkmaar begon zich nu een economische te paren. Het werd het centrum van het noordelijke deel van het graafschap. In 1296 was de groote dijk rondom Westfriesland voltooid en de mogelijkheid grooter geworden om zonder gevaar voor watervloeden de landerijen voor bouwerij en veeteelt te gebruiken. De producten van een en ander kwamen te Alkmaar op de markt en konden vandaar verder worden gebracht, hetzij langs de duinen naar de Kennemerlandsche dorpen, hetzij over de groote, met de Zuiderzee in verbinding staande meren, naar Waterland en Amstelland. In 1339 vergunde Willem IV aan Alkmaar dan ook het houden van drie jaarmarkten, elk drie weken durende; wij vinden in den giftbrief bijzonderlijk de Vlamingen, Brabanders

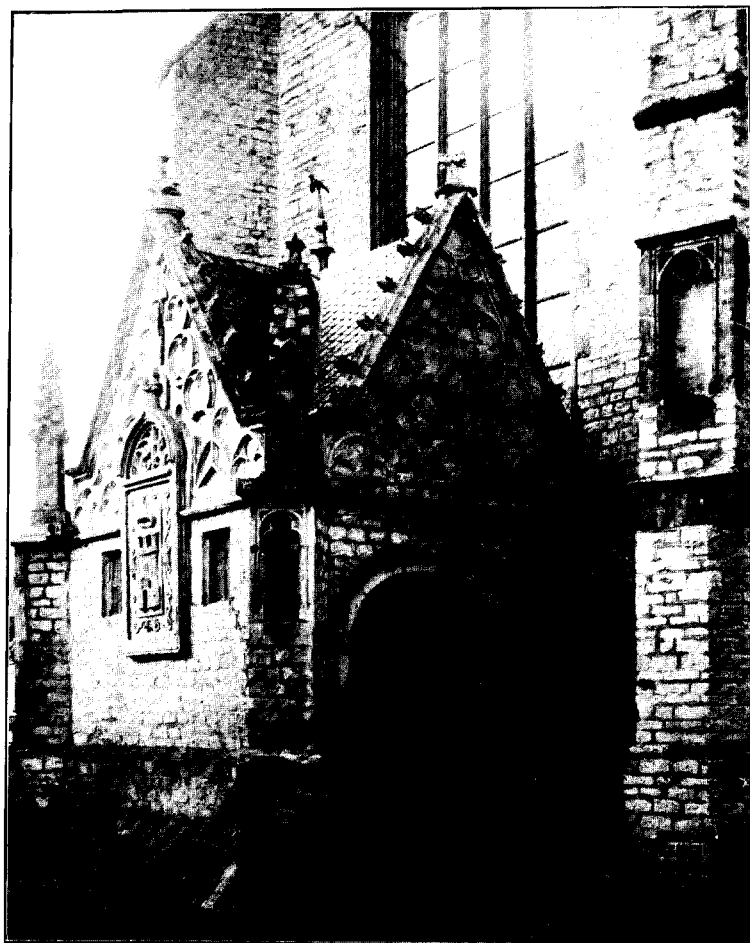
St. Laurenskerk, zuidelijk portaal en sacristie.

en Denen als te Alkmaar komende kooplieden vermeld. Over den veertiendeëeuwschen handel der stad echter ontbreken ons gegevens, maar de vrachtvaart van landbouwproducten moet niet onbelangrijk zijn geweest, waar Alkmaar bijvoorbeeld mede onder de plaatsen genoemd wordt, die met Dordrecht in geschil geraakten over het door deze stad uitgeoefend stapelrecht, in welk geschil hertog Albrecht in 1394 een uitspraak deed, die de reclameerende steden in het gelijk en van de voldoening van het recht vrij stelde.

Over een lateren tijd weten wij iets meer: in de jaren van de regeering der Bourgondische vorsten waren er bijvoorbeeld onder de »ryckdommen» sommigen die »ter zee omme coopvaart plagen te reden ende te zeynden», en anderen die »plagen te reden in de harinckvaart», terwijl er »varende ende keerende binnenslants» omtrent 100 rij- en koggeschepen geteld werden als eigendom van de inwoners der stad. Voorts was er een

bloeiende lakennering en een »groote neringe van brouwerije», zóó dat men in de stad en in de dorpen der omgeving niet anders dronk dan Alkmaarsch bier; in de stad zelf — men haalt het als een bewijs van welvaart aan — tot 26 vaten daags toe. Bovendien was er drukke »neringe, coopmanscappen, versoucke ende welvaren» door de landerijen en dorpen rondom de stad gelegen, daar die dorpen al hun koren en alle andere »nootdrufft» te

Alkmaar haalden en omgekeerd hun boter en kaas daar ter markt brachten en verkochten. Men denkt aan dit alles in 1494 met weemoed als aan een verdwenen gouden tijd terug. De oorlogen en slechte tijden hadden aan den voorspoed een eind gemaakt, »quade fortuyne» bovendien die de kooplieden hadden, zoo op »die Noorde ende Zuyderzee», had hen verarmd. Bij gebrek aan geld kon men de voorraden niet meer inslaan en de bewoners der omgeving gingen nu naar Amsterdam of elders waar zij beter terecht konden; van de 100 schepen waren er nog slechts 40 over, en deze voor een groot deel met schuld bezwaard. Een twintigtal jaren later ging het weder beter, de handel herleefde en ook de nering schijnt, zij het ook voor

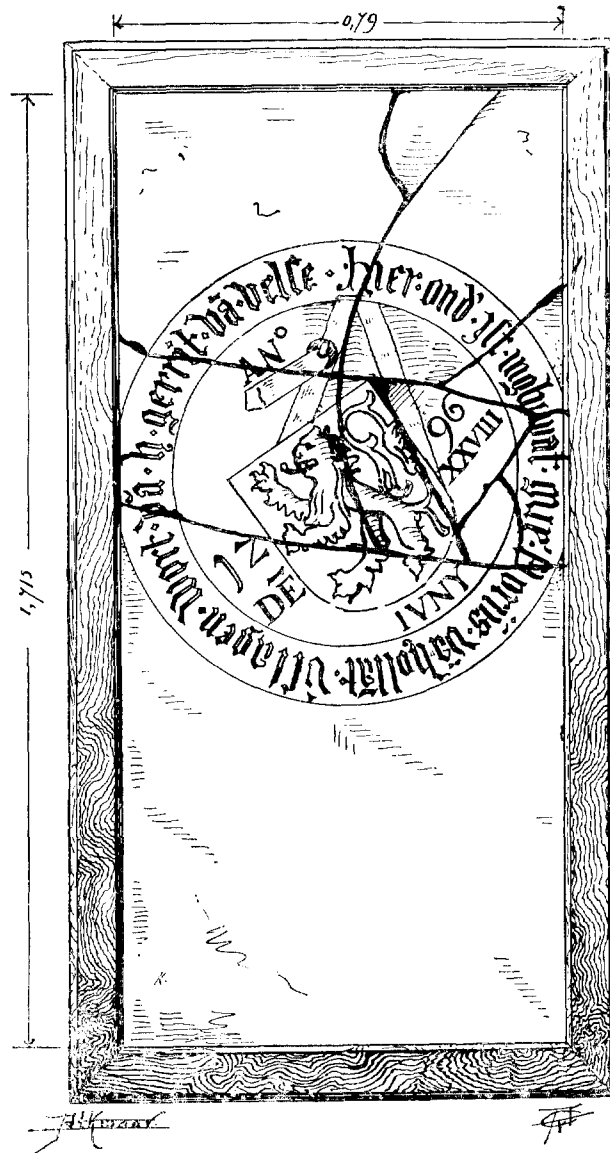

St. Laurenskerk, oostelijk portaal.

niet al te langen tijd, weder een gunstige periode te zijn ingetreden. Vooral de verbinding met de zee was voor een en ander van beteekenis: met zijn grootere vrachtschepen kon Alkmaar zorgen, dat het steeds, vooral van Amsterdam, waar de groote korenmarkt was, de noodige voorraden aanvoerde in ruil voor de zuivel- en landbouwproducten, waarmee het omgevende platteland er ter markt kwam.

Eerlang zouden echter in deze verhoudingen belangrijke veranderingen gebracht

worden tengevolge van de in de zestiende en in de eerste helft der zeventiende eeuw aangevangen bedijkingswerken. Tot dien tijd toe was de waterbouwkunde meer een middel van verdediging tegen de gevaren der groote wateren dan een van aanval geweest.

Grafzerk van graat Floris V in de St. Laurenskerk.^f

omdat het beslissen zou over de heerschappij over het heele noorderkwartier, — zooals ook het afslaan der belegering, de »Victorie” van 8 October 1573, het sein was van het zegevieren van den opstand benoorden het Y, — middelpunt, hoofdplaats van dat noorderkwartier kon en zou het in de 17de eeuw niet blijven. Hoorn, landbouwstad en handelstad

Haar krachten schoten daarvoor te kort, doch dit werd anders omstreeks de helft der zestiende eeuw, en dan zien wij langzamerhand al de groote waterplassen rondom Alkmaar verdwijnen. Vóór het Beleg waren het de Egmonder- en de Bergermeer, die door de heeren dier dorpen werden drooggelegd, tegen het einde der eeuw was het de reusachtige Zijpe die ten tweede male, en nu voor goed, in land herschapen werd; toen kwamen — Oldenbarnevelt interesseerde zich ervoor — enkele kleinere meren in het westelijkste waterschap van Westfriesland: Geestmerambacht, aan de beurt en daarna in 1612 de groote Beemster, weldra gevolgd door Purmer, Baarsdorpermeer en Wijdewormer; in 1624 begon men met de uitgestrekte Heerhugowaard kort ten noord-oosten, eenige jaren later met de nog 1000 bunder grootere Schermeer kort ten zuid-oosten van Alkmaar, terwijl allerlei kleinere plassen vlak bij de stad, de Zwijnmeer, de Voormeer, de Boekelermeer, reeds droog waren.

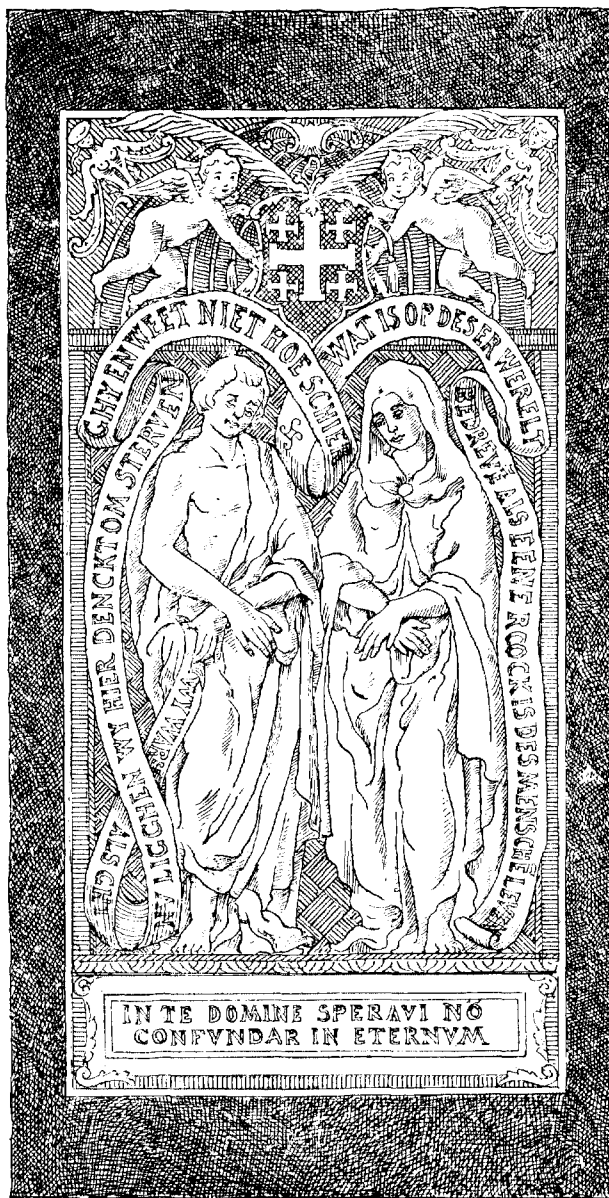
Maar toen was Alkmaar ook van een haven- en handelstad, een landstad geworden. Het had daardoor veel in betekenis verloren. Was het in 1573 nog de plaats geweest om welker bezit het Spaansche leger een uiterst gevaarlijken tocht meende te moeten ondernemen,

beide, stak het naar de kroon en dáár werd het dagelijksch bestuur van het noordelijk deel van Holland, het college van Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier zonder onderbreking gevestigd. De sterk bij verschillende gelegenheden uitkomende rivaliteit tusschen beide steden was er het zeer verklaarbare gevolg van.

Maar dat neemt niet weg, dat ook als landstad Alkmaar een vrij goede plaats innam, en in elk geval geen mindere dan het zich bij mogelijkheid heeft kunnen verschaffen. Het komt ons voor dat Alkmaars regeering in de zeventiende eeuw werkelijk van de stad gemaakt heeft, wat ervan te maken was.

Men is in de eerste plaats op een zeer consequente en daardoor ook zeer krachtige wijze voortgegaan om zich grooten invloed te verschaffen op de omgeving. Zooveel mogelijk werden de omliggende baljuwschappen: de Egmond, Bergen, de Nieuwburg, en wat nog méér invloed gaf: de groote waterschapsbesturen: de Hondsbossche zeevering, de Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en Westfriesland, de Schermeer, de Heer Hugowaard, Geestmerambacht, de Wieringerwaard, de Zijpe en vele kleinere door Alkmaarsche regenten bezet. Zoo was het mogelijk gedaan te krijgen dat van alle zijden goede land- en waterwegen naar Alkmaar gelegd werden en dat een niet onbelangrijk aantal plattelandsbewoners terwille van allerlei belangen in Alkmaar moest komen.

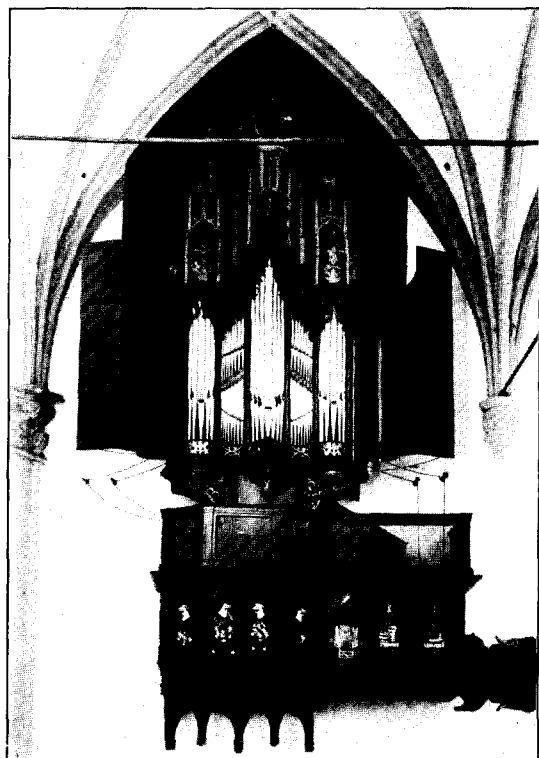
In de tweede plaats — maar men heeft, zooals wij zullen zien, die poging later opgegeven — trachtte men ook naar Alkmaar een deel der nijveren te trekken, die tengevolge van de overheersching der

Grafzerk van Palinc en Forest in de St. Laurenskerk.

zuidelijke Nederlanden door de Spaansche troepen naar het noorden kwamen. Tijdelijk heeft de weverij, ook de damast- en zijdeweverij, er gebloeid: de namen van den kunstrijken Paschier Lammertijn en van Casper Benoist zijn daar om het te bewijzen. Maar ook allerlei andere takken van nijverheid kwamen op. Zoo waren er vrij groote zoutketen, verscheidene lijnbanen, vele kuiperijen, eenige papiermolens en ettelijke molens voor andere doeleinden, ook houtzaagmolens, van welke soort zelfs de eerste — later naar de Zaan verplaatst en daar voorlooper van een gansche industrie — van Alkmaarsche vinding was.

Ten slotte werd in de eerste jaren der 17de eeuw een begin gemaakt met den aanleg

St. Laurenskerk, klein Orgel.

van »den Hout». Men gaf, althans aan ééne zijde, de vroeger bijna geheel door water, nu geheel door weiland omringde stad, een belommerde wandelplaats, iets dat zeker de aantrekkelijkheid zéér heeft verhoogd, vooral toen de Alkmaarsche regeeringsgeslachten, die in Heilo hun landhuizen hadden ook dáár aansluitende plantages aanlegden.

Wij hebben bij den Alkmaarder Hout dus niet aan oude bosschen langs de duinen te denken, maar aan kunstmatigen aanleg. Hiertoe werd in November 1607 het eerste besluit genomen; in 1622 breidde men de aanplanting westelijk uit en eenige jaren daarna ging men over tot het planten van lanen bezuiden den weg naar Bergen, waardoor de zogenaamde Geesterhout ontstond. Sedert is men steeds bedacht geweest zoowel op het afronden der plantage, als op het aankopen van ingesloten wei- en bouwland. Het terrein bijv., waarop men nu den hertenkamp vindt, is eerst voor eenige jaren verworven.

Zóó trachtte Alkmaar dus in het begin der zeventiende eeuw de voorwaarde te scheppen tot een grootscheepsche ontwikkeling, hetgeen echter, bepaaldelijk waar het de bevordering der groote nijverheid betrof, tot een krachtige oppositiebeweging der kleine burgerij leidde. Evenals elders uitte zich die in een contraremonstrantsche beweging, welke wel eerst bedwongen werd, maar toch tenslotte met steun van buiten overwon. In de twintiger jaren der zeventiende eeuw was het dan ook met het bevorderen der groote nijverheid uit en kwam slechts het streven om van Alkmaar een marktcentrum te maken volledig tot zijn recht. Daarop bleef de geheele stedelijke politiek in het vervolg gericht; dáárvoor kwamen de afgevaardigden in de Staten van Holland op als zij onder de krachtigsten

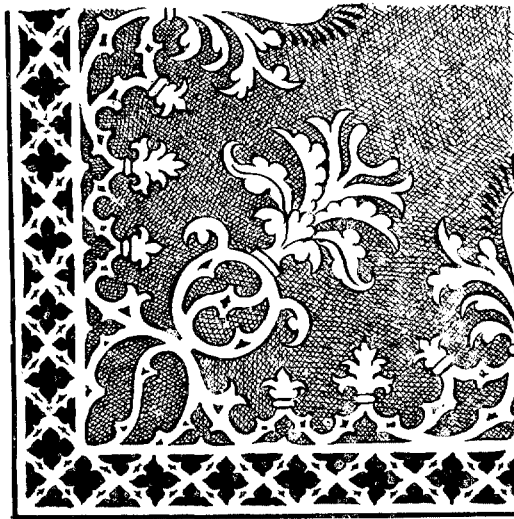
zijn in de onderdrukking van elk opleven ten plattelande dat de stad zou kunnen schaden; dáárvóór waakte de regeering wanneer zij zich invloed verschafte in de waterschappen en polderbesturen der omgeving; als zij wegen en vaarten verbeteren liet die náár de stad liepen; als zij zich kante tegen het streven van Hoorn om de vrije doorvaart van Westfriesland naar Kennemerland door overtoomen — bij Rustenburg en Ursem — te beletten.

Dit alles bracht welvaart in de stad. Niet slechts bij de regenten, groote grondbezitters over het algemeen, maar vooral ook in den grooten kring eener middenklasse, die op allerlei wijzen leefde van den boer. Het onmogelijk maken der plattelandsnijverheid hield menig handwerk in de steden op de been: de kuipers, de lijnslagers, de zadelmakers konden het zonder de boeren niet stellen, maar hadden het nu goed. De grutters van Alkmaar hielden lang een Hollandsche vermaardheid. En zoo was er van allerlei.

Een landbouwcentrum met een sterk sprekend kleinburgerlijk karakter, ziedaar wat Alkmaar worden moest en geworden is in de zeventiende en de achttiende eeuw.

En dat is eigenlijk tot den huidigen dag zoo gebleven. Hoewel natuurlijk enkele industriële ondernemingen in de laatste 25 jaren tot bloei zijn gekomen is het karakter der stad nog juist hetzelfde als tevoren: dat van een centrum van een streek van landbouw en veeteelt. In niets is dat duidelijker uitgesproken dan in het feit, dat het behalve knooppunt van de twee Noord-Hollandsche lijnen der H. IJ. S. M., eindpunt is van vier, weldra vijf stoomtramlijnen, terwijl twee stoombootdiensten naar noord en zuid langs het Noord-Hollandsch Kanaal geregelde diensten onderhouden. Beroomd is de Vrijdagsche kaasmarkt; bovendien zijn er nog twee wekelijksche veemarkten, een Maandagsche en een Zaterdagsche, de laatste gecombineerd met een graanmarkt. Een groote voorjaars- en een dito najaarsveemarkt herinneren aan de oude grafelijke voorrechtbrieven.

Zoo heeft gedurende drie eeuwen minstens een heel stadsleven zich aangepast aan in hoofdzaak gelijkblijvende omstandigheden en dat heeft er natuurlijk een stempel op gedrukt zóó waarneembaar in alles, dat het zelfs nu nog gelijkjt of die smalle grachten en straten niets hebben ingeboet van het gemoedelijke van eenige eeuwen her. Er gaat een wonderlijke bekoring van oudhollandschheid uit van die stadsgezichten, zelfs als zij nog maar weinige of slechts een enkel mooi geveltje bezitten, omdat daar, in verband tot het geheele stadsbeeld gezien, het karakter van weleer zoo duidelijk tot ons komt. Deze bekoring wordt, wil ik zeggen, wel gedragen door typische stukjes architectuur, maar zij heeft dieper liggende grondslagen.

Alkmaar

Deel der gewelfbeschildering in de voormalige sacristie der St. Laurenskerk.

MONUMENTEN. — *De Grootte of S. Laurenskerk.* — Onder de monumenten neemt natuurlijk de Grootte kerk een eerste plaats in. Ze is een in het laatst der vijftiende eeuw begonnen en omstreeks 1516 voltooide laat gothische basiliek met een kruisbeuk. De aan de westzijde ontworpen toren¹⁾ is nooit gebouwd, maar ook met het zeer elegante koepeltorentje dat nu uit het dak rijst, maakt zij reeds van verre een grootschen indruk. Zij domineert in het stadsprofiel op een buitengewoon gelukkige manier, en ofschoon zij nogal nauw ingesloten staat, geeft haar ligging aan het einde van twee straten toch gelegenheid tot bijzonder mooie kijkjes.

Voor al van de zijde van het Ritsevoort kan men haar goed zien en op het

De Kapel aan het Verdrunkenoord, naar C. Pronk (1729).

pleintje voor de kosterwoning — waarnaast voorheen een houten klokkentoren stond — heeft men gelegenheid een geheelen gevel tegelijk op te nemen, en nog wel den merkwaardigsten, omdat daar in den hoek van zuiderkruisbeuk en kooromgang twee aanbouwen te zien zijn, die aan het geheel véél goed doen. Een is de vroegere sacristie, waarover zoo aanstonds meer, de andere is een open galerij, die tot de kerk toegang geeft en waarboven nog een verdieping gebouwd is — in de 18de eeuw wat gewijzigd — welke voorheen de kerk- later stadsbibliotheek huisvestte. Zij dient nu voor bergplaats en is slechts te bereiken langs een smal torentrapje, in een der zes traptorentjes die wij tegen de kerk gebouwd vinden.

1) Een bouwontwerp (?) hangt in de kerk.

Typisch is ook een ander maar kleiner aangebouwd portaal aan de zijde der Lange-straat, met drie topgeveltjes met fialen, hogels en kruisbloemen en een fraai gedreven versiering in lood op het dak.

Wij komen de kerk binnen in den omgang van het koor, dat zelf eenigszins verhoogd is en afgesloten door een koorhek, dat van zijn oorspronkelijk schoon veel heeft ingeboet maar toch nog in de tegen de hoofdstijlen geplaatste fialen uiterst rijk laat-gothisch snijwerk te zien geeft. Ook de fialen boven de forsche kroonlijst hebben — op drie na, die van zeer origineele renaissance-motieven voorzien zijn — een laat-gothisch karakter. Voor de pijlers van het koor heeft men de eenvoudige eveneens laat-gothische koorbanken geplaatst: hiervóór staat een uit de eerste helft der zestiende eeuw dagteekenende eikenhouten tombe, die een gebroken wit marmeren zerk draagt, waarop het wapen van Holland met een omschrift in 14de eeuwse letters, dat (met oplossing der afkortingen) luidt: *Hier onder ist inghewant, grave Floriis van Hollant; Verslagen wert van heer Gerrit van Velsen., en met latere karakters: anno 1296 den 28^{en} Juni.*

In den noorderzijbeuk van het koor bevindt zich een klein orgel, laat-gothisch van vorm en versiering, met zeer rijk snijwerk in de paneelen der borstwering en een bijzonder elegante pinakelbekroning. Het is door Hans van Coblentz in 1511 vervaardigd, zooals een ernaast hangend latijnsch vers, van den toenmaligen beroemden rector der Alkmaarsche school, Johannes Murmellius, verhaalt.

In het koorgewelf bevond zich vroeger een nu in het Rijksmuseum opgestelde vroeg-zestiende-eeuwsche schildering van het Laatste Oordeel.

In den zuiderkruisbeuk vindt men een merkwaardige uit het midden der zestiende eeuw dateerende met koper ingelegde grafzerk. Het randschrift leert, dat hij het graf dekte van den Alkmaarschen burgemeester Pieter Claeszoon Palinc, ridder van Jeruzalem, gestorven 21 Maart 1546 en zijn vrouw Josina Willemsdochter van Foreest, gestorven 28 Februari 1551. Op de zerk zelf zijn de beide genoemden afgebeeld in hun doodskleed liggende op een mat terwijl op een geslingerd lint te lezen staat:

Wy waren als ghi, nu ligghen wy hier,
Denckt om sterven, ghy en weet niet hoe schier
Wat is op deser werelt bedreven
Als eene roock is des menschen leven.

Kapelkerk, portaal en zijgevel.

In het schip zijn de van 17de eeuw sch snijwerk voorziene predikstoel en enkele banken, vooral die ter wederzijden van de met een door jonische kolommetjes gedragen overhuiving gedekte bank over den preekstoel, merkwaardig. Maar het meest valt het groote, door Jacob van Kampen ontworpen, tusschen 1640—'45 tegen den westelijken muur gebouwde orgel op. Het wordt door vier zuilen en zes pilasters van hout, doch als zwart marmer geschilderd, gedragen. Boven deze zuilen en pilasters met jonisch karakter staan op

Waag, voorgevel.

een attiek evenzooveel korinthische, waardoor een smalle galerij gevormd wordt waartegen het door drie gevleugelde vrouwen gedragen rugpositief aansluit. Dit rugpositief is van snijwerk rijk voorzien en wordt bekroond door twaalf goed gebeeldhouwde kinderfiguurtjes. Boven de korinthische orde begint de eigenlijke orgelkast, die door een fronton wordt afgedekt, waarin drie kinderbeeldjes, het middenste draagt het stadswapen. De orgelluiken zijn beschilderd; op de buitenzijde door den Alkmaarschen schilder Cesar van Everdingen met de triump van Saul na het verslaan van Goliath door David. Boven het orgel is een niet duidelijk te zien, maar ook niet zeer fraai allegorisch tafereel waarschijnlijk door Romeyn de Hooghe geschilderd. Het orgel zelf staat bekend als een der beste van Hollandsche makelij.

Dicht bij het orgel aan de zuidzijde hangt een in zeven tafereelen verdeelde, van 1504 dagteekende paneel-

schildering, verbeeldende de zeven werken van barmhartigheid, die zeer de aandacht waard is.

Een deur geeft daar toegang tot de nu als bergplaats gebruikte voormalige doopkapel, het steenen gewelf heeft nog ten deele zijn oorspronkelijke beschildering, die uit renaissance-ornament rondom den sluitsteen bestaat, behouden. Een eikenhouten hek, dat nog drie fijn gesneden oorspronkelijke consoles heeft en sporen vertoont van goud op blauwe beschildering, scheidt de doopkapel van de eraan aansluitende kapel.

Op verschillende plaatsen in de kerk hangen borden met opschriften, waaronder enkele laat-zestiendeëeuwsche.

Behalve de beide reeds genoemde grafzerken vindt men er verscheidene, die goed werk te zien geven. Van de bekende personen wier steenen nog te vinden zijn noemen wij den Oostindië-vaarder Frederik Houtman, de schilders Frans Menton, Zacharias Paulusz., en Cesar van Everdingen, den reiziger Frederik Adriaansz. van Westphalen, den bodetimmerman uit het Beleg Maarten Pietersz. van der Ameide.

De vroegere sacristie heeft een eigenaardige eikenhouten betimmering en een houten gewelf, dat nog grootendeels de oorspronkelijke beschildering vertoont. Men ziet er het wapen van Holland, dat van Karel V met de kolommen er naast en dat van Westfriesland; in de gewelfvakken aan de zuidzijde de overblijfsels van de wapens van Alkmaar, Delft en Oudewater — zoo vereenigd, ook elders in de kerk, omdat genoemde steden overeengekomen waren elkaars burgers wederkeerig gelijke rechten als aan de eigene toe te kennen. De eikenhouten muurkasten bergen het archief van kerkeraad en classis.

De Kapelkerk. — De vroegere St. Janskapel — niet zooals v. A. en W. opgeven H. Geestkerk — is in 1707 verbouwd en in 1760 voor het grootste deel afgebrand; bij den herbouw in den tegenwoordigen vorm is het gothisch karakter geheel verloren gegaan,

hoewel o.a. het portaal aan de Kapelsteegzijde nog aan den ouden toestand herinnert.

De kerk bevat een 18de eeuwsehen gesneden predikstoel en een fraai in 1762 geschonken orgel. Zij heeft een aardig koepeltorentje met 2 klokken.

De Remonstrantsche Kerk. — Deze kerk in het Fnidsen heeft weinig merkwaardigs, een mooi gesmeed ijzeren hek geeft er toegang toe.

De Luthersche Kerk. — Deze kerk heeft goed gesneden banken uit het einde der zeventiende eeuw.

Waag, zijgevel.

Het Stadhuis. — Dicht bij de kerk in de hoofdstraat der stad ligt het stadhuis, dat grootendeels¹⁾ uit het begin der zestiende eeuw dateert, (1509) uit de dagen dat men hoopte op de herleving van den bloei onder het bestuur der Bourgondiërs, en ook inderdaad weer rustige en betere tijden beleefde, slechts eenige jaren later — in 1517 — wreed verstoord door een inval der Gelderschen, die de stad zoodanig teisterden en plunderden dat zij er lange jaren de gevolgen van ondervond. Een niet zeer gelukkige restauratie in 1877—81 heeft aan den gevel bijna alles van haar oorspronkelijk schoon benomen, maar toch maken de groote hardsteen trap voor den breeden gevel en de gothische toren — wier moderne

Accijnstoren.

spits van hout trouwens ook een heel wat fraaier koepeltje vervangen heeft — nogeen vrij goed figuur.

Inwendig zijn er twee gerestaureerde schouwen, terwijl in enkele kamers nog oude betimmeringen te zien zijn. De traplantaarn heeft eenige eveneens gerestaureerde, en meerendeels niet bijzonder fraaie grauwchilderingen van Romeyn de Hooghe.

In het achter het Stadhuis gebouwde *museum* vinden wij ettelijke schuttersstukken, waaronder zeer goede, o.a. van Cesar van Everdingen, van wien ook enkele andere doeken aanwezig zijn; voorts eind-zestiende-eeuwsche schilderingen van het beleg, verschillende portretten waaronder goede zestiende-eeuwsche; een vroeg-zestiende-eeuwsche hier en daar zeer beschadigde en overschilderde triptiek voorstellende de aanbidding der koningen; ten slotte vele voorwerpen van plaatselijk historisch belang. Juist in deze laatste dagen is de verbouw eener kamer van het museum onder leiding van den bouwmeester Jan Stuyttot een oud-Hollandsch vertrek gereed gekomen, bedoeld als een hulde op diens tachtigsten verjaardag aan den heer C. W. Bruinvis,

den bekenden Alkmaarschen archivaris en beheerder van het museum.

De Waag. — Van de voormalige Heilige Geestkerk — een kruiskerk met steunbeeren — werd in het laatst der zestiende eeuw, nadat de stad in 1581 voor haar volharding bij het Beleg het haar ontnomen waagrecht had terug gekregen²⁾, het koor verbouwd tot weegpand. De oude toren verhoogt de rijzige elegantie van den toen in de beste Hollandsche renaissance gebouwdn voorgevel, die, zij het ook nauwkeurig in denzelfden vorm, voor een twintigtal jaren geheel is vernieuwd.

1) Het oudste gedeelte op den hoek der Schoutestraat werd in 1694 wegens bouwvalligheid vernieuwd. Men vindt daar nog de oude voorhal in.

2) Hierop zinspeelt de spreuk in den gevel: S. P. Q. A. restituit virtus ablatae jura bilancis.

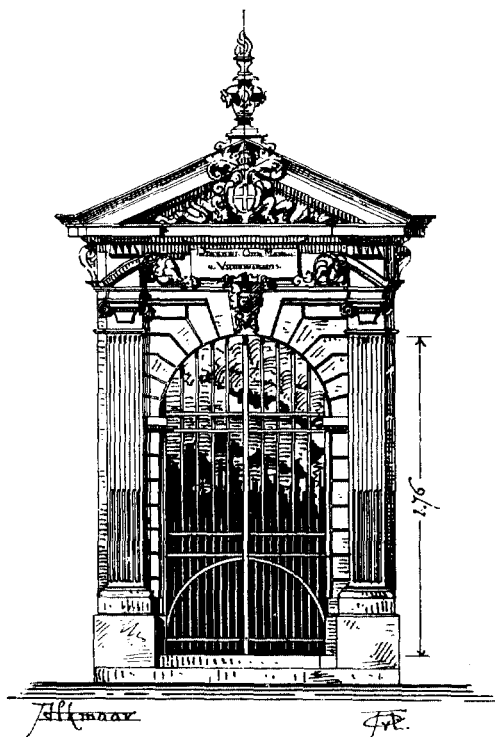
De Waag, oorspronkelijk op een klein pleintje staande, zooals een in het Gemeentemuseum aanwezig schilderij nog laat zien, staat nu op een ruim marktveld, dat desniettemin voor den wekelijkschen kaasaanvoer toch nog slechts even voldoende ruimte biedt. Geleidelijke vergrooting is noodig geweest, wat wij begrijpen kunnen wanneer wij uit de aanvoerstatistiek, welke van 1758 geregeld is bijgehouden, den steeds toenemenden aanvoer noteeren, in globale cijfers:

1758	2.950.000	K.G.	1825	4.550.000	K.G.	1890	5.350.000	K.G.
1775	3.130.000	»	1850	4.300.000	»	1900	6.390.000	»
1805	3.950.000	»	1875	4.350.000	»	1907	7.550.000	»

Wij zien uit deze aanvoeren, die, daar de gemeente jaarlijks bij de wet gemachtigd wordt tot de heffing van een waagrecht, een belangrijke bate in de gemeentekas beteekenen, welk een belang de Alkmaarsche markt heeft voor de omgeving, en ook hoe het verklaarbaar is dat Alkmaar sedert eeuwen groote sommen besteedde aan het verruimen van de marktgelegenheid en aan het geschikt maken en goed houden van tal van land en waterwegen leidende uit den omtrek naar de stad.

Het Accijnstorentje. — Op den hoek van de Bierkade en aan de oude haven der stad staat een typisch, in 1622 gebouwd accijnshuisje waarop een torentje, zoo door zijn vorm als door de ligging tot de meest aantrekkelijke gebouwtjes der stad behoorende.

Het Diaconiehuis. — Op de Lange Nieuwsloot bij het Hof vindt men het rondom een binnenplaats gelegen, in drie vleugels gebouwde oude mannen- en vrouwenhuis. Dit was voor de hervorming het Sint Anna-klooster, daarna de woning van den gouverneur van Noord-Holland Diederik Sonoy; mr. Willem Bardes, de bekende Amsterdamsche schout uit de hervormingsdagen heeft het na hem bezeten, later woonde er de familie Ramp, en daarna de Alkmaarsche burgemeester, oud-gouverneur-generaal Cornelis van der Lijn; in de 18de eeuw was het eigendom van een tak der familie van Egmond van de Nijenburg, van wier erven het in 1744 door de stad gekocht werd, die er de tegenwoordige bestemming aan gaf. De tuin die oorspronkelijk aan de oostzijde lag was door haar reeds in 1644 gekocht en tot marktveld ingericht, de naam Hofplein herinnert nog aan de oude benaming van het huis achtereenvolgens als Hof van Sonoy, Hof van Bardes enz. bekend. Het huis heeft een, door Bardes verhoogd, eigenaardig torentje, en de toegang wordt verleend door een

Poort van het Diaconiehuis.

door hem gebouwde en nog met zijn wapen versierde mooie poort. De brug ervoor is sedert de demping der sloot verdwenen.

Dat hier eertijds een sloot langs de huizen liep, verklaart het ontbreken van een ingang aan de Nieuweslootzijde van het in 1656 gestichte

Provenhuis van Nordingen. — Dit huis met zijn aardigen, vernieuwden gevel, die echter het oude beeldhouwwerk behouden heeft, grenst aan een eenvoudiger, soort-

Doelenstraat met Ouden Doelen, Nieuwen Doelen en Provenhuis v. Bijleveld, naar C. Pronk (1729).

gelijke gevel van het vorige huis. Het heeft een zeer typisch interieur en in de gang goede portretten en houtsnijwerk. In de gerestaureerde regentenkamer vinden wij een schoorsteenstuk van de hand van D. Metius en een paar portretten o. a. van den stichter Johan van Nordingen door C. van Everdingen; zeer mooi is ook de gebeeldhouwde eikenhouten tafel.

De Nieuwe Doelen. — Deze Doelen in de Doelenstraat heeft een torentje en een aardigen achtergevel, maar verder weinig merkwaardigs; evenzoo het er dichtbij staande

Provenhuis van Bijleveld. — In dit Provenhuis hangt slechts in de regentenkamer een door C. van Everdingen geschilderd portret der stichtster.

Provenhuis van Splinter. — Een ander hofje, dat een typisch geveltje te zien geeft is het Provenhuis van Splinter, ge-

legen aan Ritsevoort en Oudegracht. Aan de zijde van deze laatste is de oorspronkelijke bouworde bewaard, aan het Ritsevoort echter is er veel in veranderd. De gedenksteen, die verhaalt, dat het in 1646 »is gesticht ende doen bouwen door de Weledele Joffrou Margaretha Splinter» is gespaard onder een nis waarin een vrouwenbeeld met het wapenschild.

Het portret der stichtster, die weduwe was van Floris van Jutphaas, is voor eenige jaren in bruikleen gegeven aan het Stedelijk museum. Het is in den trant van Van Everdingen geschilderd.

In het museum hangen eveneens de portretten van Pieter Claesz. Palinc en Josina van Foreest, en die van Andries Willemsz. van Oosthoorn gezegd van Sonneveld en Wilhelmina Palinc, hun erven, de beide eersten de stichters, de beide laatsten de begunstigers van het grootste der Alkmaarsche hofjes het

Provenhuis van Palinc en v. Foreest. — Men vindt het bij het binnenkomen der stad op den hoek der Kanisstraat. De gevel is modern maar een achttiende eeuwsche steen vermeldt de namen der stichters en vertoont hun wapens. Toen voor eenige jaren de financiën der stichting dat toelieten, deden regenten een tweede en grooter gebouw zetten aan de buitenzijde der stad.

Weeshuis. — Bij de Grootte kerk staat het Weeshuis, een modern gebouw — op de bovenverdieping is het Gymnasium gehuisvest — dat echter enkele merkwaardige schilderijen bezit. In de regentessenkamer: eene serie uit de eerste jaren der zeventiende eeuw dagteekenend en voorstellende verschillende episodien uit het leven van weeskinderen. Merkwaardig is »de begrafenis der ouders», die een afbeelding geeft van het gedeelte der Langestraat dicht bij de kerk, ook »de school». Voorts hangt er een regentesstuk van Domer.

Detail van een schoorsteenmantel in het Provenhuis van Nordingen.

In de regentenkamer zijn eenige regentenstukken, waaronder een zeer goed van de hand van D. Metius. Voorts een portret van Wollebrand Geleynsz. de Jongh, van wien de legende vertelt, dat hij als knaap uit het weeshuis ontsnapte, en, naar Indië gegaan zijnde, daar opklom tot Directeur van den handel in Perzie; op zijn ouden dag in Alkmaar teruggekomen werd hij de begunstiger van het weeshuis. De legende is slechts voor het laatste gedeelte juist. Uit zijn nog aanwezige familiepapieren blijkt van het eerste niets, maar wel, dat hij als jonge man en later geregeld te Alkmaar kwam en daar in regentenkringen verkeerde.

Behalve deze min of meer officieele gebouwen zijn er nog tal van particuliere woningen die onze aandacht verdienen, omdat ze geheel of gedeeltelijk overblijfselen zijn van oude architectuur. Wij zullen ze straatsgewijze behandelen.

Langestraat. — Wij beginnen met de hoofdstraat, de Langestraat, terecht als hartader der stad beschouwd. Zij verbond eertijds de Grootte kerk met de gemeene weide, die — men kan het aan het hoogteverschil halverwege de straat duidelijk bemerken — begon waar de strook hooge geestgrond, waarop men de stad was gaan bouwen, eindigde. In de zestiende eeuw, toen men het stadhuis vergrootte, was echter de weide reeds geheel

bebouwd en liep de straat door tot aan haar waterzoom, — de Mient, die men dáár vindt herinnert aan dien ouden toestand. Gelijktijdig met den stadhuisbouw werd over dat water een steenen brug gelegd, in plaats van den houten, ter verbinding met het nieuw aangebouwde deel op het moerassige grootendeels aangeslibde land tusschen Mient en Voormeer. De naam Verdronkenoord die wij dáár vinden, duidt op dien oorsprong.

De Langestraat heeft in haar eerste gedeelte het karakter van straat van patricierswoningen behouden. Verderop is ze bijna geheel winkelstraat geworden, wat haar alleraatste deel waarschijnlijk altijd is geweest. Dit heeft daar de puien der huizen doen veranderen, maar vaak heeft men het bovengedeelte ongewijzigd gelaten.

Huis Langestraat Z.z. 43.

De deftige huizen in het eerste gedeelte zijn meestal nog meer geschonden; de enkele goede vallen daardoor ook dadelijk op.

Op het kerkplein, grootendeels in den tuin van het hoekperceel van de Langestraat stond eertijds het »Hoogehuis», een min of meer kasteelachtig gebouw, bewoond door de rentmeesters van de Egmonder Abdij, o. a. door Pieter Palinc, wiens grafsteen in de kerk wij vermeldden; in den geuzentijd woonde er een van Teylingen en werd Hendrik van Brederode er op zijn doortocht geherbergd. Later is het weder geruimen tijd in het bezit der regentenfamilie van Teylingen geweest. Het hoekhuis waaraan nu niets bijzonders te zien is, was waarschijnlijk de in de zestiende eeuw bekende herberg »in Coelen» in de woelige jaren omstreeks 1566 bestuurd door Arnold van Rosenberch, rentmeester van Brederode, — die heer van Bergen was en dus belangen in de buurt

van Alkmaar had. Daar was dus toen het verzamelpunt van de ontevreden, daar was ook de maaltijd, waar, bij Brederodes bezoek, het »vivent les Gueux» werd aangeheven, dat de kleine luiden onder de gereformeerden moed gaf om dien avond ook in Alkmaar den beeldenstorm te beginnen.

No. 56. — Het naastliggende huis heeft een deftigen, geheel hardstenen gevel uit het midden der achttiende eeuw, toen het gebouwd werd voor den burgemeester de Dieu, wiens familie het nog bezit. Wat bij bijna geen der andere huizen te zeggen valt, geldt hier wel, n.l. dat de inwendige architectuur en versiering vrijwel ongeschonden bewaard gebleven zijn.

No. 43. — Even voorbij het stadhuis, is ook achttiende-eeuwsch maar veel rijker

van architectuur. Het heeft een dorisch portiek, een bijzonder fraaie deur en een sierlijke arkel met jonische pilasters; het portiek is van kunstrijk beeldhouwwerk voorzien.

Dit huis, dat vóór de achttiende-eeuwsche verbouwing een der deftigste herbergen was, »het Moriaenshoofd" en daarna aan een regentenfamilie toebehoorde, huisvestte in den tijd der Bataafsche Republiek en daarna de elkaar opvolgende gewestelijke besturen. Een tijdlang was de »Fransche school" er later gevestigd en eerst sedert de laatste helft der negentiende eeuw wordt het weder als woonhuis gebruikt.

No. 63 en 64. — Deze hebben aardige trapgevels. Het eene draagt een vaas, het andere een leeuw, die een schild houdt waarop het wapen der van der Nieuburgen. Waarschijnlijk is het de woning geweest van een der talrijke leden van dit geslacht, dat sedert de zestiende eeuw een eerste plaats bekleedde onder de Alkmaarsche regentenfamilies, vooral toen het na de helft der zeventiende eeuw zich van Egmond van der Nijenburg noemde. Dit huis echter herinnert aan de oude leden, waarvan een, Cornelis Jansz., dijkgraaf van het Hondsbosch en van Geestmerambacht, een belangrijke rol heeft gespeeld in de geschiedenis van het ontzet der door de Spanjaarden belegerde stad. Een ander was een halve eeuw vroeger onder de ijverigste begunstigers der hervormden, huisvestte den prediker Jan Arentsz. en verschafte het land waarop deze zijne predicatiën hield.

No. 79. — Heeft een fraai gesmeed achttiende-eeuwsch balkonhek.

No. 27. — Een goed bewaarde 18de eeuwsche gevel, No. 23 en 22 hebben nog oude fragmenten, No. 13 een gebeeldhouwde lijstbekroning.

De Langestraat loopt uit op een breede brug, de hiervoor reeds genoemde Steenenbrug, waar wij zien,

Mient, No. 15. — Een bijzonder mooi geheel is de gevel van dit huis, waarvan de pui modern is maar de rest den stijl van het midden der zestiende eeuw vertoont, hoewel de top eerst in de zeventiende eeuw zijn tegenwoordige gedaante kreeg. Uit denzelfden tijd zijn de klauwstukken en de beelden van de Gerechtigheid en de Hoop.

Gevel aan de Mient 15.

Waarom in het benedenfries een keizerskroon en de wapens van Alkmaar en Hoorn zich bevinden is onbekend. Bijzonder mooi is het groote gesmede anker.

Op de bovenvoorkamer is een oude copie naar Lucas van Leyden als schoorsteenstuk aangebracht.

Rechts van dit huis ligt de *Vischmarkt*, met een paar aardige beeldjes op het dak. Haar doorgaande komt men op het Verdronkenoord, een der vanouds meest schilderachtige grachten.

Het Verdronkenoord. — De winkel op den hoek van de Huigbrouwersteeg op de hierbij gereproduceerde gravure heeft nog tot voor kort zijn luifel behouden.

No. 65. — Verdient de aandacht om zijn fraaie gevelankers.

Verdronkenoord, naar C. Pronk en J. Punt (1746).

No. 53. — »'t Witte Ossenhoofd'' heeft een aardig trapgeveltje.

No. 102. — Heeft nog goede zeventiende-eeuwsche fragmenten.

No. 21. — Is een interessante pakhuisgevel van gebakken en gehouwen steen, herinnerend aan Amsterdamsche, merkwaardig om den rijkdom van het beeldhouwwerk.

Het Verdronkenoord ten einde loopende komen wij aan de brug leidende naar de *Voormeer*. Het groote hoekhuis daar was eertijds het huis Ameide, en gebouwd door den houtkooper Maarten Pietersz., afkomstig uit Ameide, bekend omdat hij in het Beleg brieven voor den vertegenwoordiger van den Prins wist over te brengen, ook al valt er op die reputatie wel wat af te dingen. Voormeer en Zeglis, dat er het vervolg van is, liggen langs de zijde van het Noord-Hollandsch Kanaal, dat hier in de bedding van de oude havens geleid is en dus naar links wordt afgesloten door de Bierkade.

Bierkade. — Hier was oudtijds de groote materialenwerf van het dijkgraafschap van de Hondsbosch-Zeewering. Toen had men de eigenlijke Bierkade op het Eiland dat in de Voormeer lag, maar dat nu is vergraven. De Bierkade volgende komen wij eerst aan het Fnidsen en dan bij den schipbrug over het Kanaal aan de tweede in het laagliggende deel van Alkmaar diep insnijdende gracht, het Luttik Oudorp,

Luttik Oudorp. — In tegenstelling tot het eigenlijke Oudorp, dat ongeveer een kwartier loopen oostelijk van Alkmaar ligt; wij krijgen een eigenaardigen indruk van zestiende-eeuwsche strategische verhoudingen als wij bedenken dat het tijdens het Beleg

De Vischmarkt in de 18de eeuw.

het hoofdkwartier van het Spaansche leger was. Het Luttik Oudorp en de er achter liggende straten hebben bij de stormloopen het meest te lijden gehad — het Victoriabeeld, kort hierachter gelegen, waarvan in 1873 de eerste steen gelegd werd, werd dan ook opgericht tusschen de beide meest bedreigde punten.

No. 30. — Heeft een gevelsteen met het opschrift: »In den blinden Ezel”.

No. 59. — Heeft een eenvoudigen, doch welbewaarden gevel.

No. 58. — Ofschoon in 1882 vernieuwd, is de gevel van dit in 1609 gebouwde huis merkwaardig, omdat men van de oude details heeft gebruik gemaakt en de vorm volkomen gelijk gebleven is. De trapgevel, die bijzonder rijzig is, heeft goede maskers in de boogvelden, terwijl ook in het fries twee fraaie leeuwenmaskers zijn aangebracht.

Het behouden van den luifel en het inrichten van den winkel in den oorspronkelijken trant verleenen het huis noch grooter charme.

Even verder ligt slechts een typisch smal grachtje, de Kooltuin.

Kooltuin, Nos. 18 en 19. — Een paar aardige gevels, maar het is meer het geheel

Huis met de Schopjes, Luttik Oudorp.

dat de aandacht verdient. Het grachtje aflopende komen wij aan den Dijk.

Dijk, No. 13. — Een eenvoudige gevel. De merkwaardige laat-gothische ingang van het huis op den hoek van Dijk en Voordam, door van A. en W. vermeld, is nu verdwenen.

De brug overgaande loopen wij recht aan op het huis:

Pieterstraat, No. 9. — Met gebruikmaking van de gegevens van den ouden gevel heeft men hier voor enkele jaren een nieuwen gezet. De oude had nog bijna geheel zijn oorspronkelijke vormen bewaard uit het begin der zestiende eeuw met een versiering van maskers en medaillons met gebeeldhouwde koppen. Met de restauratie heeft men ook aan de pui haar oorspronkelijken vorm trachten te hergeven. Dit huis, dat in de wandeling het Koning Willemshuis genoemd wordt, heeft echter met den Roomsche koning, die bij het naburige Winkel tegen de Westfriezen het leven liet, niets te maken. Misschien maakte het een deel uit van een veel grooteren woning van een grafelijk ambtenaar, het interieur, dat men reeds voor jaren heeft gewijzigd, sterkt dat vermoeden. Een onduidelijke gevelsteen in *No. 10* met een hand boven het wapen van Jeruzalem en het opschrift: »Blyt Hier Opynene Regeert», blijft een raadsel, dat al tot heel wat gissingen heeft geleid. Voor dit huis liggen twee gebeeldhouwde stootsteenen van de voorm. Kennemerpoort.

Door de *Pieterstraat* komen wij op het *Waagplein*.

Waagplein, No. 2. — Aan de andere zijde van de *Waag* waren tot voor kort twee zeer aardige gevels uit 1607 te bewonderen, zij zijn door een modernen vervangen. Hun kozijnen zijn nog in den oorspronkelijken toestand. Drie fraaie ankers ziet men er en in het gepleisterde fries drie leeuwenmaskers en twee cartouches.

In zijn oorspronkelijken vorm, aan de *Waagpleinzijde* tenminste, is het perceel:

Mient, No. 28. — Met twee trapgevels. Aan de *Mient* is de pui veranderd, aan het *Waagplein* is alles nog zóó, als wij het zien kunnen op een in het *Museum* aanwezige schilderij; aardig is de uitgebouwde trapnis.

No. 25. — Een moderne pui, maar overigens een aardige gevel met twee gevelsteenen, waarvan één met een schip prijkt en het opschrift draagt: »Int Vergulde Boot», terwijl de andere een boom heeft met het jaartal 1607.

No. 26. — Heeft nog slechts 4 oude sluitsteenen, twee leeuwenmaskers en een gevelsteen met een meermin en het jaar 1622. Een moderne steen brengt in herinnering dat in dit huis A. G. L. Toussaint, de latere mevrouw Bosboom, in 1812 geboren werd.

Tegenover de *Mient* de brug overgaande komen wij in het *Fnidsen*.

Het Fnidsen. — Een smalle winkelstraat met enkele aardige gevels.

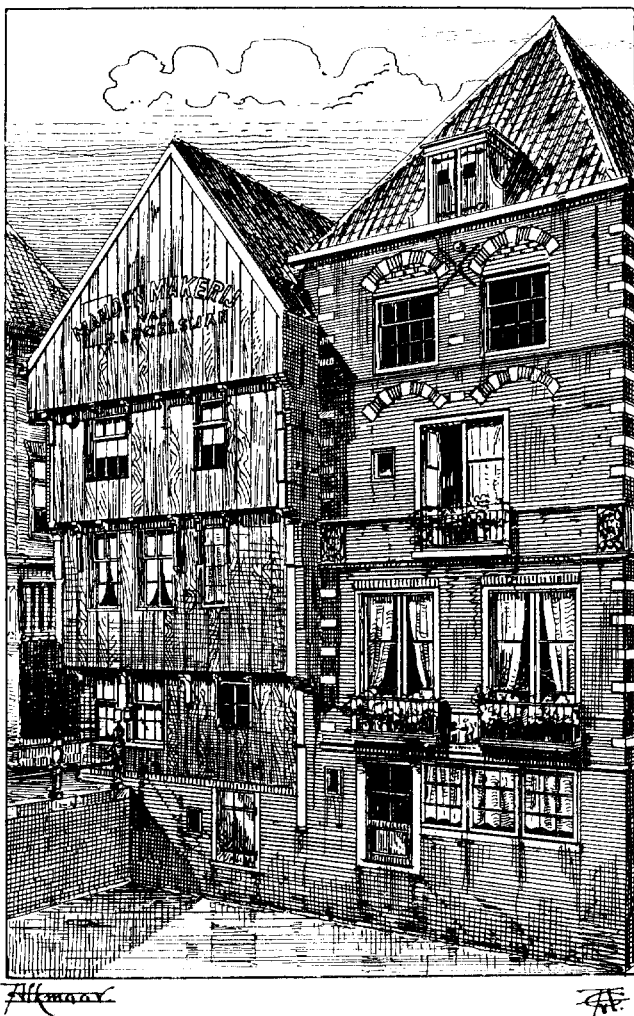

Gevelfragment aan de *Pieterstraat* 9
vóór de restauratie.

No. 14. — Met het jaartal 1665.

No. 59. — Een goed bewaarde gevel uit het eerste kwart der zeventiende eeuw, met verandering in de pui en den top.

Verderop vindt men er het hek der Remonstrantsche kerk, dat wij reeds vermeldden; daar geeft het straatje een goeden indruk van een oud arbeiderskwartier.

Houten huis aan de Appelsteeg.

Over het Waagplein en langs de Houttilstraat komen wij door de smalle Schapensteeg op het Hof, en vinden op de Nieuwesloot de reeds vermelde grootere oude gebouwen. Op den hoek van de

Doelenstraat, No. 19. — Een achttiende-eeuwsch partriciershuis met een portiek met jonische pilasters met een zeer mooie deur. Daarboven een door rijkbewerkte consoles

St. Annastraat, No. 5. — Het gebouw is om zijn ankers de aandacht waard.

Appelsteeg. — Merkwaardiger is echter de eenige houten gevel, dien wij vinden in de Appelsteeg op den hoek. De verdiepingen zijn voor elkaar overstekend en door consoles gesteund. Voor den gevel hangt een kogel met het jaar 1573. Het verhaal gaat dat deze den 14den September in dat huis geschoten werd zonder een der zeven bewoners te kwetsen. Westelijk van dat huis is een zeer belangwekkend gevelfragment. Onder twee leeuwenmaskers leest men: »De Zeghen des Heeren maakt rijk zonder moeite. Prov. 10''; de gevelsteen vertoont een koekbakkerswerkplaats.

Van hier komen wij op den

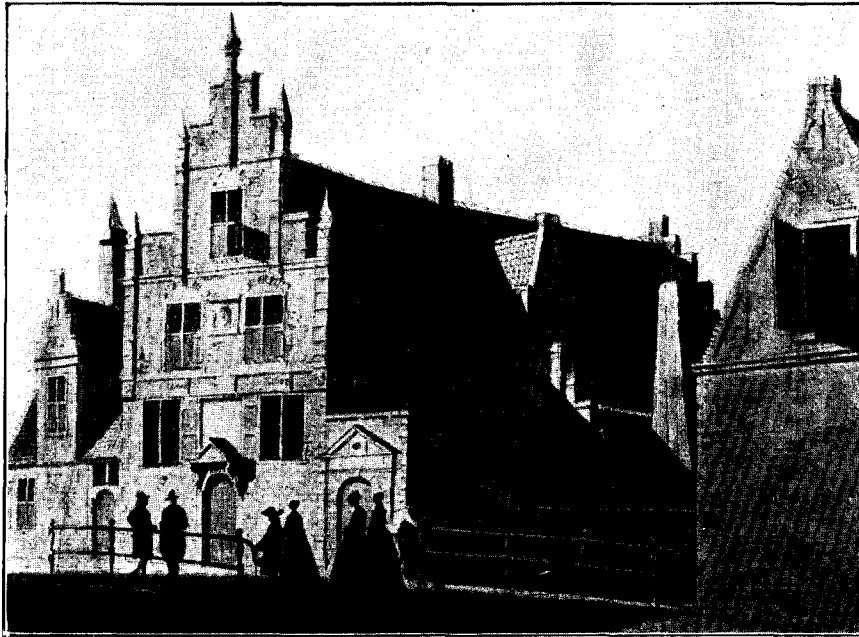
Zijdam, No. 3. — Een eenvoudige gevel met een steen waarop: »De Otter 1714''.

No. 7. — Een eenvoudige 18de eeuwse gevel, hoewel niet meer ongeschonden. De interessante gevel van *No. 10*, door v. A. en W. vermeld, heeft voor een moderne plaats gemaakt.

gedragen erker. Dit huis behoorde in de achttiende eeuw aan de heeren van Bergen, eerst de familie Studler van Surck, later de graven van Nassau-Bergen, afstammelingen van prins Maurits.

Iets verder op de Nieuwesloot, aangebouwd tegen de Ambachtsschool, vinden wij het van 1616 dateerende *poortje* der oude Latijnsche school, welke in 1595 van achter het stadhuis verplaatst was naar het Jonge Begijnhof, welks kapel tot school werd ingericht. Nu alles is afgebroken en op de plaats de Ambachtsschool verrezen is, heeft men de poort gespaard en van de Doelenstraat naar haar tegenwoordige plaats overgebracht.

Zooals men ziet, zijn wij hier dus in de buurt der oude kloosters. Van het St. Anna-

Pesthuis, naar C. Pronk (1730).

klooster vermeldten wij al dat het nu diaconiehuis is, het St. Catharinaklooster en dat van St. Salvator lagen kort hierbij. Het Minderbroedersklooster vindt men gedeeltelijk in het tegenwoordige gasthuis terug, dat voor de andere helft uit het St. Elizabethsgasthuis is ontstaan. Daarnaast lag vroeger het Pesthuis.

Naast het Gasthuis ligt het reeds vermelde Weeshuis, ook op kloosterterrein. Aan de overzijde, ter plaatse waar vroeger het stedelijk tuchthuis stond, vindt men nu het Rijksopvoedingsgesticht. Daarachter aan de Scheteldoekshaven was het oude veer naar Egmond en Bergen. Typische straatjes met kleine woningen doorgaande komen wij in de Koorstraat.

Koorstraat, Nos. 10, 19 en 23. — Hebben nog zeventiende-eeuwsche gevelfragmenten. Waar nu de societeit de Unie staat woonde eenmaal de Oostindië-vaarder Frederik Houtman.

Aan het einde van de Koorstraat ligt, terwijl wij rechts het reeds vermelde Splinterhofje zien, links de Oude Gracht.

Oude Gracht, No. 168. — Is een topgevel met gemetselde pinakels, voluten en vlechtwerk van roode en gele steen.

Nos. 179 en 180. — Hebben nog oude eenvoudige gevelfragmenten.

No. 191. — Een oude woning van een tak der van Egmond van der Nijenburg heeft vernieuwingen ondergaan, maar daar men van de oude details heeft gebruik gemaakt, blijven de drie trapgevels een aardig geheel maken, de oude ankers zijn bijzonder fraai.

Nos. 124 en 125. — Aan de overzijde staan twee kleinere goedbewaarde trap-

De Paternosterstraat, naar C. Pronk (1729).

gevelwoningen. *No. 125* rijker met beeldhouwwerk voorzien en met drie gevelsteen: de eene een wapenschild en de beide andere schepen voorstellende. Waar ook steenen kanonmonden uit den gevel steken, is het waarschijnlijk, dat dit huis voor een of ander krijgshaftig zeekapitein gebouwd is. *No. 124* heeft een fries met vlechtwerk, twee leeuwenmaskers en het jaartal 1623.

Nos. 212, 213, 215. — Hebben eenvoudige gevelfragmenten.

No. 216. — Heeft een fraaien geveltop van gebakken en gehouwen steen met goede ankers, twee gevelsteen met bijlen en leeuwenmaskers met het jaartal 1636.

Aan het einde van de Oude Gracht, waar nog *Nos. 48, 49 en 50* oude fragmenten vertoonen, vinden wij ten slotte den ouden gevel der *Stadstimmerwerf*, en komen op de

Laat. — Ook deze heeft enkele opmerkenswaardige geveltjes, *No. 119* van 1604 heeft fraaie ankers, *No. 103* nog een ten deele oude onderpui, *No. 88* bezit een goedbewaard zeventiende-eeuwsch kozijn; verder noemen wij nog: *Nos. 84, 82, 80, 33, 194, 9, 8* en 7.

Schoutestraat. — Hier zien wij de *Nos. 10* en *11* met goede ankers en *No. 7* van 1663 met een mooien, maar gepleisterden gevel. In dit huis was voorheen een der kleine katholieke kerken gehuisvest.

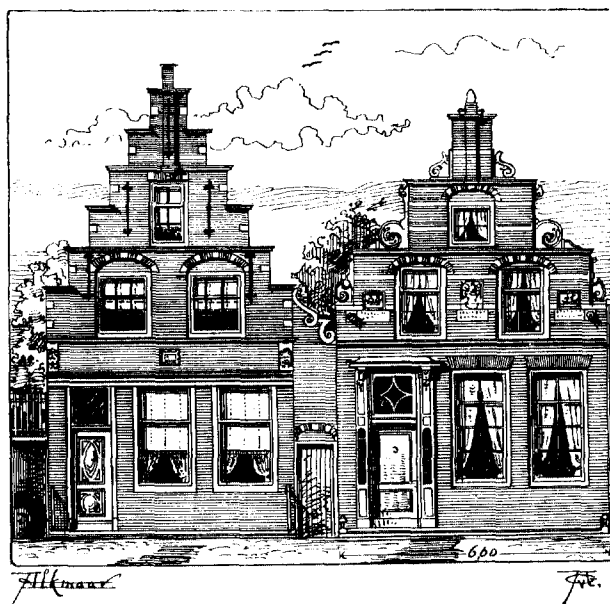
Vermelden wij ten slotte nog dat men even over de brug die van het Ritsevoort — waar men nog een der oude bolwerkmolens ziet staan — naar den Hout leidt, een ouderwetsch buitenhuis ziet met een gesmeed ijzeren balkonhek en den naam Tesselschade. Het is hier, dat eenmaal de beroemde dochter van Roemer Visscher, als weduwe van kapitein Allard Crombalch woonde.

Wij staan dáár dan buiten de wallen van de oude stad die nu alle tot plantsoen zijn aangelegd. Vooral de wandeling langs den Kennemer- en Geestersingel waar de breede singelgrachten medewerken tot een goed geheel, geeft daarop mooie uitzichten, terwijl men er ook een bijzonder goed kijkje krijgt op de Grootte kerk en haar omgeving.

BERGEN. — Ten slotte een enkel woord over dit dorp, dat ook door ons bezocht zal worden. Het zal bij dat bezoek in hoofdzaak het natuurschoon wezen, dat wij in dit aantrekkelijk gelegen oord bewonderen gaan. Toch dient ook aandacht gewijd te worden aan de *Kerk*, of liever aan den schilderachtigen bouwval, die er van is blijven staan, waarvan men, nadat zij in 1574 door brand grootendeels was vernield, slechts (in 1594;7) het koor weder opbouwde.

De kerk had oorspronkelijk den vorm van een kruis. Het koor dat nog staat eindigt in een halven tienhoek en heeft geen omgang of zijbeuken. Van het schip staan nog slechts enkele deelen van den zuidelijken muur, een stuk van den noordelijken en een zeer klein deel van den westelijken. De kerk bestaat in hoofdzaak uit gebakken steen. Aan het koor komt hier en daar roode zandsteen voor; overigens zijn tufsteenen lijsten, banden en blokken om de vensters en in de steunbeeren aangebracht.

In den noordelijken muur van het schip ziet men een portiek door een ellipsvormigen boog gedekt en met een nis daarboven. In den zuidelijken muur is een soort-

Gevels aan de Oude Gracht Z.z. 124 en 125.

gelijk portiek, doch met een rond venster er boven. De houten gewelven en bekapping van het koor dragen het jaartal 1594. Toen schijnt ook de aardige toren, die uit den nok oprijst en die in een tulpvormige spits eindigt, gemaakt. Het kruis op het koor is van sierlijk smeedwerk.

Gevel Oude Gracht N.z. 191.

De kerk bevat een achttiende-eeuwsche predikstoel en een gestoelte uit het eind der zeventiende eeuw.

Dichtbij de kerk staat een oud *huis* met een gevel van berg- en baksteen, met fraai ankerwerk en het jaartal 1655.

Boven het Raadhuis is sedert enkele jaren een *Museum* met Bergsche merkwaardigheden.

Voor bijzonderheden over Bergen en zijn geschiedenis kunnen wij verwijzen naar het boekje van mevr. van Reenen—Völter: »De Heerlijkheid Bergen in Woord en Beeld».

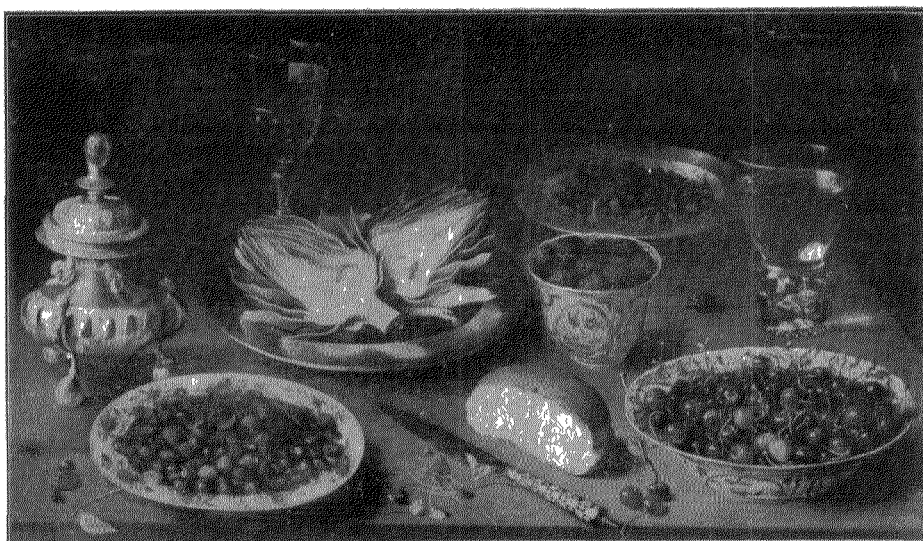
H. E. VAN GELDER.

RIJKSMUSEUM.

In de collectie Hoogendijk is er een schilderijtje, dat aanvankelijk gecatalogiseerd werd als hollandsch werk uit de eerste helft der 17de eeuw. Een toeval deed me de waarschijnlijke vervaardiger ervan vinden. Het feit van zoo'n ontdekking acht ik nu niet zoo gewichtig om het onder de algemeene aandacht te brengen. Maar de »vondst» bracht een zekere verrassing mee, die mij toeleek op het gebied der kunsthistorische vorschingen niet geheel zonder belangwekkendheid te zijn. Het is een stilleven, dat 't naast verwant lijkt aan de kunst van vroeg-zeventiend'eeuwsche Nederlanders. Het groote stillevenstuk aan Floris van Dijck toegeschreven, in het Rijksmuseum, komt het zeer nabij. Ook brengt het Pieter Claesz. en Heda ter vergelijking in gedachten, of nog, zou het kunnen aangezien worden als het werk van een schilder voortkomend uit de school van Pieter Aertz. Ik stond dan eenigzins verbluft in een catalogus van het museum te Grenoble een schilderij gereproduceerd te vinden, dat zeer overeenkomstige eigenschappen vertoonde met ons stilleven en geschilderd heette door een fransche kunstenaar: Louyse Mouillon. Haar werk verder naspeurend vond ik aangeduid van haar vier werken in genoemd museum, twee in Toulouse (geteekend en gejaarmerkt 1632 en 1634) en een in de coll. Mantz (1631). Volgens omschrijving waren die werken allen in voorstelling zeer op elkander gelijkend. De

aanduiding van gelijke voorwerpen als op ons stilleven, versterkte den grond van de attributie.

Het is inderdaad een stilleven met zeer waardeerbare kwaliteiten, en die karakteristiek zijn voor de nederlandsche oude kunst. De hierbijgaande reproductie toont reeds aan, dat de samenstelling wat onbeholpen is; van gebonden compositie kan kwalijk sprake zijn. Maar wat er aan bouw in dit werk ontbreekt, vindt zijn vergoeding in de uitvoering. Het is of de schilder die verschillende voorwerpen op een tafel liet staan zooals zij toevallig neergezet werden, bij ieder ding op zich zelf, zijn plezier van het na te schilderen vindend, om de teekenachtigheid van een vorm, het eigenaardige van de kleur: de schotels met ooft, het doorgesneden brood, een zilveren gedreven suikerpot, een glas, een mes, een artisjok, enz. De gelijkelijke aanwezigheid van moerbeziën en aardbeien is hier wel

Stilleven, door Louyse Mouillon.

eenigzins kenschetsend. Met groote geestkracht zijn dan ook die dingen, stuk voor stuk, uitvoerig behandeld, volledig aangeduid met nauwkeurig omschrijvende teekening en nadrukkelijke aanduiding der kleur. De gevulde roemer vooral is vlijmscherp van stofuitdrukking en het mesheft van een kostelijke preciesheid. Die nuchtere waarneming der werkelijkheid en het naïve trachten die als tastbaar aanschouwelijk uit te beelden, — een streven waarin de verrukking van den schilder zich zelf niet bewust lijkt — zijn karakteristiek van den nederlandschen kunstenaar in het begin der 17de eeuw. En toch is dit het werk van een fransche schilderes, mogelijk uit het zuiden nog wel. In een beschrijving van haar werk vond ik wel de meening geuit, dat zij zich onder vlaamschen (?) invloed ontwikkeld zou hebben, maar nergens kon ik eenig positief biographisch gegeven over hare persoonlijkheid machtig worden. Zoo blijft dus nog deze fransche schilderes, die hollandsche kunst voortbracht, een geheimzinnige figuur. Deze geheimzinnigheid van

oorsprong doet echter bedenken, bij hoeveel werken met minder kennelijke onderscheidbaarheid, door de kunstgeleerden overijlde gevolgtrekkingen zijn gemaakt. De latere schilders teekenden meer hun werken dan de primitieven; ware dit niet zoo, wie weet hoe bijv. op een nieuwe Parijsche tentoonstelling — maar nu van 17de eeuwse kunst — vele Nederlanders door den chauvinitischen geest der Franschen van nationaliteit zouden veranderen!

W. STEENHOFF.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Verslagen van Vereenigingen.

80ste *Verslag van het Friesch Genootschap te Leeuwarden, 1907—1908.* — Een zeer belangrijk verslag in menig opzicht! Het vermeldt de opening van een deel van den nieuwen aanbouw van het museum en de plaatsing van de verzameling Bisschop.

De aangekochte huisjes, gelegen tusschen hoofdgebouw en porseleinvleugel, maakten plaats voor een nieuwen vleugel, waarvan het benedengedeelte werd ingericht voor de keurverzameling van vóór-Germaansche, Germaansche en Romeinsche oudheden, in Friesland ontgraven; terwijl in aansluiting hiermede, in dezelfde verdieping, een keuze van middel-eeuwsche beeldhouwwerken kon worden geplaatst, welke zeer interessante monumenten tot dusverre huisden in afgelegen of ontoegankelijke kelders.

De archaeologische keurverzameling werd tengevolge van meerdere beschikbare ruimte, in verband met de verplaatsing van een depôt van terpoudheden naar de zolders, aanzienlijk uitgebreid. Eenige nieuwe toonkasten werden aangeschaft en aan de muren hier en daar planken bevestigd voor Germaansch vaatwerk, dat met zijne oneindige schakeering van roode en grijze tinten een aardig kleureffect geeft tegen de sober gehouden omgeving van in de specie geschuurde wanden en gebeitst houtwerk, vooral ook doordat het licht in deze nieuwe lokaliteiten prettig en ruim voldoende is.

Verschillende aanwinsten werden verkregen, die uitvoerig in het verslag worden beschreven. Speciaal vermeld wordt die van een gouden Noorsche brocheaat uit de 6de eeuw n. Chr., met runeninscriptie, gevonden in een terp te Hitsum. Op de terpafgravingen te Blya, Hoogebeintum en Ferwerd werd geregeld toezicht gehouden door den heer J. P. Wiersma. De catalogus kwam gereed.

Een goed besluit was de afschaffing van de heffing van een extra entree voor de porceleinkamer. Het geheele museum is thans voor één entree zonder extra betaling toegankelijk gesteld.

Met genoegen vermelden wij het besluit om eenige archiefstukken, die op het Museum verwaald waren, aan het Rijk af te staan, en de overbrenging van eenige schilderijen, die toch niet geëxposeerd waren, naar de opnieuw ingerichte Heringa-State van het Popta-Gasthuis te Marssum.

In de winteravonden werden voordrachten gehouden door Mr. P. C. J. A. Boeles over de Romeinen in Friesland, door den Heer C. Esslinger van Leer over Oude Oost-Friesche Kunstnijverheid, door Prof. Dr. J. Huizinga over Franciscus van Assisi en door Dr. J. S. Theissen over het Leeuwarder Blokhuis in de 16de eeuw. Door het Genootschap werd het werk van Dr. H. Reimers, Friesische Papsturkunden, uitgegeven.

Gelre, Bijdragen en Mededeelingen, deel XII. — In het verslag der vergadering te Culemborg in 1908 werd door den voorzitter terecht met eenigen trots gewezen op de serie werken door Gelre in het eerste decennium uitgegeven. Ook dit deel geeft weder uitvoerige historische studies van de H.H. Dr. J. S. van Veen, Dr. E. Ephema, J. Gimberg, Dr. J. Prinsen J.L.zn., Mr. J. J. S. baron Sloet, H. D. J. v. Schevichaven, H. Beckering Vinckers, D. W. v. Dam, e. a. Meer op oudheidkundig gebied bewegen zich de artikelen van C. Beernink over het Weeshuis te Nijkerk, met 2 afbeeldingen van schilderijen, en die van F. A. Hoefler over den Wildenborch en over Oud-Doesburg, met eene reproductie naar eene aardige oude afbeelding van het raadhuis aldaar.

Jaarverslag der provinciale Geldersche Archeologische Commissie, 1908. — Het verslag vermeldt de bemoeiingen der Commissie in elf gemeenten. Uitvoeriger wordt stilgestaan bij de N. H. kerk te Hall, gemeente Brummen, en de aldaar ontdekte muurschilderingen uit de 2de helft der 16de eeuw. De ribben der gewelven zijn beschilderd en in de schelpen zijn gestileerde bloemen en vogels en de vier Evangelisten afgebeeld. De in het belang van het behoud der Mariakerk gevoerde correspondentie wordt gepubliceerd. Ten slotte worden eenige bijzonderheden medegedeeld over het klooster Zennewijnen, naar aanleiding van een in de kerk te Varik ontdekte grafzerk van Lutgart van Varick, subpriorin van dit klooster.

Musea.

Museum en Archief voor Tijdmeetkunde. — Den 19^{en} Mei 1909 is het door den Nederl. Bond van Horlogemakers gestichte museum in een der zalen van het Stedelijk Museum te Amsterdam geopend. De Voorzitter, de heer J. C. Ketelaar, hield hierbij eene redevoering, waarbij hij deed uitkomen, hoe er bij deze verzameling naar gestreefd wordt om een zoo volledig mogelijk beeld te geven van de ontwikkeling van het vak, waarbij ook veel zaken van belang zijn, die overigens uit kunstoogpunt niet voor het plaatsen in een museum in aanmerking zouden komen. Mochten er onder onze lezers zijn, die dergelijke zaken willen afstaan, dan zullen zij bij den conservator, den heer J. Prinsen, N. Leliegracht 41 te Amsterdam, een dankbaar onthaal vinden.

Monumenten.

Terp te Blija. — In het gepasseerde voorjaar werd door Gebrs. De Boer in exploitatie gebracht de bekende Sijtsmaterp te Blija. Bij de afgraving, die vrij snel vordert, werd dezer dagen op aanzienlijke diepte een vrouwengeraamte in zittende houding gevonden.

Bij den hals lag een bronzen ring met een 5-tal korallen van verschillende kleur en grootte, blijkbaar eens tot sieraad gediend hebbende.

Door den opzichter voor het Friesch Museum is een en ander met meerdere voorwerpen van oudheidkundige waarde uit deze terp afkomstig, naar genoemd Museum te Leeuwarden opgezonden. Leeuw. Ct., Juni 1909.

Commanderij te Ingen. — Dezer dagen is het laatste overblijfsel van de Commanderij afgebroken, dat, hoewel grootendeels gemoderniseerd, toch in sommige onderdeelen nog sporen van den oorspronkelijken bouw vertoonde. De bijbehorende kapel was in den laatsten tijd in gebruik bij een wagenmaker.

Boddelpoort en Mariakerk te Nijmegen. — In de vergadering van den gemeenteraad te Nijmegen is in Juni 1909 op voorstel van B. en W. besloten tot wegruiming van de ruïne van de Boddelpoort op het Waalplein.

Tevens werd besloten om voor de restauratie van de Mariakerk f15.000 beschikbaar te stellen, onder voorwaarde dat 't Rijk de helft hierin betale, en om dit gebouw tot museum in te richten, waarvoor nog f31.000 vereischt zal zijn. De vrijkomende vertrekken in het Raadhuis zullen voor den gewonen dienst worden ingericht.

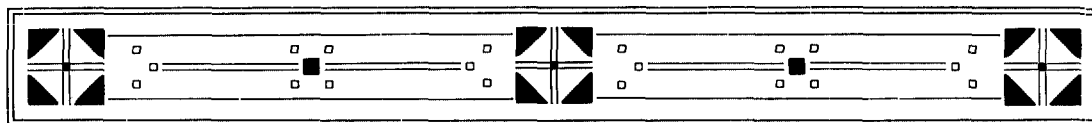
N. R. Ct. 14 Juni 1909, Avondblad A.

Opgavingen te Voorburg. — Onder leiding van »die Haghe'' is er eene vereeniging gesticht voor het doen van opgravingen in Nederland, doch in het bijzonder om het geld te vinden om het terrein bij Arentsburg onder Voorburg, waar reeds door Reuvens zulke belangrijke opgravingen zijn verricht, systematisch bloot te leggen.

Deze werkzaamheden zullen onder leiding van Dr. J. H. Holwerda Jr. geschieden, die hiervoor een termijn van vijf jaren noodig acht.

Door B. en W. van 's Gravenhage werd dezer dagen aan de gemeenteraad voorgesteld om hiervoor gedurende vijf jaren eene subsidie van f100.— per jaar beschikbaar te stellen.

Tentoonstelling te Dresden. — De Commissie voor de Nederlandsche Afdeeling op de Internationale photographietentoonstelling te Dresden had de goede gedachte om deze tentoonstelling ook dienstbaar te maken om in photographie een beeld te geven van de voornaamste oude bouwwerken in Nederland. Zij wendde zich hiertoe tot de Rijks-commissie voor de beschrijving der Monumenten, die haar medelid den Heer F. A. Hoefler bereid vond om zijne medewerking te verleenen tot het bijeenbrengen van eene keur-collectie. Met veel zorg is de kern uit de collectie der Rijks-commissie nader aangevuld met in den handel verkrijgbare of speciaal hiervoor vervaardigde photographieën. Een praktische »Verzeichnis'' der 241 photo's met korte toelichting is door den Heer Hoefler in het licht gegeven.

JAARVERSLAG VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND,
UITGEBRACHT IN DE ALGEMEENE VERGADERING
VAN 9 JULI 1909 TE ALKMAAR.

Met gemengde gevoelens worden wij beziel, wanneer wij een terugblik slaan op de belangrijkste voorvallen op oudheidkundig gebied sinds de laatste jaarvergadering van den Bond. Veel valt er te vermelden, dat ons reden geeft tot dankbaarheid, doch daartusschen dringt zich naar voren de herinnering aan een uit oudheidkundig en historisch oogpunt belangrijk kerkgebouw in onze hoofdstad, dat werd opgeofferd, ofschoon het behoud niet onmogelijk scheen. Dit feit treft ons te meer, daar van alle zijden op het behoud werd aangedrongen en de regeering van hare belangstelling deed blijken. Het levert het bewijs, hoe zelfs de belangrijkste monumenten in ons vaderland vrijwel overgeleverd zijn aan het onbeperkte beschikkingsrecht van de bezitters, en hoe zonder uitbreiding van de bevoegdheden van het Staatsgezag geen redden van den bedreigden monumentenschat mogelijk is, wanneer de bezitters onwillig zijn om hiertoe hunne medewerking te verleenen. Moge het sloopen van de Nieuwe Zijds-kapel althans dit hebben teweeggebracht, dat voor velen de oogen zijn open gegaan en dat hierdoor een krachtige stoot gegeven zij tot eene wetgeving, die het behoud althans van de meest belangrijke monumenten helpt verzekeren.

Aan de creditzijde van de rekening over het afgelopen jaar valt te boeken de stichting van verschillende kleinere openbare verzamelingen van een speciaal karakter of in kleine gemeenten. Ik wijs hierbij op de oprichting van een gemeentelijk museum te Naaldwijk, de oudheidkamer te Rhenen en het Museum van Tijdmeetkunde in het Stedelijk Museum te Amsterdam. Te Enkhuizen werd het plan geopperd om in de Waag een museum te vestigen. Te Leeuwarden is het belangrijk Friesch Museum vergroot en te Haarlem en te Nijmegen zijn plannen tot overbrenging van de bestaande musea naar beter ingerichte vertrekken ahangig gemaakt.

Openbare besturen en particulieren gingen voort met groote bedragen beschikbaar te stellen voor het behoud van monumenten en meermalen gelukte het om reeds met ondergang bedreigde gebouwen nog tijdig te redden door bij de beheerders belangstelling te wekken. Het kasteel Moermond bij Renesse, de Accijnshuisjes te Leiden, het Huis met de Hoofden te Amsterdam en de Mariakerk te Nijmegen bleven behouden. Over de Paradijskerk te Rotterdam is althans nog niet het doodvonnis uitgesproken, al is het gevaar hier

niet gering, en voor het voormalig Spinhuis te Amsterdam wordt naar eene oplossing gezocht, die het behoud hiervan met de eischen van dienst zoude kunnen vereenigen. Belangstellend is onze blik gericht op de vroede vaders te Zwolle, van wie wij maar niet kunnen gelooven, dat zij bereid zouden zijn om de hoogstbelangrijke raadzaal op te offeren, en met genoegen vernamen wij de pogingen gisteren te Arnhem gedaan om middelen te vinden tot het behoud van het kasteel Doorwerth, waaraan wij van harte een krachtig succes toewenschen.

Op het gebied der opgravingen zien wij in Friesland het bestuur van het Friesch Genootschap op zijn post bij het terp afgraven en in Limburg en Gelderland werd onder leiding van Dr. J. H. Holwerda Jr. menig belangrijk resultaat verkregen. Een grootsch plan schijnt zijne verwezenlijking nabij, nu onder impulsie van »die Haghe'' eene vereeniging gevormd is, die zich ten doel stelt het veel belovend terrein van de Romeinsche nederzetting bij Arendsburgh te onderzoeken.

Onderwerpen van oudheidkundig belang zien wij in tal van tijdschriften opgenomen en daarbij ook meer en meer in de populaire bladen. Dit levert het bewijs, hoe de belangstelling hiervoor in steeds ruimeren kring doordringt, terwijl het zelf weder een middel is om bij velen hiervoor de oogen te openen.

De oudheidkundige vereenigingen werken krachtig hiertoe mede. Met genoegen vermelden wij daarom de oprichting van de Vereeniging Crabeth, die zich in het bijzonder ten doel stelt om voor de voortbrengselen der oude glasschilderkunst te waken.

Voor den Bond zal dit jaar belangrijk blijven als het jaar der Grondwetsherziening. Op de in de vergadering van 18 Juni l.l. vastgestelde, gewijzigde statuten is de Koninklijke goedkeuring aangevraagd. Zoodra deze is verkregen, zal een afdruk der Statuten en van het Huishoudelijk Reglement aan de leden worden toegezonden.

De Bond telt thans 33 Vereenigingen, 33 persoonlijke gewone leden en 333 corresponderende leden. Onder de leden, die ons dit jaar ontvielen, vermelden wij in het bijzonder Dr. Schmeltz, die zoovele jaren zijne krachten gewijd heeft aan de belangen van het Rijks-Ethnographisch museum te Leiden. Moge aan zijnen opvolger spoedig ten deel vallen, wat aan Schmeltz niet meer gegeven was, dat de zoo belangrijke verzamelingen eindelijk een passende omgeving verkrijgen, waar die, meer dan thans, tot haar recht kunnen komen.

In het bestuur van den Bond en in de commissie van Redactie kwam geen wijziging. De aftredende bestuursleden, de H.H. Boeles en Hoefler werden herbenoemd. Voor het nazien der rekening werden de H.H. E. W. Moes en Dr. A. Pit aangewezen.

De Commissie voor de Bouwkundige termen droeg hare taak over aan den Heer F. A. Hoefler, die sinds 1905 bezig is om uit oude en nieuwe woordenboeken, vakwerken en rekeningen de vaktermen te verzamelen. Sinds 1906 mocht hij van de Regeering eene subsidie van f 300 per jaar ontvangen voor persoonlijke hulp bij dit onderzoek. Het materiaal is zeer groot, alleen de woorden beginnende met s—so vormen 500 artikels. Hierbij is bij elk hoofdwoord, b.v. deur, alles wat onderdeelen betreft bijeengebracht.

De Heer Hoefer hoopt binnen niet te langen tijd zijn omvangrijk werk gereed te hebben.

De Commissie voor de gebouwen der Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland is thans zooverre gevorderd, dat alle hiervoor in aanmerking komende gebouwen door de Commissie zijn beschreven. Wij hebben reden te denken, dat weldra nadere voorstellen over de publicatie der gegevens kunnen verwacht worden. Van de Commissie voor de wetgeving tot bescherming van Monumenten kwam de aangename tijding, dat het eindrapport in hare vergadering van 7 Juli l.l. is vastgesteld. Een warm woord van dank zij hier gebracht aan de leden, die in deze commissies hun tijd en kennis beschikbaar stelden voor de behartiging van de door den Bond voorgestane belangen.

In het Bulletin werden verschillende belangrijke punten besproken en werd van de voornaamste gebeurtenissen op oudheidkundig gebied geregeld melding gemaakt. De Commissie van Redactie, bestaande uit de H.H. Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, Mr. N. Beets, secretaris, Dr. W. Martin en Dr. W. Vogelsang, bleef hieraan haar beste krachten wijden, bijgestaan door verschillende medewerkers. Aan de verwachting, dat het uiterlijk zoozeer verbeterde Bulletin thans ook op ruime medewerking onder de corresponderende en gewone leden zoude kunnen rekenen, werd slechts ten deele voldaan en niet genoeg kan er op worden aangedrongen, dat de verschillende leden van den Bond ook meer door het toezenden van artikelen het eigen orgaan helpen steunen. In de sinds de vorige vergadering verschenen afleveringen werden bijdragen opgenomen van de H.H. Jhr. Mr. W. A. Beelaerts, Mr. N. Beets, D. W. van Dam, Dr. H. E. van Gelder, Mr. S. van Gijn, P. J. van Harderwijk, A. C. van Hemessen, F. A. Hoefer, J. Kalf, Mr. G. J. ter Kuile, Dr. W. Martin, A. Mulder, Mr. S. Muller Fzn., Dr. M. van Notten, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Dr. A. Pit, Jhr. Dr. J. Six, Dr. C. F. Xav. Smits, W. Steenhoff, Dr. W. Vogelsang, Dr. C. W. Volgraff, Dr. E. Wiersum en G. F. L. de Wild. Voor het zomernummer over Alkmaar mocht de redactie van het Bestuur van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap de vrije beschikking verkrijgen over een tiental fraaie cliché's ontleend aan het werk van de H.H. van Arkel en Weissman.

Eene andere publicatie van den Bond zal weldra het licht zien. Door den heer A. A. van Rijnbach, thans te Meppel, is op verzoek van het Bondsbestuur eene aanvulling van het Repertorium van Petit bewerkt, waarin alle artikelen over monumenten zijn opgenomen, die sinds het jaar 1900 tot einde 1908 in de verschillende tijdschriften verschenen zijn. De uitgave hiervan werd mogelijk gemaakt door eene subsidie van honderd gulden, die het Bestuur hiervan van Z.Ex. den Minister van Binnenlandsche Zaken mocht ontvangen.

Hiermede zoude ik als verslaggever dit overzicht kunnen eindigen, ware het niet dat het feit, dat dit jaar de Bond zijn tienjarig bestaan herdenkt, mij noopt tot een korten terugblik op de geschiedenis van den Bond over dit tienjarig tijdvak.

Naar aanleiding van de circulaire van de Vereeniging Oud-Dordrecht kwamen den 15^{en} October 1898 negentien vertegenwoordigers bijeen om onder voorzitterschap van Mr. Dr. J. C. Overvoorde over de oprichting van den Bond te beraadslagen en den

17^{en} Januari 1899 werd deze gesticht en werd aan de Heeren Mr. Dr. J. C. Overvoorde, A. Pit en Bas Veth opgedragen om statuten te ontwerpen. De in April 1899 vastgestelde statuten mochten den 16^{en} Mei van dat jaar bij K. B. N°. 10 de koninklijke goedkeuring verwerven. Tot bestuursleden werden gekozen de H.H. Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. Mr. F. J. J. M. van Ryckevorsel, Mr. J. A. Feith en Mr. S. Muller Fzn., waarvan de drie eerstgenoemden tot heden in functie bleven, Mr. Muller in 1900 werd vervangen door den Heer F. A. Hoefer en Mr. Feith in 1904 door Mr. P. C. J. A. Boeles. De Commissie van Redactie werd gevormd door de H.H. E. W. Moes, A. Pit en Mr. Dr. J. C. Overvoorde, waarvan de twee eerstgenoemden in 1904 vervangen werden door de H.H. Mr. N. Beets, Dr. W. Martin en Dr. W. Vogelsang.

De Bond kon in het eerste jaarverslag wijzen op 17 toegetreden vereenigingen, 9 persoonlijke leden en 30 corresponderende leden. Elk volgend jaarverslag kon eene uitbreiding van het ledental vermelden en thans is dit gestegen tot 33 aangesloten vereenigingen, 33 persoonlijke en 333 corresponderende leden.

Deze cijfers bewijzen genoeg den groei. Heeft de Bond echter ook voldaan aan de verwachting door de oprichters hiervan gekoesterd? In vele opzichten zeker wel en al blijft nog een ruim veld van werkzaamheid voor volgende jaren, zoo mag toch ongetwijfeld met tevredenheid worden teruggezien op hetgeen thans reeds is bereikt.

De jaarlijksche vergaderingen, achtereenvolgens te Utrecht (1899), Dordrecht (1900), Edam (1901), Amersfoort (1902), Zutphen (1903), Leiden (1904), Maastricht (1905), Middelburg (1906), Kampen (1907) en 's Hertogenbosch (1908) gehouden, brachten de belangstellenden op oudheidkundig gebied tezamen en legden onder hen een band, die in alle opzichten nuttig heeft gewerkt. Het bulletin, eerst klein in omvang, heeft zich opgewerkt tot een tijdschrift, dat een plaats heeft veroverd op zijn gebied en waarbij wij onder de medewerkers de namen van de beste krachten aantreffen. Het heeft belangstelling helpen wekken en kennis helpen verspreiden in ruimen kring. Naast de berichten over aanwinsten van Musea en over de monumenten werden er meermalen onderwerpen van algemeen belang in behandeld, zooals de artikelen van de H. H. Pit en Muller over museum-inrichting, van Gratama over de urnenfalsificaties, van Vogelsang over vaktermen e. a. Ook tentoonstellingen, Staatsbegrooting, publicaties van vereenigingen enz. vonden er geregeld bespreking.

Door het Bestuur werd meermalen gewerkt in het belang van monumenten, o. a. te Amersfoort, Amsterdam, Bolsward, Edam, Gouda, 's-Gravenhage, Haastrecht, Jisp, Kampen, Leiden, Monnikendam, Nijmegen, Oisterwijk, Rijnsburg en Zwolle. De stoot tot het instellen der Rijkscommissie voor de Beschrijving der Monumenten werd door den Bond gegeven en door mijn in het Bulletin hierover geplaatste artikelen ¹⁾ en thans is weder van den Bond het initiatief uitgegaan voor eene beweging om eene wetgeving tot bescherming der Monumenten te verkrijgen. Belangrijke punten werden door Dr. C.

1) Bulletin II, 60 en 106, de vergadering te Edam en de circulaire van October 1901 (Bulletin III, 1).

Hofstede de Groot op de vergadering te Dordrecht besproken en nader beoordeeld door eene commissie van den Bond ¹⁾).

Voor de samenstelling van een lijst van bouwkundige termen, en de beschrijving der O. en W. Indische gebouwen in Nederland werden in 1904 en 1907 commissies benoemd, in samenwerking met de Maatschappij voor Bouwkunst en het Instituut voor Ned. Indië. Aan de Broederschap van notarissen werd in 1907 gewezen op de wensche-lijkheid om bij het instellen van legaten geen hinderlijke en te zeer bindende bepalingen op te nemen, in 1904 werd algemeen gewezen op het loodgietersgevaar en in 1905 werd met succes aangedrongen op de instelling van eene Archeologische commissie voor Zuid-Holland en werd aan de oprichting van dergelijke commissies in andere provincies mede-gewerkt. In het belang van het behoud der praehistorische vondsten werd gewerkt door de uitgave van een Wandkaart van Nederlandsche oudheden in 1903.

Ook aan Indische monumenten werd de aandacht gewijd, gelijk kan blijken uit de werkzaamheden in het belang der Hindoemonumenten in 1900 en 1901 en de op aan-sporing van de Redactie geschreven artikelen van Mevr. Serrurier—ten Kate in het »Bulletin" 1906 en Mej. M. Tonnet in 1908 ²⁾).

Het toenemend aanzien van den Bond kan blijken uit het Beschermvrouwschap door H. M. de Koningin in 1901 aanvaard en de officieele ontvangsten, waarin de Bond zich bij hare jaarvergaderingen mag verheugen.

Aan het eind van het eerste Decennium bracht de Statutenwijziging gelegenheid tot nieuwe ontwikkeling van den Bond. Moge deze zoodanig zijn, dat zij getuigenis geve van eene krachtige werking in het belang van de Nederlandsche oudheden en van de Nederlandsche kunst.

De secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond,

J. C. OVERVOORDE.

AANWINSTEN NEDERL. MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

Nu onlangs een belangrijke partij zijden weefsels onze stoffenverzameling is komen verrijken, lijkt het mij wenschelijk de beteekenis na te gaan der aanwinsten ná het opmaken van den catalogus, in 1903.

Slechts een paar maal werden in dit »Bulletin" aankopen van stoffen vermeld, tweemaal van Koptische stoffen (deel V p.p. 182 en 215 en deel I, 2e serie, p. 197) en éénmaal van middeneeuwsche zijden stoffen (deel IV blz. 211). Het opnoemen van een paar lapjes, buiten verband met andere, achtte ik in den regel voor den lezer minder belangwekkend. Dat mijn aandacht echter op de afdeeling gevestigd was, mag nu blijken

1) Bulletin 1907, bl. 10.

2) Bulletin 1906 blz. 79—90 en Bulletin 1908, blz. 21—32 en 77—91.

ik kan getuigen, dat sedert het schrijven van genoemden catalogus, het materiaal met 155 nummers is vermeerderd en, dat de uitbreiding nagenoeg uitsluitend uit middeneeuwsche weefsels bestond, het zwakke punt der verzameling.

Er zij hier nog even aan herinnerd, dat de Koptische weverij, zooals die in onze verzameling is vertegenwoordigd, de voornaamste ornament-typen geeft welke op de Perzisch-Sassanidische en Byzantijsche zijden weefsels voorkomen en als zoodanig dus eenige vergoeding biedt voor het ontbreken dier nagenoeg onvindbare stoffen. Ook nu nog vermocht ik geen Sassanidische voorbeelden aan te koop. Wel een tweetal Byzantijsche zijden fragmenten welke van de textuur en versieringswijzen eenig denkbeeld geven.

Figuur 1.

Eén fragment vertoont een systeem van geele zeshoeken op blauwen grond, hoofdzakelijk versierd met palmet-motieven en een ander fragment, dat wij hier afbeelden (fig. 1): een zittenden leeuw, in zwart geteekend, met geel omljnd, op rooden grond, gewend naar een levensboom. Het dier meet in hoogte: 21 c.M. en vormde zeer waarschijnlijk, met de aan Perzië ontleende »homa" en het tegendier, het hoofdmotief. Andere exemplaren van deze stof zijn mij niet bekend, zoodat ik omtrent de teekening van het patroon in duister tast, maar de wijze waarop de leeuwen op de breede groene streep staan, wettigt de vooronderstelling, dat wij hier met een gerijd patroon te doen hebben. Een datum er voor aan te geven is zeer moeilijk; een vergelijking met sommige andere gedateerde stoffen, als de bekende Siegburger leeuwen-stof, of met de olifantenstof te Aken enz. doet vermoeden, dat ons fragment niet vroeger dan in de 11de, niet later dan in de 12de eeuw is ontstaan.

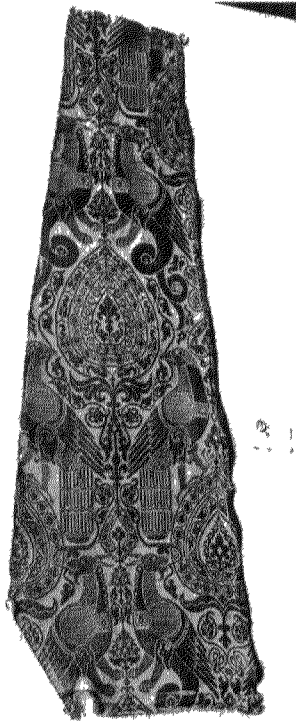
Van de latere 12de en 13de eeuwsche, onder Arabischen invloed vervormde Byzantijsche en Perzische patronen bezitten wij een drietal voortreffelijke voorbeelden, welke in hoofdzaak een systeem van toegespitste ovale velden met af- of toegewende dieren laten zien. In 't algemeen wordt het patroon lossier. De vroeger veelvuldig voorkomende cirkels worden tot ovalen gerekt, welke ook wel flauw, door vertikaal doorlopende golvende lijnen, geteekend worden. De naar elkaar toe- of afgewende dieren komen los op rijen in het patroon te staan, afgewisseld door palmet-vormige figuren.

De aldus versierde stoffen vindt men over het geheele Arabische gebied van Perzie tot in Spanje en in Sicilië, waar Arabische wevers door de Fransche gebieders aan het werk gezet waren.

Het is bijna ondoenlijk omtrent de voorhanden voorbeelden te bepalen in welk dezer drie centra zij werden geproduceerd; alleen zoude men met den Heer Raymond

Cox, van het museum van Lyon, kunnen vermoeden, dat de minst realistische, meest gerekte dier- en plantvormen uit het Oosten, de meer realistische uit Sicilië en de, ten opzichte van de vorige, ietwat minder elegante vormen uit Spanje afkomstig zijn. Van de stof, hier op fig. 2 afgebeeld, zijn de drie genoemde varianten in de verzameling te Lyon aanwezig. Ons exemplaar zou dan van Siciliaansch fabrikaat zijn, terwijl fig. 3 een analoog versierde Spaansch-Moorsche stof laat zien, ook de fijnheid van het weefsel is hier geringer.

Schematisch geheel verschillend van de tot dusver besprokene zijn de patronen welke een doorlopende teekening vertoonen, hetzij dan van ruiten gevormd door plantmotieven, van geometrische figuren of van in één gestrengelde lijnen. Ook hiervan vindt men de varianten in de Koptische weverij, in de wollen stoffen, of in de latere, vanaf de 7de eeuw voorkomende, zijden stoffen.

Figuur 3.

dus de 13de eeuw kunnen aanwijzen.

Van de soort weefsels welke uit de 14de of 15de eeuw dateeren en welke veel

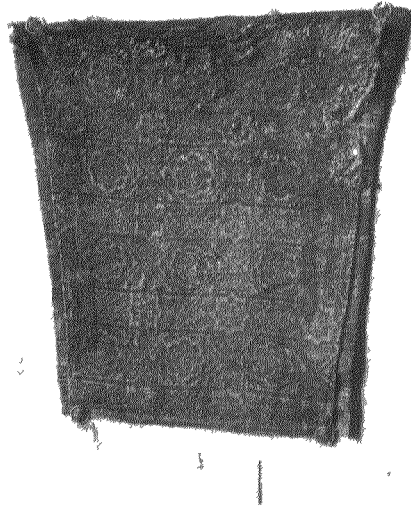

Figuur 2.

Een motief dat herleid kan worden tot een ontlede palmvrucht, o. a. toegepast bij de vullingen tusschen de cirkels op de strook, afgebeeld in fig. 4, blz. 201, 1e jaargang, 2de serie van dit tijdschrift, en op later aangekochte Koptische zijden weefsels, vinden wij uitvoeriger in een patroon van ruiten verwerkt op twee lapjes, vermoedelijk uit de 8ste of 9de eeuw dateerende.

De doorlopende geometrische patronen, in de Koptische wollen weefsels meestal door fijne witte draden op een purperen grond geteekend, vinden wij in de 13de eeuw op zeer gelukkige wijze toegepast in Spanje. Een van de sierlijkste voorbeelden is wel een zoogen. goudlaken met blauw en geel verlicht (fig. 4), afkomstig uit het graf van Don Philippe, gestorven in 1252, zoon van Ferdinand den heilige, broeder van Alphonsus X. Andere stukken van dit weefsel vindt men o. a. in het archeologisch museum te Madrid en in de verzameling Errera te Brussel. Een tweede voorbeeld bezitten wij in een geel zijden stof met blauw versierd, waar streng geometrische motieven afgewisseld worden door kleine medaillons, met afgewende draken. Ook hiervan zal men wel denzelfden tijd van ontstaan,

grootere patronen van door elkaar gewerkte sterren, vierkanten en ruiten, hier en daar met bladvormen gevuld, vertoonen, en waaraan op blz. XVII van onzen catalogus wordt herinnerd, kunnen wij op zes zeer fraaie stukken wijzen. Een der aantrekkelijkste, gekleurd in geel, rood, donker blauw en wit, beelden wij hier af (fig. 5).

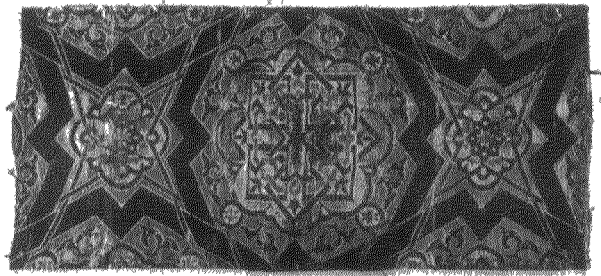
Figuur 4.

De ineengestregelde lijnen zien wij op een tweetal late Koptische zijden weefsels waar de vlechtingen een nog zeer regelmatig, enkelvoudig patroon vormen en, wederom veel ingewikkelder toegepast, op Spaansch-Moorsche stoffen welke vanaf de twaalfde tot in de vijftiende eeuw worden aangetroffen. Sommige dier patronen zijn niet anders dan verwerkte letterteekens, korte inscripties, als: de goddelijke barmhartigheid, de goddelijke goedertierenheid enz. Het sierlijkste voorbeeld is wel het weefsel van gouddraad op witten grond, met rood omljnd en genuanceerd met zacht blauw, groen en geel, waarvan de verzameling een staal bezit (fig. 6).

Dit stukje is nog in gobelin-techniek vervaardigd, zoodat het ook in dit opzicht overeenkomst vertoont

met een klein lapje in de Armeria Real, te Madrid, afkomstig van den mantel van den H. Ferdinand. Wij kunnen het weefsel dus gevoeglijk aanmerken als een product uit het begin der 13de eeuw.

Wij moeten wederom naar het oosten terug, om den oorsprong van een nieuw element te zoeken dat ook in de weverij van het westen een groote rol heeft te spelen. Ik doel op een invloed uit China. Reeds in de vroege middeleeuwen vinden wij daar sporen van, zoo spoedig als, in de 7de eeuw, de zijdeweverij begint. In onze verzameling kan reeds op de bovengenoemde in zes-hoeken versierde Byzantijnsche stof een motief aangewezen worden dat blijkbaar aan China is ontleend, n.l. de geslingerde band welke de palmet, als hardécór van den zeshoek, omgeeft. Maar hier bleef het nog bij een onderdeel; vanaf de 13de eeuw, na de invallen der mongolen, zien wij op sommige stoffen de Chineesche invloed het geheele patroon beheerschen. Ik weet het niet beter uit te drukken dan door te zeggen, dat het patroon uit één getrokken wordt. Daargelaten

Figuur 5.

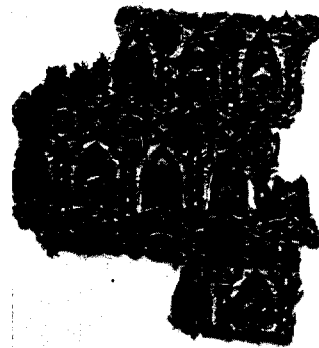
dat de bladvormen lossier en onwischer worden, dat Chineesche letterteekens zich in de versiering beginnen te vertoonen (zooals in een zijden weefsel van onze verzameling waarop het letterteken »Yun» voorkomt dat feestkleed beteekent) en de zeer eigenaardige Chineesche wolkenbanden, of dat bepaalde phantastische dieren worden afgebeeld, zien wij het schema van ronde of spitse velden nauwelijks meer herkenbaar en eindelijk in de 14de eeuw geheel verdwijnen. De dissolvente invloed van het verre oosten op de westersche kunst wordt voor het eerst duidelijk. Hij gaat hier zoo ver als de uit den aard rythme medebrengende techniek van het weven het toelaat.

In de 14^e eeuw toen de weelde het dragen van zijden stoffen in de hand werkte, waren de kleinere losse motieven zeer geliefd. Men behoeft slechts de schilderijen uit dien tijd aan te zien, om te begrijpen, dat voor die korte, nauwsluitende kleeren patronen met groote streng geteekende figuren niet zouden deugen. Op de licht-blauwe, licht-paarse, rose, witte achtergronden worden de, hier en daar met een gouden inslagdraad schitterende patronen van griffioenen, pauwen, chineesche fongs nagenoeg als strooisel toegepast, zoodat door het plooiën van de stof de werking van het patroon weinig geschaad wordt. Onze verzameling kan thans op een vijftal voortreffelijke voorbeelden wijzen, waarop wij licht-groene wijnranken griffioenen, basiliken, of pauwen zien omslingeren op een lila of rooden grond, of wel, de zeldzaamste, waarop viervoeters met vogelkoppen, tapirs met lange snuiten, getooid met pauwveeren en chineesche fongs zich tusschen magere wijd uiteen gehouden slingers vrijelijk bewegen.

Aan het einde der 14^e eeuw begint zich, als terugslag op deze losheid van teekening, het granaatappelpatroon te ontwikkelen en in de mode te komen en levert de varianten waarop reeds in den catalogus gewezen werd. Sedert kocht ik een lapje uit het einde der 14^e eeuw, waarop de teekening van de granaat, in gouddraad op verschoten rooden grond, betrekkelijk realistisch bewaard bleef, en een stuk uit het eerste kwartaal der 15^e eeuw, waarop de granaat met een paar blaadjes, aan een kort takje, als strooisel over de stof verspreid is, zooals wij dat o. a. op eene aanbidding der Koningen, door Gentile da Fabriano (1423) aantreffen.

Tot zoover een overzicht der aanwinsten op het gebied der middeneeuwsche weverij.

In de 16^e eeuw treft ons de eindelooze vindingrijkheid der Italiaansche teekenaars in het telkens varieeren van de als strooisel toegepaste gegevens van kleine blaadjes, bloempjes en phantastische figuurtjes, meestal in fluweel met doorsneden of getrokken pool, op een grond van taf uitgevoerd. Ook ten opzichte van deze stoffen moest de samensteller van den catalogus, de Heer Kalf, de verzuchting slaken, dat de verzameling er slechts een zeer onvolledig beeld van gaf. Sedert werden vijf-en-vijftig verschillende stalen aangekocht.

Figuur 6.

Met deze »petits velours" hebben wij eindelijk een product gekregen, waarvan men, naar ik meen, kan zeggen, dat de westerling het als zijn vinding kan beschouwen. Later zal men ongetwijfeld nog dikwijls op oostersche, met name op Chineesche invloeden kunnen wijzen, het is dan toch altijd een verwerken van vreemde motieven tot iets eigens. Gedurende de middeleeuwen, daarentegen kan men getuigen, dat de ornamentiek zooals wij die op weefsels leeren kennen uit het Oosten komt en zich, tot de 14^e eeuw, ook in het Oosten ontwikkelt en vervormt. Wanneer in de 14^e eeuw de Italiaansche wever nieuwe patronen schijnt te vinden, dan doet hij dat toch met Oostersche elementen. Van de stoffen versierd met Christelijke symbolen bezitten wij nog geen noemenswaardige voorbeelden, maar ook hier zou men menig Oostersch, zelfs Chineesch motief, zooals de reeds genoemde wolkenbanden, kunnen vinden.

Voorzeker er zijn nog gapingen aan te vullen alvorens de verzameling een overzicht geeft van wat op het gebied van techniek en ornamentiek de weverij in de middeleeuwen heeft voortgebracht. Met het oog op de rechtmatige verlangens van den hedendaagschen ornemanist is het oogenblik waarop met trots op ons materiaal gewezen kan worden nog lang niet aangebroken. Alleen zal de vernuftige historicus uit hetgeen thans voorhanden is reeds eenigermate de bewegingen der ornamentiek kunnen lezen.

A. PIT.

STEDELIJK MUSEUM TE LEIDEN.

Door het Stedelijk Museum »De Lakenhal" is bij Gebroeders Shepherd te Londen uit het legaat Driessen een schilderij van P. van Steenwijck aangekocht, een stilleven ter verheerlijking van M. Harpenszoon Tromp, dat geheel in de manier van de stillevens der Leidsche School is gecomponeerd. Op een hoek van een tafel, met opgeslagen kleed, staan de gewone emblemen der vergankelijkheid, een uitgebluschte kaars, een doodshoofd, enz., waarbij verder een veldflesch, een fluit en een degen, en boeken, gelijk wij die o. a. op het schilderij van H. van Steenwijck in het Museum aantreffen. Daarbij is gevoegd een wereldbol met lauwertak, als symbool van den roem door Tromp op de wereldzeeën bevochten, en tegen de boeken ligt een opengeslagen Latijnsche lijkrede door den Leidschen hoogleeraar Anton Thysius gehouden »in luctuosissimum Obitum Invicti Herois M. Harpenti Trompii, Equitis, maris Propraefecti". Half over den rand van de tafel hangt een blad papier met het portret van den vlootvoogd en een vierregelig Hollandsch vers: Sie hier den grooten Tromp.

Het schilderij is op doek geschilderd, hoog 79 en breed 101 c.M., en links onder den rand van de tafel geteekend P. Steenwijck. Aangezien het schilderij wel kort na den dood van Tromp zal zijn geschilderd, mag dit op c. 1653 gedateerd worden.

Eene andere aanwinst wordt gevormd door een portret van den Leidschen secretaris David van Royen door den Leidschen schilder Jacob van der Sluis, 1660—1732, den leerling van A. de Vois en P. van Slingeland. Het portret, ten voeten uit, aan een tafel met charters en een vroedschapskussen van Leiden, is goed geschilderd en een der beste

werken van dezen weinig bekenden meester, waarvan het Museum vroeger twee werken in bruikleen bezat uit de jaren 1684 en 1699, die echter later zijn teruggevraagd.

Door deze aanwinst is Van der Sluis thans weder zeer goed vertegenwoordigd. Het portret heeft ook een bijzonder lokaal belang, daar Van Royen in zijn ambtscostuum is afgebeeld en dit de eenige mij bekende afbeelding is van een Leidschen stadssecretaris uit dien tijd.

J. C. OVERVOORDE.

DE WERKZAAMHEID VAN DR. A. BREDIUS AAN HET MAURITSHUIS.

Naar aanleiding van het aftreden van Dr. Abraham Bredius als Directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen acht de redactie in dit tijdschrift een zakelijk overzicht van zijn luisterrijke werkzaamheid in dit ambt op zijn plaats. Gaarne heb ik aan het verzoek mijner mederedacteuren, zulk een overzicht samen te stellen, voldaan.

Het is algemeen bekend, dat de periode van twintig jaren (1 Juni 1889 tot 1 Juli 1909), gedurende welke Bredius aan het hoofd van het Mauritshuis gestaan heeft, voor de ontwikkeling van dat museum van groote beteekenis is geweest. In de eerste plaats kenmerkt zij zich door een reeks van gelukkige aankopen, in welk opzicht zij naast het tijdperk van ± 1820 tot ± 1830 (tijd van aankoop van de Anatomische Les, van Vermeer's Gezicht

op Delft, van den Rogier van der Weyden, den Zwaan van Weenix, van der Helst's portret naar Potter enz.) de schitterendste te noemen is, die het Kabinet sedert het in het Mauritshuis gevestigd is heeft gekend.

Van de belangrijke aankopen onder Bredius' beheer noemen wij, onder verwijzing naar de hierachter gevoegde lijst: het portret van Rembrandt's Broeder; den Lachenden Man van Rembrandt; den Judith Leyster; het Wintergezicht van Jan van de Cappelle; Rembrandt's Rust op de Vlucht; den Memlinc; het Puttertje van Fabritius; den Simon de Vlieger; den Adriaen Brouwer; den Palamedesz; den Kalff en den Maneschijn van Aert van der Neer, al te maal schilderijen die het waard waren naast de parelen van het Kabinet een plaats te vinden en die lang gevoelde leemten op gelukkige wijze aanvulden.

Soms werden, vooral in de laatste jaren, wel eens aankopen gedaan van minder belangrijke stukken, maar dit is te wijten aan de ongehoorde prijzen, die men tegenwoordig voor eersterangswerken moet betalen en waarmee bij de comptabiliteits-regeling aan het Mauritshuis, die geen opsparen of koopen op afbetaling toelaat, geen rekening is gehouden. Stond Bredius voor zulk een geval, dan kocht hij toch nooit een minderwaardig stuk en was hetgeen hij koos, meestal bovendien een werk van kunsthistorische beteekenis, zooals b.v. het Grachtje van Hendrick ten Oever, de Siesta van Michiel Sweerts, enz.

Gelukkig echter viel Bredius' werkzaamheid aan het Kabinet voor het grootste gedeelte nog in den tijd, toen de waardeering van onze oude meesters nog niet zóó algemeen was, dat hun schilderijen in prijs die der Italiaansche meesters gingen evenaren. Zoo kon hij met de van rijkswege toegestane credieten nog zeer veel belangrijks koopen. Ja, hij kocht, dank zij zijn bekenden »flair'', vaak buitengewoon en bijna onverklaarbaar goedkoop. Zoo betaalde hij Rembrandt's Rust op de Vlucht naar Egypte met slechts f620 en den Lachenden Man van Rembrandt (door Hofstede de Groot, toen zijn onderdirecteur, gevonden) met slechts f875, sommen die ook bij de toen zoo veel lagere Rembrandt-prijzen uiterst gering waren. Den buitengewoon fraaien Aert van der Neer, die gekocht werd in 1903, toen de prijzen (ook voor dezen meester) reeds zoo sterk stijgende waren, kreeg Bredius voor slechts f3000.

Het tweede punt, waarop Bredius' beheer van groote beteekenis is geweest, is het opnemen in de verzameling van schilderijen in bruikleen, soms voor langen, soms voor korten tijd, teneinde aan de liefhebbers telkens iets nieuws te kunnen laten zien. Wel bestond deze gewoonte reeds vóór zijn optreden, maar er werd niet zoo »systematisch'' te werk gegaan als later. Allereerst begon Bredius zelf, na een schilderijtje van P. Mulier ten geschenke te hebben gegeven, kostbare stukken uit zijn verzameling af te staan, steeds mooiere en belangrijker schilderijen. Zoo stelde hij een ieder in staat, om van meesterwerken als Rembrandt's Saul en David, de Negers, den Homerus, Vermeer's Nieuwe Testament, Rembrandt's Vader en Moeder, Brekelenkam's Kopster, van Goyen's Riviergezicht enz. te genieten.

Door talrijke relaties, die hij zich verschafte, door zijn kennersblik en voortdurend

reizen, zijn welwillende en belanglooze adviezen en zijn enthousiasme voor wat hij mooi of belangrijk vond, kon hij ook voortdurend van anderen schilderijen in bruikleen ontvangen en was meer dan één Rembrandt een tijdlang op het Mauritshuis te gast, bewonderd door 't publiek, terwijl de kunsthistorici bovendien meer dan eens op interessante snufjes werden getraceerd, zooals b.v. Lastman's Paulus en Barnabas:

In de derde plaats vallen onder Bredius' beheer tal van legaten te vermelden, waardoor schilderijen als Vermeer's Meisjeskopje, de Keyser's Mansportret, Berckheyde's Gezicht op het Binnenhof, de twee late portretten van Maes enz., voorgoed een plaats in het Kabinet hebben gevonden.

Bredius heeft de verzameling kort na zijn optreden opnieuw geordend en verscheiden schilderijen, die verkeerd gedetermineerd waren, aan hun werkelijke makers teruggegeven¹⁾. Hij heeft aan de zalen het behang gegeven, dat zij nog hebben en heeft het houtwerk laten schilderen, zooals het nu is. Tijdens zijn beheer is er veel verbeterd in den innerlijken dienst: toezicht, verwarming, reddingsmethoden in geval van brand en (na den diefstal van de kleine schilderij van Frans Hals in 1905) voorbehoedmiddelen tegen diefstal en beschadiging.

Aan het onderhoud der kunstwerken besteedde hij de grootst mogelijke zorgen en hij liet de noodige herstellingen niet dan door bekwame restaurateurs verrichten.

Onder zijn directeurschap zijn verscheiden catalogi verschenen; in de eerste plaats de in vakkringen zeer goed aangeschreven Catalogue Raisonné van 1895 (met medewerking van Hofstede de Groot), waarvan de thans in bewerking zijnde tweede uitgave nog door hem mede zal worden voltooid. Voorts verschenen geregeld nieuwe uitgaven van beknopte catalogi in de Nederlandsche, Fransche, Duitsche en Engelsche taal.

De toenemende reislust onder het publiek en de toenemende belangstelling in kunst deden het bezoek aan het Mauritshuis in de jaren 1889 tot 1909 belangrijk toenemen²⁾. Ook werd het meer bezocht telkens na nieuwe legaten, bruikleenen en aankopen, waarvan steeds onmiddellijk de pers in kennis werd gesteld, om zodoende de belangstelling van het publiek op te wekken en levendig te houden.

Voor een deel is dus de toename van het aantal bezoekers ook toe te schrijven aan de populariteit, door Bredius aan het Mauritshuis verschaft, omdat hij voortdurend voor afwisseling zorgde.

Dat zijn plotseling besluit, om zijn betrekking neer te leggen, teneinde zich geheel aan zijn studiën te kunnen wijden, door velen met leedwezen is vernomen, behoeft geen betoog. Moge zijn besluit hem niet berouwen en moge zijn ambteloos leven hem evenveel voldoening geven als zijn directeurschap hem verschaft!

1) Zie o. a. jaarverslagen 1889 en eerstvolgende jaren. In het tijdschrift »Oud-Holland» publiceerde hij tal van artikelen over schilders, in het Mauritshuis vertegenwoordigd, en schilderijen, daar aanwezig.

2) Aantal bezoekers: 1889 29.365; 1894 38.585; 1899 47.176; 1904 54.094; 1908 67.993.

Het volgend overzicht van de blijvende en tijdelijke aanwinsten van het Mauritshuis tijdens Bredius' beheer, ontleend aan de gedrukte jaarverslagen en catalogi, verduidelijkt het bovengezegde niet alleen, maar spreekt bij nauwkeurige beschouwing, ondanks zijn statistische dorheid, méér dan loftuitingen.

I. AANKOOPEN.

a. *Aangekocht door den Minister van Binnenlandsche Zaken :*

1889. A. v. Beyeren. Bloemstuk.

1890. A. Moro. Mansportret (catalogus n°. 559).

b. *Aangekocht op voorstel van Bredius :*

1889. J. v. Goyen. Gezicht op Dordrecht.

1890. G. Dubois. Landschap.

1891. Rembrandt. Portret van Adriaen van Rijn.

1892. S. de Vlieger. Strandgezicht.

» Judith Leyster. Het Huwelijksaanzoek.

» Salomon Ruysdael. Het Bruggetje.

1893. Jan van de Capelle. Winter.

» J. M. Molenaer. De vijf Zinnen.

1894. Rembrandt. Rust op de Vlucht naar Egypte.

» A. v. Ostade. Boerenherberg.

» Memling. Mansportret.

1895. Heda. Stilleven.

» Rembrandt. Lachende Man.

» P. v. Noort? Visschen.

1896. C. Fabritius. Het Puttertje.

1897. A. Brouwer. Mansportret.

» J. de Reyger. Mansportret.

» P. Verbeeck. Ruiters.

1898. Frans Hals. Mansportret.

1899. Claes Hals. Lezend Meisje.

1900. A. Palamedesz. Gezelschap aan Tafel.

1901. M. Sweerts. Siesta.

» P. Quast. Kaartspelers.

1902. W. Kalff. Stilleven.

1903. H. ten Oever. Gracht in Amsterdam.

» A. v. d. Neer. Maneschijn.

1904. Jan Fijt. Doode Patrijzen.

1905. Salomon Ruysdael. Landschap.

1907. Jan Vermeer van Haarlem de Oude. Landschap.

Totaal aankopen van 1899—1900: een en dertig.

II. GESCHENKEN EN LEGATEN.

1889. P. Mulier. Zeegezicht. Geschenk van Dr. A. Bredius.
1889. Hollandsche School. Mansbuste in gebakken klei, gekleurd. Geschenk van den Heer H. Willet te Brighton.
1893. Bart. v. d. Helst. Twee portretten. Geschenk van onbekenden.
1895. J. v. Loo. Vrouweportret. Geschenk van den Heer H. W. Mesdag te 's Gravenhage.
» J. v. Haensbergen. Stilleven. Geschenk van den Heer T. Humphry Ward te Londen.
» Hollandsche School. Kinderlijkje. Geschenk van den heer C. M. L. Lambrechtsen van Ritthem, Amsterdam.
1897. H. Verschuring. Jager. Geschenk van den Heer A. Stengelin te Katwijk a/Zee.
» C. Troost. De Liereman. Geschenk van Mej. C. J. L. van Dijk te 's Gravenhage.
1901. Jan Weenix. Doode Haas. Geschenk van Douair^e C. J. Gravin van Lynden van Pallandt te 's Gravenhage.
» A. v. Stralen. Wintergezicht. Geschenk van Dr. C. Hofstede de Groot.
1903. Schweickhardt. Fruitverkooper. Legaat van den Heer A. A. des Tombe te 's Gravenhage.
» J. Vermeer v. Delft. Meisjeskopje. Idem.
» Monogrammist C. V. B. Twee landschapjes. Idem.
» Esaias v. d. Velde. Wintergezicht. Idem.
» Jan van Goyen. Riviergezicht. Idem.
» B. Zwaerdecroon. Twee kinderen als herder en herderin. Idem.
» G. Flinck. Kind bij een tafelstoel. Idem.
» Carel de Vogel? Mansportret. Idem.
» A. v. Beyeren. Visschen. Idem.
» Ambr. Bosschaert. Bloemen. Idem.
» Holl. School. Grauwkje. Idem.
» Const. Netscher. Mansportret. Legaat van Z.Exc. den luit.-generaal P. M. Netscher, den Haag.
1904. C. Janssens v. Ceulen. Familiestuk. Legaat van Gravin C. van Bylandt, den Haag.
» Th. de Keyser. Mansportret. Legaat van Douair^e A. L. T. A. Grisart te 's Gravenhage.
» G. Berckheyde en J. Huchtenburg. Gezicht op den Vijver en het Buitenhof. Legaat van Dr. T. H. Blom Coster te 's Gravenhage.
» J. M. Molenaer. Bruiloft. Idem.
» Holl. School. Rommelpotspeler. Idem.
» A. Hanneman. Mansportret. Idem.
» Vlaamsche School. Vanitas. Idem.
» C. de Vos. Vrouweportret. Idem.
» G. Flinck. Mansportret. Idem.
1905. A. v. Beyeren. Stilleven. Geschenk van den Heer L. Nardus te Parijs.
» E. v. d. Poel. Vischmarkt. Idem.
1906. Hollandsche School. De Drinker. Idem.

1906. Bloemkrans met een mansportret. Legaat van Mej. J. C. H. Roels te 's Gravenhage.
 » Bloemkrans met een vrouweportret. Idem.
 » P. Moreelse? Lachende jongen met aardbol. Geschenk van den heer L. Nardus.
 » Fr. Post. Braziliaansch Landschap. Geschenk van den Heer P. J. van Dokkum te Utrecht.
1907. Zestien portretten, waaronder twee van G. Schalcken, twee van Ph. van Dijk, twee van C. Netscher, twee van N. Maes, twee van J. van Haensbergen, zijnde de familieportretten der familie Singendonck. Legaat van Mejonkvrouwe Maria Johanna Singendonck te 's Gravenhage.

Totaal geschenken en legaten van 1889—1909: zes en vijftig.

III. BRUIKLEENEN.

(De met een * gemerkte zijn weer door de eigenaars teruggenomen).

- *1889. Rembrandt. Dame aan het Toilet. Van Dr. A. Bredius. Later tegen Rembrandt's Negers geruild.
1890. Jan Steen. Dansende Boeren en Boerinnen. Idem.
- * » Salomon Ruysdael. Landschap. Van Mr. J. H. L. Haffmans.
 » Rembrandt. Portret van zijn Moeder. Van Dr. A. Bredius.
 » A. v. Ostade. Het Huwelijksaanzoek. Idem.
1892. Q. Brekelenkam. De Kopster. Idem.
 » W. v. d. Velde de Jonge. Zonsondergang. Idem.
 » Rembrandt. Portret van zijn Vader. Idem.
1893. Hollandsche School. Landschapje. Idem.
- * » Vlaamsche School. Mansportret. Van den Heer Th. Armstrong te Londen.
 » Rembrandt. Portret van een jonge Vrouw. Van Dr. A. Bredius.
- * » Hollandsche School. Mansportret. Van den Heer J. Sachs, den Haag.
1894. K. du Jardin. Petrus geneest Zieken. Van den Heer J. C. van Hattum van Ellewoutsdijk, den Haag.
- * » Aert van der Neer. Winterlandschap. Van Dr. A. Bredius.
- * » Rembrandt. Portret van den Schilder. Van H. K. H. de Groothertogin van Saksen, geboren Prinses Sophie der Nederlanden.
 » Rembrandt. Homerus. Van Dr. A. Bredius.
- *1895. A. de Gelder. Bathseba aan David's Sterfbed. Van den Heer A. Kay te Glasgow.
 » Rembrandt. Mansportret. Van Mr. R. Baron van Harinxma thoe Sloten te Beetsterzwaag.
- * » G. ter Borch. Familiegroep. Van den Heer J. de Fremery te 's Gravenhage.
1897. Rembrandt. Oud Vrouwtje. Van Dr. A. Bredius.
- * » Rembrandt. Jong Meisje. Van den Heer D. F. Scheurleer te 's Gravenhage.
 » J. D. de Heem. Stilleven. Van Douair^e de Jonge te 's Gravenhage.
- * » A. Palamedesz. Vroolijk Gezelschap. Van idem. Sedert aangekocht door het Rijksmuseum.
- * » A. Palamedesz. Mansportret. Idem.

- *1897. Hollandsche School. Portretstuk. Idem.
- *1898. Rembrandt. Portret van zijn zuster. Van Dr. C. Hofstede de Groot.
- * » A. Cuyp. Landschap met Herders. Van den Heer H. Pfungst te Londen.
- » Rembrandt. Saul en David. Van Dr. A. Bredius.
- * » W. van Aelst. Stilleven. Van Mr. C. H. C. Flugé van Aspermont te 's Gravenhage.
1899. J. v. Goyen. Riviergezicht. Van Dr. A. Bredius.
- » J. Vermeer v. Delft. Allegorie op het Nieuwe Testament. Van Dr. A. Bredius.
- » Rembrandt Minerva. Idem.
- » A. Cuyp. Hoenders. Idem.
- * » J. Vermeer v. Haarlem de Jonge. Berglandschap. Van Graaf en Gravin van Lynden.
- * » G. Dou. Geldwegers (copie). Idem.
- * » Soolmaker. Ruïnes. Idem.
- » G. Flinck. Christus als Hovenier. Naar Rembrandt. Idem.
- * » N. Weeling. Heilige Familie. Idem.
- * » J. B. Weenix. Italiaansch Landleven. Idem.
- * » Eggb. v. d. Poel. In de Schuur. Idem.
- * » N. Berchem. Italiaansch Landschap. Idem.
- * » P. v. Slingelandt. Keuken. Idem.
- * » Fr. de Moucheron. Landschap. Idem.
- * » S. v. d. Does. Schapen. Idem.
- * » A. v. d. Velde. Landschap met schaaap en bok. Idem.
- * » J. Wijnants. Landschap. Idem.
- * » Frans Hals. Portret van W. Croes. Idem. Sedert aangekocht door de Alte Pinakothek te München.
- * » R. Ruysch. Bloemstuk. Idem.
- * » G. de Laresse. Dionysos en Ariadne. Idem.
- * » Pieter Potter. Luitspeler. Idem.
- * » Ph. Wouwerman? Ruiterkamp. Idem.
- * » A. Storck. Het IJ. Idem.
- » R. Brakenburgh. De St. Nicolaasavond. Idem.
- *1900. Rembrandt. Vrouweportret. Van het museum te Colmar.
- * » G. Flinck. Portret van Gozen Centen. Van de regenten van het Rijnshofje, Amsterdam.
- * » P. Codde. Portret van een echtpaar. Van Graaf Bentinck-Waldeck Limpurg te 's Gravenhage.
- * » G. Pz. v. Zijl. De Brief. Idem.
- » K. du Jardin. Portret van Michiel de Ruyter. Van Z. K. H. den Erfgrootertog van Saksen.
1901. Hollandsche School. Stilleven. Van Dr. A. Bredius.
- » Moreelse. Vrouweportret. Idem.

1901. Chardin. Stilleven. Idem.
- * » G. Dou. Portret van Rembrandt's Moeder. Van den Heer C. Hoekwater te 's Gravenhage.
 - » J. v. Meulen. Vanitas. Van Dr. A. Bredius.
 - * » K. Slabbaert. Stilleven. Idem.
 - » Jan Steen. Kermis. Idem.
1902. A. v. Beyeren. Stilleven. Idem.
- » A. Cuyp. Na den Regen. Idem.
 - * » P. Lastman. Paulus en Barnabas te Lystra. Van Graaf Stecki te Romanov in Rusland.
- *1903. W. Kalff. Stilleven. Van Jhr. Ch. van de Poll te Haarlem.
- * » J. Porcellis. Woelige Zee. Van den Heer H. Pfungst te Londen. Sedert aangekocht door het Museum Boymans.
 - * » Rembrandt. De Negers. Van Dr. A. Bredius.
- *1905. E. Boursse. De Maaltijd. Van den Heer T. Humphy Ward te Londen.
- *1906. Rembrandt. Saskia met den Brief. Van den Heer J. van Wageningen te Jelsum.
- *1907. Carel Fabritius. Mansportret. Van Dr. C. Hofstede de Groot.
- » Rembrandt. Andromeda. Van Dr. A. Bredius.
 - » IJsenbrant (?). Pieta. Idem.
- *1908. Frans Hals. Jongen met schaatsen. Van den Vorst van Bentheim.
- » Rembrandt. Een Jood. Van den Heer P. Delaroff te St. Petersburg.
 - » C. Fabritius. De Krijgsman. Idem.
 - » J. v. Goyen. Riviergezicht. Idem.
 - » G. Terborch. De Koestal. Idem.
 - » N. Knupfer. Faun en Nimf. Idem.
 - » N. Koedijck. De Notendief. Idem.
 - » A. Hondius. Berenjacht. Idem.
- * » J. Spruyt. Eenden. Van Dr. Bredius.
1909. J. Spruyt. Hoenders. Idem.
- Totaal bruikleenen van 1889—1909: zes en tachtig.*

Daarvan zijn er 48 teruggegeven en nog 38 aanwezig, waarbij zes en twintig, die het eigendom zijn van Dr. Bredius.

Telt men de aankopen, de legaten en geschenken en de bruikleenen bij elkaar, dan blijkt dat het Mauritshuis thans 125 kunstwerken meer herbergt dan op het oogenblik, toen Bredius zijn ambt aanvaardde.

Den Haag, Aug. 1909.

W. MARTIN.

MONUMENTEN.

MONUMENTENWET IN BELGIË.

Nadat door Armand de Behault de Dornon op het congres te Mons in 1904 de wenschelijkheid van een monumentenwet besproken was, werd op zijn voorstel besloten om eene commissie te benoemen om een avant project te ontwerpen. Deze commissie vergaderde onder voorzitterschap van den Heer de Bavay, raadsheer aan het hof van Cassatie en stelde het volgende ontwerp vast:

AVANT-PROJET DE LOI SUR LA CONSERVATION DES MONUMENTS ET DES OBJETS OFFRANT UN INTÉRÊT HISTORIQUE, ARTISTIQUE OU ARCHÉOLOGIQUE.

CHAPITRE I.

Des immeubles.

ART. 1. — La Commission royale des Monuments dressera pour chaque province, une liste descriptive des immeubles par nature ou par destination dont la conservation totale ou partielle est de nature à intéresser l'histoire, l'art, l'archéologie ou le pittoresque.

ART. 2. — Des arrêtés royaux statueront sur le classement de ces immeubles après avis de la Députation permanente du Conseil provincial et du ministre ou du corps administratif qui a l'immeuble dans ses attributions.

ART. 3. — L'immeuble appartenant à un particulier ne pourra être classé qu'en vertu d'une convention passée entre le propriétaire et le ministre des sciences et des arts.

ART. 4. — L'expropriation d'un immeuble classé ne pourra être poursuivie dans l'intérêt de l'exécution d'un travail d'utilité publique qu'en vertu d'un arrêté royal qui l'autorise expressément.

ART. 5. — Les servitudes d'alignement et autres qui pourraient nuire à la conservation des monuments ne sont pas applicables aux immeubles classés.

ART. 6. — La démolition même partielle des monuments classés et les modifications ou réparations à y faire ne peuvent en aucun cas avoir lieu qu'en vertu de l'autorisation du Roi et sur l'avis des autorités compétentes aux termes de l'article 2.

ART. 7. — Au cas d'infraction aux dispositions de l'article précédent, ou si l'acte d'un particulier propriétaire était de nature à compromettre le caractère d'un immeuble porté à la liste de l'article 1er, le ministre des sciences et des arts peut, d'urgence, en poursuivre l'expropriation.

ART. 8. — Les effets du classement suivent l'immeuble en quelques mains qu'il passe.

ART. 9. — Le déclassement a lieu dans les mêmes formes que le classement.

CHAPITRE II.

Des objets mobiliers.

ART. 10. — La Commission royale des Monuments dressera, pour chaque province, la liste descriptive des objets mobiliers appartenant à l'État, aux provinces, aux communes, aux fabriques d'église et aux autres établissements publics, dont la conservation peut intéresser l'histoire, l'art ou l'archéologie.

ART. 11. — Les objets indiqués à l'article précédent seront classés par un arrêté royal.

Cet arrêté ne sera pris que six mois après que la province, la commune ou l'établissement public intéressé aura reçu notification de l'inscription sur la liste descriptive et aura ainsi été mis à même de réclamer. Pendant ce délai, les objets visés ne pourront être ni déplacés, ni aliénés, ni modifiés. Le déclassement, s'il y a lieu, sera prononcé par un arrêté royal.

ART. 12. — Les objets classés appartenant à l'État, sont inaliénables et imprescriptibles.

ART. 13. — Les objets classés appartenant aux provinces, aux communes, aux fabriques ou aux autres établissements publics, ne pourront être restaurés ou réparés qu'en vertu de l'autorisation du Roi.

ART. 14. — Si la province, la commune ou l'établissement néglige d'accomplir les travaux de restauration ou de réparation nécessaires, l'Etat peut en assumer la charge et même se rendre acquéreur de l'objet. A défaut d'accord des parties, le prix d'achat sera fixé par les tribunaux, sur le rapport de trois experts.

ART. 15. — Les travaux de restauration ou autres, exécutés sans autorisation royale, engageront éventuellement l'Etat, la responsabilité de ceux qui les auraient ordonnés ou exécutés.

ART. 16. — Les provinces, les communes ou les établissements publics qui croiraient devoir aliéner des objets classés, en donneront avis à la Commission royale des Monuments, qui en informera le Ministre des Sciences et des Arts. Un arrêté royal donnera, s'il y a lieu, l'autorisation nécessaire. La vente ne pourra être réalisée qu'un mois après l'autorisation.

ART. 17. — La vente faite en violation des dispositions qui précèdent est nulle. La nullité en sera poursuivie par le propriétaire vendeur ou, à son défaut, par le Ministre des Sciences et des Arts, sans préjudice aux dommages-intérêts à réclamer des parties contractantes et de l'officier public qui aura prêté son concours à l'acte de vente.

ART. 18. — Les objets classés, irrégulièrement aliénés, perdus ou volés, peuvent être revendiqués indéfiniment, conformément aux dispositions des articles 2279 et 2280 du Code Civil. La revendication sera exercée par le propriétaire ou, à son défaut, par le Ministre des Sciences et des Arts.

CHAPITRE III.

Des fouilles.

ART. 19. — Lorsque par suite de fouilles, de travaux ou d'un fait quelconque, on aura découvert des monuments, substructions, sépultures, inscriptions ou objets pouvant intéresser l'histoire, l'archéologie ou l'art, sur un terrain ou dans un immeuble appartenant à l'Etat, à une province, à une commune, ou à un établissement public, il en sera immédiatement donné avis par les membres correspondants de la Commission royale des Monuments, simultanément au Gouverneur de la province et au service des fouilles établi aux Musées royaux des Arts décoratifs et industriels (Parc du Cinquantenaire, à Bruxelles). Des agents de ce service se rendront immédiatement sur place et prendront les mesures les plus urgentes pour assurer la conservation provisoire des objets découverts. Le Ministre des Sciences et des Arts statuera sur la destination à donner à ces objets et sur les autres mesures définitives à prendre.

ART. 20. — Si la découverte a lieu sur le terrain ou dans l'immeuble d'un particulier, l'article 19 sera appliqué quant aux mesures provisoires qu'il prévoit. Le ministre des Sciences et des Arts pourra poursuivre l'expropriation totale ou partielle du terrain ou de l'immeuble pour cause d'utilité publique.

CHAPITRE IV.

Dispositions complémentaires.

ART. 21. — Des arrêtés royaux détermineront, après l'avis de la Commission royale des Monuments, les détails d'application de la présente loi, notamment :

1° Le mode de publicité, à donner aux listes des articles 1 et 10 et aux arrêtés et conventions de classement visées par les articles 2, 3 et 11.

2° Le mode suivant lequel la Commission royale des Monuments exercera, soit par elle-même, soit par ses correspondants, les attributions que la présente loi lui confère.

ANNEXE.

Proposition de rédaction nouvelle de l'article 27 du cahier général des charges des travaux publics de l'Etat.

ART. 27. — Tous les monuments, substructions, sépultures, inscriptions ou objets pouvant intéresser l'histoire, les sciences naturelles ou la numismatique, sont la propriété de l'Etat. Aussitôt après la découverte, l'entrepreneur soussigné est tenu, sous sa responsabilité personnelle envers l'Etat, d'en

donner avis, tout de suite, aux directions des Musées du Cinquantenaire à Bruxelles et du Musée d'histoire naturelle de l'État à Bruxelles, et à l'ingénieur ou à l'architecte dirigeant les travaux, qui, de son côté, en prévient immédiatement le ministre compétent.

L'entrepreneur est tenu de laisser les agents des services de l'État se rendre sur les travaux et prendre les mesures les plus urgentes, afin d'assurer la conservation des monuments ou objets découverts. Si de ce chef, l'exécution des travaux souffre un retard, le délai d'exécution sera prolongé de la durée de ce retard. Il peut, en plus, être accordé de ce chef par le département des Sciences et des Arts, une gratification proportionnée à l'intérêt des monuments ou objets découverts.

Ordre du jour voté par la Commission, le 10 février 1909.

La Commission chargée d'élaborer un avant-projet de loi relative à la conservation des monuments et des objets offrant un intérêt historique, archéologique, artistique ou pittoresque, en terminant ses travaux,

Considérant qu'une loi spéciale serait utile au point de vue de la conservation des immeubles et objets offrant un intérêt scientifique,

Considérant que la mission qui lui a été donnée par la Fédération archéologique et historique de Belgique ne lui permet pas d'aborder cette matière,

Emet le vœu de voir un autre organisme émanant des sociétés scientifiques de Belgique, s'occuper de cet objet et décide en faire part à ces sociétés.

HET HUIS BETHLEHEM AAN DE GASTHUISSTRAAT (C No. 12) TE GORINCHEM.

Vrij goed bewaarde gevels van 16de eeuwse rijke burgerhuizen beginnen in Holland zeldzaam te worden en met dankbaarheid valt daarom melding te maken van wat door Jhr. W. R. van Naerssen met enkele belangstellenden is gedaan om den fraaien hierbij afgebeelden gevel van het huis Bethlehem voor ondergang te behoeden. Zoodra bekend werd, dat dit huis verkocht zoude worden, waardoor het gevaar ontstond, dat het in minder piëteitvolle handen zoude vallen en plaats maken voor eene nieuwe winkelpui, werden door hem pogingen gedaan om eenige belangstellenden te vinden, die met hem het geld zouden bijeenbrengen om het huis aan te koopen, met de bedoeling om dit in stand te houden en zoo mogelijk in den ouden toestand terug te brengen door verwijdering van de later aangebrachte verknoeiingen. Over de latere bestemming van het perceel werd voorloopig nog geene beslissing genomen. Natuurlijk werd er voorloopig geen ruchtbaarheid aan het plan gegeven en het gelukte daardoor om het pand met dezen prachtige gevel voor een matig bedrag af te mijnen.

De gevel toont, wat algemeene verdeeling betreft, groote overeenkomst met een paar prachtige gevels uit dien tijd in Dordrecht, die helaas reeds lang verdwenen zijn en ons slechts uit de afbeeldingen in het Dortsche archief en in de collectie van mr. S. van Gijn bekend zijn. Het is daarom niet onwaarschijnlijk, dat een Dordtsch meester den gevel ontworpen heeft, of althans een die onder Dordtschen invloed zich ontwikkeld heeft. Een andere merkwaardige gevel aan de Burgstraat te Gorinchem uit het jaar 1563 is blijkbaar van een anderen meester.

Beschouwen wij thans het huis zelf.

Het is een gebouw met onderpui, drie verdiepingen en een renaissance top. Boven

Het huis Bethlehem aan de Gasthuisstraat (C No. 12).

de onderpui, die in de 18de eeuw vernieuwd is, verheft zich de eerste verdieping, die oorspronkelijk drie vensters bevatte, die later zijn uitgebroken en door twee vensters zijn vervangen, bij welke gelegenheid de kozijnen naar beneden zijn verlengd. Elk venster was overspannen door een half-ronde vlakke boog, afwisselend van baksteen en zandsteen blokjes met diamantkopjes gemetseld. In elk der boogvelden prijkt een sierlijke cartouche, waarvan de middelste een liggend figuur en reliëf (Bacchus?) vertoont en de twee anderen thans in het midden blank zijn. Wellicht dat bij verwijdering van de verflaag nog oude opschriften voor den dag komen. Waarschijnlijk rustten de bogen eerst op Hermeszuilen, gelijk die thans nog op de 2de verdieping en in den top worden aangetroffen. In de hoeken rusten zij op versierde draagstenen. Onder de vensters liep een breed fries van ruitertjes. De bij het verlagen der vensters uitgebroken stukken zijn later boven, een poortje in de Tinnegieters-

steeg geplaatst. Onder dit fries zijn nog twee goed gesneden leeuwenkoppen zichtbaar, waarvan er waarschijnlijk vroeger nog meer aanwezig waren.¹⁾ Hier onder leest men op een vlakken horizontalen band van zandsteen, in het midden waarvan een fijn gesneden gevelsteen met den stal van Bethlehem is geplaatst, het volgende opschrift:

Vreest . den . heer . doet . hem . eer :

Want . den . dach . van . sterven . haest hem seer . 1566.

Over de eerste zoowel als over de tweede verdieping zijn zandsteenen blokjes in de hoeklijnen van den gevel ingemetseld en oorspronkelijk was op de hoogte van het midden der vensters een horizontale zandsteenen band aangebracht.

De tweede verdieping is nog vrijwel geheel in den oorspronkelijken vorm behouden. Ook hier zijn halfronde togen boven de vensters met cartouches in de toogvelden, waarop de bustes van een man en van eene vrouw. De togen rusten op sierlijke Hermeszuiltjes. Er zijn hier slechts twee vensters en de hoekzuiltjes zijn door halve togen met de hoeklijnen verbonden. De top is door een geprofileerden zandsteenen cordonband van den verdere gevel gescheiden en ter halver hoogte door een gelijken band in tweeën gedeeld. De naar buiten gebogen zandsteenen rollaag in de onderste helft eindigt in voluten en het bovenste gedeelte in een Rynoceros als draagfiguur. In dit bovendeel is echter nog slechts het onderste stuk van de zandsteenen rollaag behouden. Dit stuk toont het begin van een welving naar binnen; de boventopversiering is verdwenen en thans schuin bijgemetseld. In de onderste helft van den top is slechts één venster, nog met een kruiskozijn, met toog, cartouche met (Christus?)-kop en zijfiguren in den geest van die op de tweede verdieping. Naast dit groote venster is aan elke zijde een rond venstertje aangebracht. In den boventop eindelijk is een zoldervenster met zandsteenen zijstukken, waarvan echter één de versiering mist.

Het beeldwerk van den gevel is zeer rijk en uitnemend bewerkt en ook de elf sierankers in den gevel zijn goed van teekening. Het geheel toont ons het werk van een ervaren bouwmeester, die eene zeer rijke versiering wist te verbinden aan eene zeer sierlijke indeeling en goede verdeeling van baksteen en natuursteen.

In de Tinnegieterssteeg leest men het jaartal 1569 in de ankers. Het is echter niet te denken, dat over dit huis drie jaar zoude zijn gebouwd. Eerder zoude ik geneigd zijn om dit verschil met het jaartal 1566 op den voorgevel hierdoor te verklaren, dat dit laatste bij eene latere opschildering is veranderd geworden. In een achterbouw zijn nog twee ankerversieringen.

Het inwendige vertoont nog gedeeltelijk den ouden toestand met moer- en kinderbalken en, in den winkel, twee als een leeuwenkop gesneden houten carbeelen.

Nu het behoud van het perceel door de offervaardigheid van de heeren van Naerssen c. s. verzekerd is, vertrouwen wij, dat niet tevergeefs een beroep op het Rijk

1) Ook hiervan zijn er eenigen boven het poortje in de steeg geplaatst.

gedaan zal worden om de hoogstnoodige verbeteringen aan te brengen. De Gorcumsche notabelen hebben een verdienstelijke daad verricht, die wij gaarne aan anderen ter navolging aanbevelen. Zij hebben voor hunne stad eene aantrekkelijkheid behouden en voor de kunstgeschiedenis een uitstekend voorbeeld gered van goede 16de eeuwse bouwkunst.

J. C. OVERVOORDE.

AFBRAAK TE DELFSHAVEN.

Voor den aanleg van een nieuwen verkeersweg tusschen den Nieuwen Binnenweg en den Boschpolder zullen weldra tal van perceelen te Delfshaven, die door de gemeente Rotterdam zijn aangekocht, anders sloopers handen vallen.

Daartoe behooren o.a. het huis, waarin het Havenkantoor gevestigd was, aan de zuidzijde van de Havenstraat Nos. 1 en 3, en de huizenrij aan den overkant van de sluis, van den Mathenesserdijk af tot voorbij de Melkmeidsteeg, Aelbrechtskolk Nos. 1—21.

Verscheidene van deze huizen werden gebouwd in het laatst der 16de eeuw, nadat den 7^{den} Augustus 1591 een ontzettende brand een groot gedeelte van de westzijde der Oude Haven in de asch had gelegd. Gesteund met geldelijke voorschotten van de moederstad Delft gingen de eigenaren der verbrande perceelen evenwel spoedig tot den herbouw over. N°. 9 b.v. draagt nog het jaartal 1594 in den gevel. De meeste echter hebben hun oud cachet nagenoeg geheel verloren.

Alleen van N°. 3 en N°. 9 zijn de trapgevel en de togen boven de ramen nog vrij goed bewaard. Het laatste nummer heeft ook nog goed gesmede ankers.

Het perceel N°. 3 heeft een gevelsteen, waarop een paard is afgebeeld, met onderschrift: »den grauen heinst¹⁾», terwijl N°. 11 een gevelsteen met een éénhoorn vertoont.

Het Havenkantoor, waarvan de voorgevel gedeeltelijk trapgevel is, draagt in den top een gebeeldhouwd leeuw met een schild in de klauwen, terwijl lager in den gevel het wapen van Delfshaven geplaatst is. Ook bezit deze gevel nog eenige min of meer goed bewaarde ankers.

In dit huis worden thans nog tal van oude tegels aangetroffen, die met de gevelsteen en eenige andere voorwerpen vóór de slooping van gemeentewege ten behoeve van het Museum van Oudheden zullen worden binnengehaald. Overigens echter leveren de interieurs niet veel merkwaardigs op.

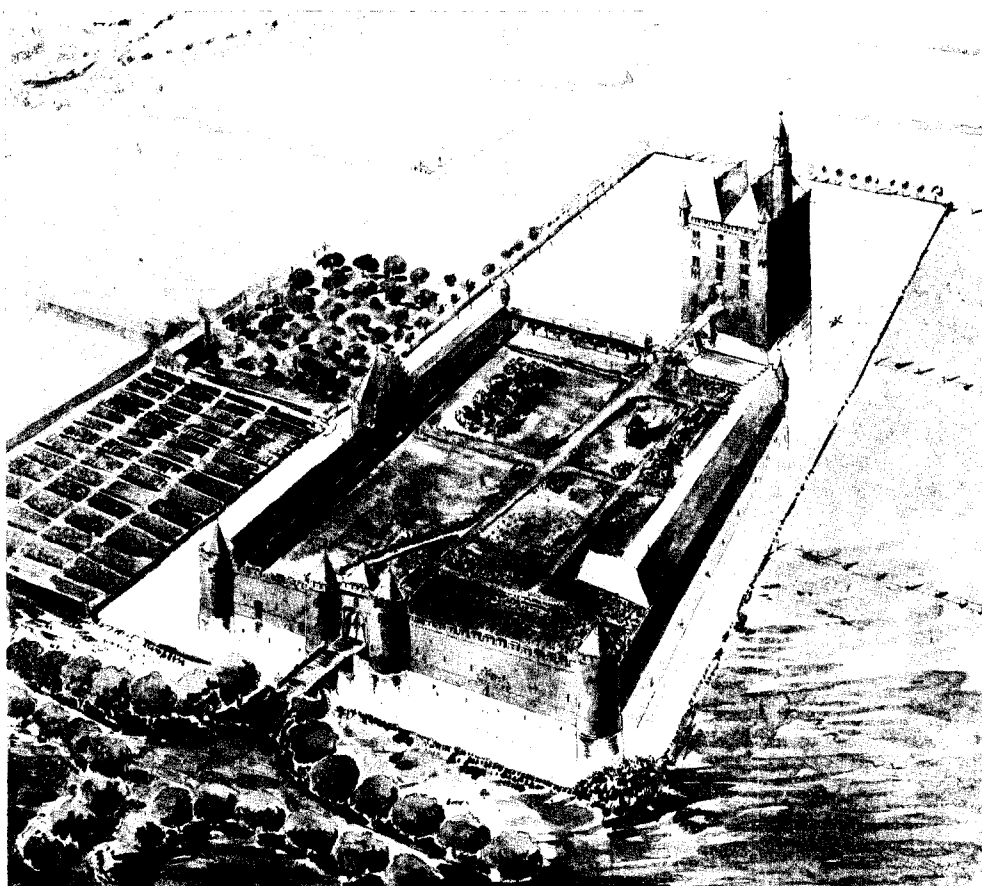
E. WIERSUM.

1) Naar men mij mededeelt is dit het fabrieksmerk der distillateursfirma Daniël Visser & Zn. te Schiedam.

BESCHRIJVING VAN HET KASTEEL DOORNENBURG, GEMEENTE DOORNENBURG.

Het kasteel Doornenburg gelegen in de Overbetuwe op een kwartier afstand van het veer aan de Rivier de Waal is een der merkwaardigste kasteelen van ons Vaderland. Niet enkel is het kasteel merkwaardig maar ook de constructie is schoon, door een voorhof

Ontwerp voor de herstelling van het kasteel.

welke nog zijn oorspronkelijke walmuren, wachttorens, uitkijktorens, poortgebouw en slotkapel bezit — wel gedeeltelijk ruïne — maar overigens een schilderachtig en middeleeuwsch bouwwerk, het herstellen ten volle waardig.

Het voorhof heeft in grondplan de vorm van een trapezium, met eene oppervlakte van ongeveer drie duizend vijfhonderd Meters en wordt ten noorden begrenst door een poortgebouw met walmuren, opgetrokken, van baksteen, bestaande uit twee cirkelvormige zware torens waartusschen de toegang tot genoemd voorhof wordt verleend. Deze torens

worden door zware koepelgewelven overdekt en met houten spitsen afgedekt. De toegang tot deze torens kan alleen door een steenen trap worden bereikt, aan de binnenkanten der walmuren. Eertijds diende het tot woning van den poortwachter. De omgaande kanteelingen en spitse daken zijn grootendeels verdwenen; het muurwerk is afgebrokkeld en met planten begroeid. Ook de brug is verdwenen de gracht is aangeplempt, zoodat men thans toegang verkrijgt over den weg, welke daarvoor is aangelegd. Wanneer men het voorhof binnenkomt ziet men rechts de oude stallen thans tot boerenwoning ingericht, links een zware muur door spitsbogen onderschraagd, gedeeltelijk afgebrokkeld, met mos begroeid en thans in eene ruïne herschapen.

De in het midden aangebrachte verdedigingsstoren staat nog even recht als voorheen, het onderste gedeelte of kelder, waar geen licht kan binnen komen is met een sterk koepelgewelf gedekt. Het bovengedeelte van den toren, was eertijds in twee verdiepingen verdeeld en schijnbaar werden deze vertrekken ook bewoond, daar nog een ouderwetsche schouw aanwezig is. Ook dit bouwwerk waarvan de muren een Meter dik zijn, is van

Buitenaanzicht. Stallen en kapel.

daken ontbloot en wind en regen heeft hier vrij spel gehad. Deze verdedigingsmuur welke thans nog eene lengte heeft van pl. m. 70 Meter en eene hoogte van 10 Meter, was in de Middeleeuwen een aanmerkelijke sterkte, thans staan nog de muren even recht als voorheen.

De verdedigingsmuur aan de zuidzijde van het hof is het meest afgebrokkeld en zal eerlang verdwijnen.

Aan den zuidwestelijken hoek van het slotplein of voorhof staat een kleine kapel, waarvan de grondvorm rechthoekig is met een halfzeskantig koor, gedeeltelijk ontdaan van het sierlijke uitkijktorentje. De vensters zijn dichtgemetseld en het oude bedehuis dient thans tot bergplaats van allerlei landbouwgereedschappen.

Tusschen het slotplein en het kasteel leidt een breede houten brug over de gracht welke het kasteel omringt.

Het kasteel is in plan rechthoekvormig en midden voor het slotplein gelegen. Het is geheel van baksteen opgetrokken. Aan de noordwesthoek zijn de schoon opgeloste onderkraagde torens, waartusschen de kanteelingen.

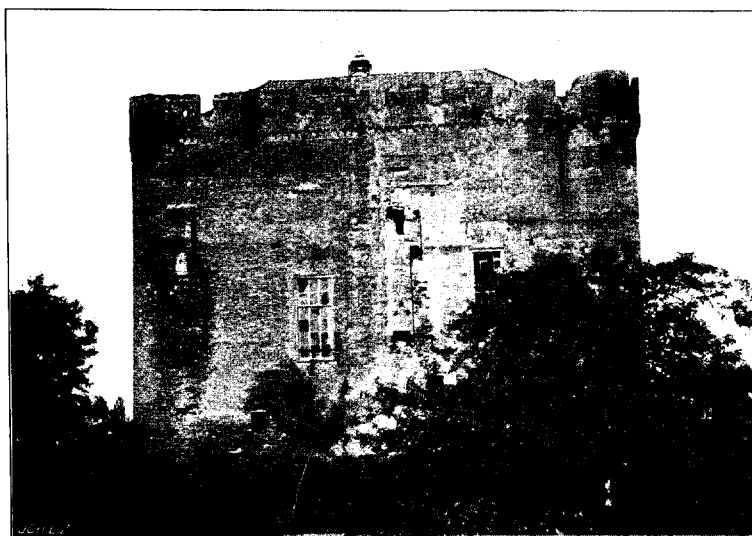
De groote uitzichttoren waarin de steenen wenteltrap, is in het midden van dezen westelijken gevel geplaatst, en steekt ruim 10 Meter boven de kanteelen uit.

De muren vertoonen op verschillende plaatsen scheuren, zoodat een deugdelijke verandering hoog noodzakelijk wordt. De kozijnen en vensters zijn verteerd en moeten vernieuwd worden, daar thans, geen ruit het gebouw tegen regen of wind beschut. Wanneer men het gebouw binnentreedt blijkt het, hoe zonder verzorging en onderhoud, dit inwendige versleten en verwoest is.

Poortgebouw. Binnenaanzicht.

Het kasteel is in drie verdiepingen verdeeld. De kelder verdieping is door half-cirkelvormige gewelven overdekt, de volgende verdiepingen door balklagen.

Oostelijke gevel van het kasteel.

In de zeventiende eeuw heeft men in de ridderzaal een gestucadoord plafond aangebracht, waarop de voorstellingen van Gijsbrecht van Amstel in volle wapenrusting te paard gezeten is afgebeeld.

In de vorige eeuwen behoorde dit kasteel aan de familie van Amstel. Thans behoort de ruïne aan de familie van der Heide.

Nog eenige fragmenten der wandtapijten zijn in de zaal aanwezig, evenals een ouderwetsche schouw en

het wapenbord met 32 kwartieren. De overige vertrekken zijn van behang ontdaan,

slechts vaag schilderwerk op het houtwerk en langs de kozijnen der vensters is zichtbaar.

De zware moerbalken zijn door het verwijderen der karbeels doorgezakt. De vloeren der verdiepingen zijn reeds gedeeltelijk verdwenen en zoo onvertrouwbaar, dat men er zich niet meer op durft wagen. Een niet daarbij behoorende kap met pannen gedekt is op dit merkwaardige gebouw aangebracht.

De photo's, welke hiervan bestaan zijn verschillende opnemingen der ruïne, van het kasteel, walmuren en kapel. Bijgaand vogelvlucht perspectief is bedoeld, zooals men het in herstelden toestand zich kan voorstellen en zooals het volgens de overblijfselen ook werkelijk geweest moet zijn.

Reeds in 1903 werden van Regeeringswege opmetingen van dit merkwaardige bouw-
werk gedaan, met het doel, de instandhouding van dit monument te verzekeren.

's-Gravenhage.

W. SCHEEPENS.

REMBRANDTS PORTRETTE VAN HERMAN DOOMER EN BAARTJEN MARTENS.

In het vierde deel van Bode's groote Rembrandt-werk ¹⁾ heeft Hofstede de Groot bij de toelichting tot het portret van den »vergulder" Herman Doomer, dat zich thans in de collectie Havemeyer te New-York bevindt (Bode n°. 275) voor het eerst gewezen op een door Bredius gevonden, maar nog niet uitgegeven akte van den drieëntwintigsten Mei 1662. Bij die akte vermaakt Baertjen Martens, weduwe van den ebbenhoutbewerker Herman Doomer, haar portret en dat van haar man, beide door Rembrandt geschilderd, aan haren zoon Lambert Doomer. Zij stelt daarbij echter de voorwaarde, dat Lambert Doomer voor ieder van zijn vijf broers en zusters een copie van die portretten zou laten maken. Men zag terecht in het onder den naam van »le Doreur" bekende portret der collectie Havemeyer het portret van Herman Doomer. Maar waar de tegenhanger van den »Doreur" gebleven was, wist men niet, totdat Hofstede de Groot ²⁾ en Neumann ³⁾ onafhankelijk van elkander gelijktijdig het vermoeden uitten, dat het portret eener oude vrouw in de Ermitage te St. Petersburg (Bode n°. 281) Baartjen Martens zou voorstellen.

Neumann kwam tot deze onderstelling door overeenkomst van techniek en afmetingen van beide stukken, terwijl Hofstede de Groot getroffen was door het feit, dat zich in de verzameling van den hertog van Devonshire te Londen twee oude copieën bevinden, het

1) »Rembrandt"; beschreibendes Verzeichnis seiner Gemälde mit den heliographischen Nachbildungen von W. Bode unter Mitwirkung von C. Hofstede de Groot. Paris, Sedelmeyer.

2) Op blz. 7 van het »Supplement" op de »Urkunden über Rembrandt", in de toelichting tot No. 251a, die reeds vroeger in Bode IV (bij No. 275) was gepubliceerd, doch door Hofstede de Groot in zijn oorkondenuitgaaf vergeten.

3) In den tweeden druk van zijn boek over Rembrandt, bl. 250.

A Rembrandt Portret van Baartjen Martens St Petersburg, Ermitage

B Copie naar *A* Verzameling Pichou te Parijs

C Lambert Doomer Copie naar *A* Devonshire House, Londen
Tegenhangen van *E*

D Rembrandt Portret van Herman Doomer

F Lambert Doomer Copie naar *D* Devonshire House, Londen
Tegenhangen van *C*

eene naar den »Doreur», het andere naar de Petersburgsche dame, welke copieën blijkbaar tegenhangers zijn en ook steeds als zoodanig hebben gegolden.

Toen ik nu onlangs na langen tijd weer eens in Devonshire-House de verzameling schilderijen bezocht, toonde Mrs Strong, de particuliere secretaresse van den Hertog, de handteekeningen van Lambert Doomer op de beide portretten, voor den dag gekomen bij een restauratie.

Ik haast mij, deze vondst te publiceeren, in de eerste plaats omdat daardoor de zekerheid is verkregen, dat de portretten in New-York en St. Petersburg bij elkander behooren en dus Hofstede de Groot en Neumann terecht hebben vermoed, dat de Petersburgsche schilderij Baartjen Martens voorstelt. Bovendien is het van beteekenis, dat Lambert Doomer, die immers zelf schilder was, althans één stel van de vijf, waarvan in de bovengenoemde akte sprake is, zelf blijkt te hebben geschilderd. Misschien is nu ook wel de bij Bode t.a.p. eveneens vermelde copie van den »Doreur» te Brunswijk een werk van Doomer. 1) Voorts blijkt uit een onlangs door den heer Pichou uit Parijs aan het Mauritshuis gezonden foto, dat deze heer een oude copie naar Rembrandts Baartjen Martens bezit, echter niet, zooals de Devonshire-copie, zonder handen. Ook dit stuk zou, naar de foto te oordeelen en in verband met andere portretten van Doomer 2), wel door Lambert Doomer geschilderd kunnen zijn. Misschien maken de Brunswijksche en de Parijsche schilderij deel uit van nóg twee stellen der in de akte bedoelde copieën.

De wijze, waarop al die copieën vervaardigd zijn, toont duidelijk, dat men van de origineelen slechts datgene wenschte weer te geven, wat met het uiterlijk van Herman Doomer of Baartjen Martens samenhangt. Noch van de schitterende peinture, noch van de scherpe belichting is ook maar iets in de copieën te zien: bovendien is in beide de brutale, gelijkenis verslapt en het karakteristieke uit de trekken verdwenen, terwijl zoowel in de Parijsche als de Devonshire-copie naar Baartjens portret haar min fraaie verschijning niet onbelangrijk is geflatteerd.

Dat de kop voor Doomer — die blijkbaar broers en zusters met weinig hooge artistieke eischen had — hoofdzaak was, blijkt uit vergelijking van zijn copieën met de origineelen zeer duidelijk (zie de afbeeldingen). Op beide zijn de koppen meer naar het midden der schilderij gebracht, de handen weggelaten, de ooren duidelijker geaccentueerd en alle eenigzins »gedurfde» partijen verslapt en meer verstaanbaar gemaakt. Het portret van Baartjen is zelfs zoodanig gemaltraiteerd, dat er werkelijk eenige studie voor noodig is, om te zien, dat het op den Petersburgschen Rembrandt teruggaat. Het heeft op het eerste gezicht, vooral in de houding en den blik, veel meer van een Verspronck-navolging dan van een copie naar Rembrandt. Teneinde den samenhang duidelijk te maken, reproduceer ik beide copieën naast het origineel. De Parijsche helpt de Londensche eenigzins verklaren.

1) De schilderij te Brunswijk zit te dik in de vernis en hangt te hoog, dan dat ik met zekerheid kon vaststellen, of ze van Doomer is.

2) Vgl. b.v. Doomers portret van Elisabeth Pruijs van Oswaert (1648); Catal. Tentoonstelling Utrecht 1894, No. 285.

Het ligt voor de hand, aan te nemen, dat Lambert Doomer zich ertoe gezet heeft, om elk der beide portretten vijf keer te copieeren, teneinde de origineele portretten van zijn ouders, door Rembrandt geschilderd, machtig te worden. Het vervelende van zulk werk zou dan de slapheid der Devonshire-copieën verklaren.

In dit verband wil ik nog even wijzen op een dergelijk geval met een stel portretten van Mierevelt, dat zoover ik weet nog niet gepubliceerd is.

Door Havard's archiefvondsten ¹⁾ weten wij, hoe Mierevelt werkte en dat men bij hem blijkbaar een portret met een of meer copieën of »replieken» kon bestellen, evenals thans afdrucken van een portret bij een fotograaf. Dergelijke copieën zijn dan ook, vaak door Mierevelt eigenhandig onderteekend, bij tientallen aan te wijzen, vooral naar portretten van Oranjevorsten. Het volgende is een typisch voorbeeld van een dergelijke bestelling van een particulier:

Jhr. W. H. van Loon te Amsterdam bezit de origineelen van de portretten van Maerten Ruychaver en diens huisvrouw, in 1618 en 1616 door Mierevelt geschilderd, gesigneerd en gedateerd. Van dit paar komt de man nog drie keer voor, de vrouw nog twee keer. Wij vinden n.l. van man en vrouw goede copieën, blijkbaar uit Mierevelt's atelier, in het Meermanshofje te Leiden, slechte copieën met nauwelijks meer te herkennen gelijkenis in het Rijksmuseum (nrs 1601—1602) en een copie naar het portret van Ruychaver alleen, bij Mevr. Nijhoff te 's Gravenhage.

W. MARTIN.

DE ST. SERVATIUSBUSTE IN DE SINT SERVAASKERK TE MAASTRICHT.

In de Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg, 1908, bl. 387, 398, wijdt de rector M. Rutten, naar aanleiding van de vervaardiging van een nieuw voetstuk voor deze buste hieraan eenige bladzijden. Op zeer aannemelijke gronden wordt aangetoond, dat de acht gedreven zilveren plaatjes met voorstellingen uit het leven van S. Servatius, die zich thans in het Museum für Kunst und Gewerbe te Hamburg bevinden, waarschijnlijk afkomstig zijn uit het voetstuk, dat bij de in 1403 door hertog Hendrik van Beieren geschonken buste behoorde. Omstreeks 1700 bestond nog het oude voetstuk met de voorstellingen, doch dit is kort daarna door een ander met platen van de hand van den Maastrichtschen goudsmid Weery vervangen.

In het thans vervaardigde nieuwe voetstuk zijn reproducties van de Hamburgsche platen aangebracht.

De buste van 1403 ging grootendeels verloren bij de belegering en inname van Maastricht door Parma op 29 Juni 1579, waarbij de reliquie echter behouden bleef. Op last van Parma werd het verloren gegane gedeelte bijgewerkt. Bij gelegenheid van de

1) »L'Art et les Artistes Hollandais» 1, 47 vlgg.

tentoonstelling te Aken in 1907, waar ook de St. Servaasbuste was ingezonden, is deze nauwkeurig onderzocht door den goudsmid Witte en deze heeft hierbij bevonden, dat de geheele buste uit koper was vervaardigd en afkomstig was uit het eind der 16de eeuw. Slechts eene plaat, die als schedeldeksel dient en zich binnen, onder den myter, bevindt, is van in het vuur verguld zilver en vertoont eene afwijkende en veel oudere wijze van bewerking.

Volgens den Heer Witte is dit stuk nog afkomstig van de in 1403 geschonken buste en dateert al het overige van de vernieuwing op last van Parma, na 1579. Het nieuwe voetstuk is vervaardigd door den heer B. Witte te Aken, onder voorlichting van Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers en Dr. P. J. H. Cuypers. J. C. O.

BOEKBESPREKINGEN.

A. J. SERVAAS VAN ROOYEN, De kunstschaten der Schutterrij. Museumboekjes No. 1.

Hoe belangrijk de catalogi der musea voor den geleerde of den meer ontwikkelden leek mogen zijn, door het groote publiek worden zij gewoonlijk niet gekocht en alleen handige gidsjes, zooals er voor de Musea te Groningen en Utrecht uitgegeven werden, dringen tot een grooter kring van bezoekers door, als zij aan drie vereischten voldoen: goed geschreven populaire tekst, rijke illustratie en geringe prijs. Het was dus eene goede gedachte van den uitgever, den Heer C. L. G. Veldt te Amsterdam, om eene serie populaire museumboekjes te doen verschijnen, aardig geïllustreerd en voor den geringen prijs van f 0.25 in ieders bereik.

Het is daarom, dat wij even bij deze eerste proeve stilstaan, om den uitgever ook op enkele feilen te wijzen, waarvan de overweging aan de samenstelling van de verdere werkjes in deze serie kan ten goede komen.

Vooreerst de tekst. Deze maakt terecht geen aanspraak op wetenschappelijkheid, doch ook aan populaire uitgaven is een minimum van eischen te stellen. Te eischen is, dat de samensteller zijn stof meester blijke en, met voorbijgaan of korte vermelding van bijzonderheden, de hoofdpunten in het volle licht wete te plaatsen. Is dit hier geschied? Bij het lezen krijgt men meer den indruk, dat de schrijver heeft getracht om alles te geven, wat hij wist, en het populaire meer gezocht heeft in het niet behandelen van wat hem minder bekend was. Zelfs de weinig belangrijke tegeltjes in het Doelenhuis worden behandeld en allerslechtst afgebeeld, doch over den aard der schutterrijen, haar inrichting en verwording vernemen wij slechts weinig. Lang daarentegen wordt stilgestaan bij het restaureeren van schilderijen, waarover de schrijver theorieën verkondigt, die wel evenmin als zijn verdere kunsthistorische opmerkingen door deskundigen in het algemeen zullen onderschreven worden en wier behandeling in dit gidsje zeker misplaatst is.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Musea.

Rijksmuseum te Amsterdam. — Het brandje in de schoollokalen der Kunstnijverheidsschool boven het Rijksmuseum heeft aangetoond, dat de constructie der gebouwen door de hechtheid der vloeren veel waarborg geeft tegen ernstige rampen. Toch mag gevraagd worden of dit gelukkig tijdig bezworen ongeluk niet de aanleiding moet zijn om alle inrichtingen, die niet onafscheidelijk aan het museum verbonden zijn en aanleiding kunnen geven tot gevaar, er voor goed uit te verwijderen. Deze vraag is reeds in verschillende bladen ter sprake gebracht en van de Regeering mag verwacht worden, dat de al of niet wenschelijkheid van de overbrenging een punt van ernstig onderzoek zal uitmaken.

Schutterijmuseum te Amsterdam. — Naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van het Schutterijmuseum te Amsterdam op 10 Juli l.l. geeft het »Handelsblad» een overzicht van de geschiedenis van deze verzameling, die door de schutterijofficieren J. A. Jochems en mr. J. E. van Someren Brand werd gevormd en voorloopig op de officierenwachtkamer werd geborgen. Na de stichting van het Stedelijk Museum in de hoofdstad werd de verzameling daarheen overgebracht.

DE SCHILDER H. WILLEMS.

No. 2731a. Portret van een jongeling, staande met den hoed in de hand, bij hem een tafel met een veelkleurig kleed, wordt in de katalogus van het Rijks-Museum aan *Winolt Willems* toegeschreven.

Uit de handteekening op dit schilderijtje blijkt echter niet afdoende, dat de letter waarmee de voornaam van den schilder begint een *W.* is.

In de collectie van den Conde de Carvalhido, opgesteld in het museum te Lissabon, komt een vrouwenportretje voor duidelijk *H. Willems* gemerkt.

De schrijfwijze van Willems is op beide werken dezelfde. Het vrouwenportret is ten voeten uit. Ze draagt een zwarte japon met platte witte kraag en een wit mutsje. Haar linkerhand rust op den rug van een naast haar staande groenfluweelen stoel.

In de nuchtere opvatting, de stijve compositie, het harde koloriet, wat in de verte aan Dirck Santvoort herinnert, stemt dit schilderijtje geheel overeen met het Amsterdamsche werk.

J. O. KRONIG.

Vereenigingen.

Verslag omtrent den toestand van het Museum Boymans, 1908. — De verleden jaar benoemde directeur van het Museum Boymans, de heer E. Schmidt Degener, brengt in zijn éérste verslag hulde aan zijn voorganger den heer Haverkorn van Rijsewijk. Vervolgens worden de plannen van verandering en verbouwing der museumlokaliteiten, door den directeur voorgesteld en sedert goedgekeurd, hier nog eens uitvoerig besproken. Zoover

het met behulp van den plattegrond en de herinnering mogelijk is die plannen te volgen, maakt het geheele ontwerp den indruk het Museum Boymans voor de toekomst veel aantrekkelijker te zullen maken.

Aan aanwinsten door aankoop vinden we genoemd: een stuk van *Frans Verwilt*, terwijl de volgende geschenken werden ontvangen:

Een portret van *Haverman*: de generaal majoor bij de schutterij J. J. M. Blankenheijm. Geschenk van de officieren der schutterij aan de Gemeente.

Quiringh *G. Brekelenkam*, Het gebed voor het eten. Geschenk van den heer F. Kleinberger te Parijs.

David Teniers, De Taveerne. Geschenk van den heer L. Nardus te Parijs.

Cornelis Decker, Wevers-intérieur. Geschenk van den heer L. Nardus te Parijs.

Le Nain, Portret van twee jonge meisjes. Geschenk van den heer Adolphe Schloss te Parijs.

Willem Kalff (toegeschreven), Stilleven (de toeschrijving is sedert bestreden door Dr. C. Hofstede de Groot, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en Prof. Dr. W. Martin). Geschenk van den heer M. van Gelder te Uccle.

Ook de verzameling teekeningen werd door belangrijke geschenken verrijkt, terwijl er een teekening van *H. Saftleven* werd aangekocht.

Hetzelfde geldt van de verzamelingen grafische kunst, de reproducties en de boekerij.

De directeur laat het ook niet ontbreken aan wetenschappelijke toelichting zijner aanwinsten, waardoor dit verslag zich onmiddellijk boven het gewone peil verheft.

Het kleine boekken, dat zeker om de bestaande orde niet te verbreken steeds in een vrij klungelig gewaad gestoken blijft, bergt binnenin niet minder dan 7 voortreffelijke autotypieën naar de behandelde schilderijen, teekeningen en naar een wand van de tentoonstelling der schilderijen in 't bezit van Dr. C. Hofstede de Groot, in Sept.—Oct. 1908.

De Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst, XXXI, 1908. — Deze uitgaven worden zoo langzamerhand zóó lijevig, dat het heusch eens tijd wordt ze in een nieuw pakje te steken; het oude is hen te klein geworden en staat nu wat vreemd; bovendien is het te betreuren, dat deze berichten nog steeds niet *systematisch* worden geïllustreerd; want hoewel vooral het Koninkl. Munt- en Penningkabinet ditmaal, en enkele andere verzamelingen andere keeren, reproducties konden aanbrengeu, buiten den tekst van het verslag, is er in deze toch geen rechte orde naar het ons voorkomt. Waarom nu eens de ééne, dan weer de andere verzameling de voorkeur gegeven? We moeten maar geduldig afwachten, tot we eens een behoorlijk geïllustreerd ambtelijk jaarboek te zien krijgen. Van dergelijke plannen meenden we eens iets gehoord te hebben; maar men geloof zo gaarne wat men hoopt! Nu de toestand echter is zooals hij is, wordt het voor den verslaggever een onmogelijke taak zich door dit dikke, onaantrekkelijke notitieboek heen te werken en zoo komt het dus, dat ons uittreksel uit het lijevigste werk ter aankondiging en beoordeeling in verhouding zeer kort zal zijn en zich tot inhoudsopgave moet

bepalen, om voor 't overige te verwijzen naar het boek in kwestie. Jammer! Er staat heel wat in wat ook in ruimeren kring van belang zou zijn, terwijl daarentegen de opzet van het geheel toch weer geen plaatsroovende afzonderlijke bespreking schijnt te wettigen. Er zijn, dunkt ons, tweeërlei wijzen de kwestie op te lossen: óf de directeuren maken het zich allen, zonder uitzondering, tot plicht hunne voornaamste aanwinsten telkens in dit Bulletin of elders te bespreken, zooals dit door enkele geregeld geschied, óf het ambtelijk verslag worde uitgebreid en door illustraties en toelichtingen leesbaar gemaakt.

Deel XXXI bevat dan de volgende verslagen:

Rijksmuseum te Amsterdam.

A. Het verslag van den Hoofddirecteur.

B. Rijksmuseum van Schilderijen.

C. Rijks Prentenkabinet.

D. Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst.

Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en gesneden Steenen te 's Gravenhage.

Museum H. W. Mesdag te 's Gravenhage.

Museum »Huis Lambert van Meerten» te Delft.

Museum Meermanno Westreenianum te 's Gravenhage.

Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.

Museum Gevangenpoort te 's Gravenhage.

Museum Prinsenhof te Delft.

Rijkscommissie voor de vervaardiging en ruiling van reproductiën van kunstwerken.

Gemeentemuseum te 's Gravenhage, Jaarverslag over 1908. — Behalve de gebruikelijke mededeeling omtrent verwisselingen onder de leden der commissie, onder het personeel, over den toestand van gebouw en meubilair enz., behelst dit verslag o. a. de volgende mededeelingen van meer algemeen belang:

Aankopen, aanwinsten en verliezen:

A. Verzameling schilderijen.

Aankopen.

Bloemstuk door G. P. Verbruggen.

Portret van wijlen Prins Willem Frederik Hendrik der Nederlanden op jeugdigen leeftijd door N. Pieneman.

Portret van Adriaen Stalpaert van de Wiele, geschilderd 1649, toegeschreven aan J. de Bray.

B. Verzameling voorwerpen van Geschiedenis en Kunst.

Aangekocht:

Haagsch Porcelein; Serviesje met bloemversiering, fabrieksmerk de Ooievaar, in blauw. Een z.g. »Tête à Tête».

Te vermelden valt verder in de éérste plaats het legaat L. G. Brouwer, bestaande

in een groote collectie uurwerken, staande klokken, tafelklokken, pendules, horloges etc., benevens een som van *f* 2000, waarvan de rente moet dienen tot onderhoud der beste uurwerken. Tot dit legaat behoort verder nog een zwart houten spiegelkast met inhoud bestaande uit verschillende voorwerpen van Russische kunst en nijverheid.

Onder »Prenten en Teekeningen» noemen wij: het geschenk van J. D. Baron van Wassenaer van Rosande: Het Admiraalschip van den Luitenant-Admiraal van Holland en West-Friesland Jacob Baron van Wassenaer, na den slag in den Sont (Nov. 1648), teekening door W. v. d. Velde met opschrift van diens hand: »het Schadeloos Schap (sic) van den heer Admiraal Baron van Wassenaer».

Aangekocht werd: een Legpenning op de verwoesting der kloosters te 's Gravenhage en te Workum.

De Commissie van beheer besluit het Verslag met den wensch, aan de stukken van het Museum meerdere ruimte te verschaffen, waartoe, naast de verruiming van localiteit evenwel — zal het tot leerrijke overzichtelijke schikking komen — ook verruiming van geldmiddelen noodig zal zijn.

Jaarverslag van de Vereeniging »Die Haghe» over 1908. — De collectie prenten en teekeningen over 's-Gravenhage door den Heer Geldemaker bijeengebracht, werd voor *f* 3500 aangekocht en in bruikleen gegeven aan de Gemeente ter plaatsing in het gemeente-archief.

Er werden twee lezingen gehouden en verschillende excursies.

Op initiatief van kolonel J. A. Ort werd een proefopgraving op Arentsburg gehouden. De resultaten doen Dr. J. H. Holwerda Jr. vermoeden, dat de resten van een oude Romeinsche stad zijn teruggevonden. Door eenige bestuursleden wordt thans getracht om de fondsen voor verdere opgravingen te vinden.

Die Haghe hield eene tentoonstelling van oude afbeeldingen van Scheveningen en zag het onder haar toezicht bewerkte register op de transporten gereed komen.

Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen 1909. — Het bekende roode bandje verscheen ditmaal iets later dan gewoonlijk, doch de inhoud vergoedt ruimschoots het uitstel. Het lijvig deeltje bevat verschillende interessante bijdragen, ditmaal grotendeels op historisch gebied. Op oudheidkundig gebied noemen wij: Het Grafelijk leven in die Haghe, in de 2de helft der XIV^{de} eeuw, door C. H. Peters, en: Een Romeinsche stad bij den Haag, door Dr. J. H. Holwerda Jr.

Gelijk met de Bijdragen werden de leden verrast door het ontvangen van een rijk geïllustreerd en goed doorwerkt groot 4°. werk van den heer Th. Morren over Het Huis Honselaarsdijk, waarin ook de bouwgeschiedenis van dit kasteel uitvoerig is behandeld.

Verslag over den toestand van het Stedelijk Museum De Lakenhal gedurende het jaar 1908. — Door het verschijnen van den Catalogus van schilderijen en de aanvaarding, in bruikleen, van de merkwaardige oud-Hollandsche stukken der verzameling Delaroff heeft

het museum »de Lakenhal» een buitengewoon jaar beleefd. Wij zien in 't verslag bijzonderheden omtrent de wording van den Catalogus, de financiën van het museum en de oekonomie van het gebouw. Onder restauraties worden o. a. vermeld de herstelling van het kleine altaarstuk van C. Engebrechtsz. (Cat. N°. 62) en het gezicht op de Lakenhal door S. v. Steenwijck.

Onder »Geschenken» paradeeren:

Tien antieke beeldhouwde stoelen, 18de eeuw, v. h. Bestuur van het genootschap Mathesis S. G. te Leiden.

Een gravure van de ramp van 1807 in antieke lijst, C. J. Leyh, enz.

De aankopen zijn voor het Leidsch museum reeds van belang door de éérvstvermelde: een schilderij van Gerard Dou — op aanwijzing van Dr. A. Bredius gekocht van Dr. E. Paoletti te Florence. Het verslag boekt de schenkers van bijdragen tot dezen aankoop en geeft een uitvoerige beschrijving van het paneel (vgl. ook het opstel van Dr. Martin in dit tijdschrift 1909, aflev. 1).

Verder worden nog opgesomd:

De Rederijkers door *M. Naiveu*.

De Beestenmarkt te Leiden door *G. J. Bos* en andere schilderijen, medailles en *belangrijke* Leidsche drukken van omstreeks 1500.

De *verliezen*: afstand van één enkele gravure en van 160 tegels, wegen niet op tegen de ontvangst der eerste zending van de schilderijen der collectie P. Delaroff (zie »Bulletin v. d. Ned. Oudh. B.» 6de aflev. 1908).

De daartoe behorende Jan Steen is den lezers van het »Bulletin» bekend — het verslag omschrijft dit werk tamelijk omstandig, zooals het ook een zeer goede beschrijving geeft van het groote stuk van *Pieter Aertszen* uit de zelfde verzameling, van het familiestuk van *P. Moreelse* (1621), portretten toegeschreven aan *Salomon Mesdagh*, *Pieter v. Amond*, *van der Helst*, *Anthonie Palamedesz*. Verder is er een goede *Jan van Goyen* (1642), een maanlandschap van *Anthony v. Borssum* een ijsvermaak van *Salomon v. Ruysdael*, een genrestuk (mosselmaal) van *Q. G. v. Brekelenkam* (1658) en nog eenige andere schilderijen, te veel om hier aan te halen.

Het hangen van deze vele nieuwe stukken vorderde natuurlijk ook het verhangen van de vroeger aanwezige werken; daardoor heeft de groote kunstzaal een geheel ander aanzicht gekregen.

Voor Leiden is deze buitengewone bruikleen-tentoonstelling van het grootste belang; zoo blijft een provinciale verzameling wel *leven!*

Jaarverslag der Vereeniging Oud-Dordrecht, 1908—1909. — Het verslag begint o. a. met een bespreking van het ietwat verminderde museumbezoek tegenover 1907 en noemt het een verblijdend teeken, dat het aantal leerlingen van scholen die 't museum bezoeken, sterk is toegenomen. Uit de vergelijking der cijfers van 1904—1908 blijkt inderdaad, dat het verloopende jaar iets minder gunstig was, wanneer de bloei van een museum tenminste

zou kunnen worden afgemeten naar het aantal nieuwsgierigen, die tegelegenertijd de stabiele schare van belangstellenden komen vermeerderen.

Door een geschenk in geld van de Dames J. en M. Bemolt werd het bestuur in staat gesteld een bestaand plan te verwezenlijken, door de stichting van een fonds tot aankoop van kunstwerken, waarop het thans de aandacht vestigt.

De heer J. L. van Dalen was in den afgelopen winter de éérste, die, naar de bedoeling van artikel 2 der Statuten, een lezing hield over een lokaal-historisch onderwerp, opgeluisterd door bijna 200 prenten uit de gemeenteverzameling en de verzameling van den heer Mr. S. van Gijn.

Behalve het reeds gemelde geschenk in geld, schonken de Dames Bemolt eveneens aan het museum de halsketen van den kloveniersdoelen, tot nogtoe in bruikleen bij de gemeente, waarvoor het bestuur in het verslag zijn dank uitspreekt, evenals het dankbaar vermeldt, dat het R. K. Parochiaal Kerkbestuur in bruikleen heeft willen afstaan een prachtig brok van een kazuifel uit de 16de eeuw, met tafereelen uit het leven van Maria, benevens een patena en een miskelk.

Door aankoop kwam het museum in het bezit van een merkwaardig portretstuk van J. G. Cuyp, »de Muntmeesters», dat tot in het begin der 19de eeuw in de vergaderzaal van het Muntgebouw te Dordrecht bewaard werd.

Een lijst van aangekochte, geschonken en in bruikleen ontvangen voorwerpen van minder belang, althans voor een niet stedelijk publiek, besluit het Verslag, waaraan een ledenlijst is toegevoegd.

Verslag der Provinciale Zuidhollandsche Archeologische Commissie over het jaar 1908.— Als consulteerend architect, een raadgever waar de commissie bleek behoefte aan te hebben, zal, op haar verzoek, optreden de Heer J. A. Frederiks, architect te 's Gravenhage.

Wat betreft de verrichtingen der commissie gedurende het afgelopen jaar geeft het verslag uitvoerig bericht omtrent hare bemoeiingen te Abbenbroek. Het is haar gelukt een zeer interessant kerkje te behoeden voor den hinderlijken aanbouw van een catechesatie-lokaal tegen het koor. Tot toelichting geeft het verslag eenige afbeeldingen, platte grond, doorsnee en fotografische reproductie van het gebouw van buiten, terwijl een kort historisch-technisch overzicht hierbij gevoegd wordt. De commissie betreurt ten zeerste, dat er alsnog geen kans was om de gemeente een subsidie te verschaffen ten einde de uiterst noodzakelijke restauratie van het aardige dorpskerkje mogelijk te maken; zij spreekt evenwel de hoop uit, dat de publiciteit, hier aan de zaak gegeven, tot de verwezenlijking van dezen wensch moge medewerken.

Te *Barendrecht* wilde de Nederduitsch-Hervormde Gemeente overgaan tot *verkoop* van een aan den buitenmuur van het kerkgebouw ingemetselden steen ter herinnering aan den watersnood van 1373 en van eenige grafzerken. De commissie, door den predikant aangezocht om het kerkbestuur te willen voorlichten over de kansen van zulk een verkoop, stelde een onderzoek in en kon gelukkig de mededeeling doen, dat genoemde voorwerpen

»handelswaarde *niet* bezaten». Met een beroep op het lokaal-historisch belang der gedenkteekenen verzocht zij den predikant tot hun behoud ter plaatse te willen meewerken.

Te *Brielle* deed de commissie een poortje, overblijfsel van het voormalig St. Catharina-klooster, herstellen en versterken.

Voor *Geervliet*, waar voor de conserveering van de fraaie kerk aldaar en voor het zich daarin bevindend gedenkteeken moet gezorgd worden, ontwierp de Heer Jac. van Gils reeds een plan. Het begin der herstellingswerken is echter van geldmiddelen afhankelijk, waaraan het vooralsnog aan de zijde der kerkvoogdij zoowel als aan die der commissie ontbreekt.

Advies werd uitgebracht tegen het sloopen van den gevel der voormalige Latijnsche school te Leiden (1599). De commissie heeft zich tot B. en W. van Leiden gewend en op het behoud van dit monument aangedrongen. (Bij het verschijnen van het verslag was er nog geen antwoord ontvangen.) Tevens trok de commissie zich terecht op goede gronden aan het lot van de kleine huisjes, aangebouwd tegen den z. muur van het schip der Hooglandsche kerk, het werk van den Leidschen bouwmeester *Van der Helm*. De Gemeenteraad van Leiden besloot den raad der commissie op te volgen en de huisjes te laten staan.

Een subsidie van *f* 1200, aangevraagd voor het herstel van vier der gebrandschilderde vensters in de kerk te *Oostvoorne*, is voor 1909 door de Regeering op de begrooting gebracht en ingewilligd. Pogingen om de kerkvoogden der Nederduitsch-Hervormde kerk te *Rhoon* te bewegen de deels zeer aan slijting onderhevige, deels overdekte zerken op den vloer, tegen de wand op te stellen, faalden tot heden, ondanks de voorspraak van den predikant.

Een penteekening van den architect Ad. Mulder naar den karakteristieke toren van de kerk te *Rensaterwoude* is in het verslag opgenomen. Het Departement van Binnenl. Zaken is met het gemeentebestuur in overleg getreden, teneinde te verijdelen, dat deze toren zou worden bepleisterd. Moge deze poging met meer succes bekroond worden dan het verzoek der commissie gericht tot het Gemeentebestuur van *Rotterdam* om de oud-katholieke Paradijskerk te behouden, waarop het Gemeentebestuur niet is ingegaan.

Vereeniging Rembrandt. — *Jaarverslag over 1908 (uitgebracht in de algemeene vergadering gehouden 6 Mei 1909)*. — Het bestuur dat gedeeltelijk aftrad werd herbenoemd, terwijl bovendien toetraden de H.H. E. van Essen, E. Helling, H. Ph. Gerritsen, F. A. Hoefer, F. M. Baron van Lynden en Mr. P. J. van Wijngaarden.

Er werd ontvangen een legaat van *f* 1000 van het overleden bestuurslid wijlen Mr. W. H. E. Baron van den Borch, Mevr. Joh. S. Goekoop—de Jongh, Mr. A. E. H. Goekoop en de Heer R. van Roth schonken ieder *f* 100. Het totale bedrag contributies klom van *f* 3418 in 1907 tot *f* 3768, terwijl sedert 1 Juni 1907 toetraden 4 leden.

De vereeniging schoot voor aan het Rijksmuseum gelden voor de aankoopsom van werken van Lastman en Corn. Wz. de Man; aan 's Rijks Prentenkabinet verleende zij

hare hulp bij verschillende gelegenheden, het Nederlandsch Museum werd in staat gesteld tot den aankoop van een verzameling Koptische stoffen, een bronzen beeld van Johannes den Dooper uit de school van Donatello, een Italiaansch notenhouten kistje, een Fransch Vuurscherm, e. a. voorwerpen van belang. Aan 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden werd een voorschot uitbetaald voor den aankoop van een Korinthische dipylon amphora.

Het Bestuur herinnert er te dezer plaatse aan, dat de kas belangrijk is ingekrompen door den aankoop Six en dat er tijden kunnen en zullen komen, waarin het niet meer als vroeger mogelijk zal zijn aan alle aanvragen om steun te voldoen; het bestuur noodigt derhalve eenieder uit de vereeniging door toetreding of giften naar krachten te steunen.

Twee teekeningen, één van Cornelis Troost en één van S. v. Hoogstraten, aangekocht ten behoeve van 's Rijks Prentenkabinet, zijn in goede lichtdrukken bij het verslag gevoegd.

Verslag over het voorgevallene in de Gemeente-verzamelingen (van Utrecht) in 1908. —

De personalia die aan het eigenlijke verslag voorafgaan zijn ditmaal vrij uitgebreid, vooral tengevolge van daar omschreven regelingen, noodzakelijk geworden door herziening van de Archiefverordening en de instructie van den archivaris. Tevens vermeldt deze inleiding de titelverwisseling van de archiefambtenaren Mr. N. C. Schuylenburg en C. L. de Leur en de benoeming van Prof. W. Vogelsang tot onderdirecteur van het Stedelijk Museum.

Aangaande het Archief deelt het verslag dan verder mede, welke de loopende werkzaamheden zijn en hoe zij werden verricht. Plaatsgebrek verbiedt ons echter het tamelijk ingewikkeld relaas hier in kort uittreksel weer te geven. Belangrijke werken zijn voltooid of naderen hun voltooiing; wij noemen slechts de beschrijving der Charters der *St. Geertruidakerk* en der *St. Jacobskerk* door Mr. Schuylenburgh; den alphabetischen index op de resolutiën van den Raad van 1577—1599, herzien door den heer de Leur.

Belangrijke aanwinsten had ook de *Bibliotheek*, wij vermelden hier enkel het geschenk der Gemeente Rotterdam, bestaande in het unieke exemplaar van de *Utrechtsche Courant* van het jaar 1744 af.

De Atlassen verder, verrijkt met teekeningen uit de collectie A. J. Nyland, waaronder 5 toegeschreven aan A. Bloemaert, de kostbare prent in vieren door Saffleven, het panorama van Utrecht, andere prenten en teekeningen van Saffleven, Rossmann, Grolmann.

Curieus is nog de origineele schets van J. Buys voor het groote geschilderde schoorsteenstuk in de gerechtskamer van het oude stadhuis (thans in 't Stedelijk Museum). De moeite van 't lezen waard zijn de scherp gestelde paginas aangaande de resultaten van de laatste opgravingen op de plaats van het oude schip en den westgevel van den Dom. Korte reproductie is onmogelijk men neme het stuk zelf ter hand ter aanvulling van hetgeen Mr. Muller vroeger over den plattegrond van den Dom in zijn werken heeft meegedeeld. Een publicatie der nieuwe resultaten is op handen, terwijl binnenkort eveneens zal verschijnen een serie van oude (het verslag zegt »antieke») intérieurs uit Utrecht onder den titel: »De renaissance te Utrecht».

Aangaande het Museum lezen wij over nieuwe vitrines, waarin de vier bijzonder

fraaie steenen heiligenbeelden geplaatst werden om de zoo zeldzaam bewaarde overblijfselen der oude polychromie zoolang mogelijk te behouden.

Prof. Vogelsang nam samen met Dr. Hulsebos de taak op zich die Dr. Vollgraff, door zijn benoeming tot hoogleeraar te Groningen, moest neerleggen.

Ook dit jaar werd het Museum veel bezocht door particulieren zoowel als door scholen, uitgevers en geleerden e. a. vaklieden. Op velerlei wijze werden de laatste inlichtingen verstrekt of werd hun taak vergemakkelijkt. Belangrijker dan »incidenteele» publicaties van enkele stukken belooft te worden de hernieuwde en zeer vermeerderde uitgaaf van een stel afbeeldingen van het Poppenhuis door Mr. S. Muller ondernomen in verbinding met Prof. Vogelsang.

Onder de aanwinsten, zij hier slechts aangestipt: deelen van een gothische wandbetimmering, een uithangbord met geschilderde voorstelling van het huis: »De stad Middelburch» en eenige andere stukken, van minder belang, terwijl de toezegging van den Directeur van het Nederlandsch Museum, eenige beelden af te staan behoorende tot den bekenden vondst in den Toren van Soest met vreugde in het verslag wordt aangekondigd. Inmiddels — kunnen wij er bijvoegen — zijn deze beelden reeds in 't bezit van het Museum gekomen en tentoongesteld.

Lange lijsten volgen, waarin de rapporten opgemaakt door de commies-chartermeester geboekt staan, de verschillende aan particulieren verstrekte inlichtingen genoteerd, en de stukken genoemd worden die naar elders ter bestudeering verzonden werden. Een lijst van geschenken, aanwinsten en stukken tot afgifte waarvan men besloot, besluit het verslag.

Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland. — De zesde jaargang (over 1908) is 1909 verschenen. We vinden er buiten de Leidsche kroniek en allerlei praktische aanwijzingen die ons hier minder kunnen interesseeren, de volgende bijdragen in: In memoriam: Dr. D. de Loos, Mr. C. Cock, Nicolaas Oly, Dr. G. C. Vreede, Mr. Cornelis Pijnacker Hordijk, Dr. E. F. van Dissel (door J. B. van Loenen en door R. A. I. Snethlage C. I.), J. A. van Dijk, Lodewijk Gerardus Le Poole, D. A. J. Hoogenstraaten. Voorts: de Geschiedenis van het kasteel Endegeest, door Bijleveld, met uitgebreide genealogische tabellen; Goede voorgangers van de Juridische faculteit, door J. C. Overvoorde; Arme studenten 1600, door L. K.; De eerste Secretaris van den Senaat der Leidsche Hoogeschool, door P. C. Molhuysen; Een academisch leerplan van den jare 1575, door L. K.; een zeer curieus stukje van J. van Baren over: »een vergeten Nederlander», »Jacob Elisa Doornik», 1777—1837, met portret, men leze slechts één citaat uit Doorniks geschriften, nog vóór 1816: »Ik aarzel daarom niet, om te stellen, dat de oorspronkelijke mensch tot de familie van den oerang outang behoort . . . etc.; Advys ende oordeel van Heere Jacob van Campen een vermaert architect over den modelle van de nieuwe (Mare)kerck (1639), door J. C. Overvoorde en van denzelfde: »Uurwerk Marekerk»; De St. Joris-Doelen te Noordwijk door J. Kloos; De Waag te Leiden, met één teekening en een reproductie van een relief van Rombout Verhulst, door Jesse;

Schoenmaker te Leiden bedrogen door L. K.; Brittenburg—Lugdunum Batavorum door W. A. Beelaerts; Een tentoonstelling van Oudheden te Voorschoten door G. S. Overdiep; Beleg, door O.; Komst van Prins Frederik Henderik als student, door J. C. O.; Reinsburch, met Gezicht in vogelvlucht, en afbeelding van het Spinozahuis door W. Meyer; Rijmpjes uit de oude doos door J. B. v. L.; Bijdrage voor een Geschiedenis der Heeren van Aarlanderveen en Oudshoorn (1354/1455) W. Beelaerts; Nieuwe Haring door J. C. O.; Brandsspuiten, door J. C. O.; Campanologie door J. B. van Loenen; Beplanting van den Hoogen en Lagen Rijndijk, door J. C. O.

Bouwkunst. Twee maandelijksch tijdschrift. — Met den nieuwen jaargang en het optreden van eenen nieuwen secretaris, de Heer J. Gratama, is ook een nieuwen vorm gegeven aan de publicaties van de Mij. van Bouwkunst. Het Tijdschrift en de »Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen» werden tot een tijdschrift vereenigd en tot een meer hanteerbaar formaat teruggebracht, hetwelk, wat grootte der pagina betreft, ongeveer met ons Bulletin overeenstemt, doch in twee kolommen is verdeeld. Volgens het voorwoord van den secretaris ligt het in de bedoeling om een enkele aflevering aan de opmetingen van oude gebouwen te wijden en in hoofdzaak te trachten, door populair analytische, historische en technische beschrijvingen en opstellen op bouwkundig en aanverwant gebied, met veel illustraties, mede te werken om de bouwkunst nader te brengen tot het publiek en de appretiatie hiervoor te verhoogen.”

Uit de artikelen in de eerste drie afleveringen blijkt, dat men zich niet tot ons land wil beperken en ook kunsthistorische onderwerpen op aanverwant gebied wil behandelen. Wij vinden er o. a. in de eerste aflevering behandeld: Italiaansche villas en tuinen der Renaissance door J. H. W. Leliman, Binnenhuizen op middeleeuwsche schilderijen, door W. Martin, de Nederl. bouwkunst, door A. W. Weissman, Lieven de Key door A. W. Weissman en enkele artikelen op moderner gebied. Het geheel ziet er smakelijk uit en belooft, blijkens de lijst van medewerkers, veel voor de toekomst.

Te Gorinchem is besloten tot oprichting eener vereeniging »Oud Gorcum». Het doel der vereeniging is het instandhouden te bevorderen van gebouwen te Gorcum, die uit een architectonisch en historisch oogpunt waarde hebben. Ook stelt men zich ten doel een museum op te richten, betrekking hebbende op de geschiedenis van Gorinchem en omstreken.

Monumenten.

Slot te Bergambacht. — Volgens een bericht in het »Vaderland» wordt het slot door den tegenwoordigen eigenaar, baron Van Hardenbroek van Bergambacht, gesloopt, om eene boerderij met stalling op die plek te bouwen. Het oude slot, uit omstreeks 1320, werd in de 15de en 16de eeuw meermalen verwoest o. a. in den Jonker Fransenoorlog en door Maarten van Rossum in 1517. Het werd in 1610 herbouwd door van

Zuylen van Nyevelde, wiens wapen met dit jaartal nog op een steen boven de deur prijkt.

De trapgeveltjes wijzen ook op omstreeks het jaar 1610 als tijd van ontstaan.

De gevel was niet versierd en van den hoogen traptoren, die eerst met de topgevels aan het geheel een sierlijk aanzien gaf, was reeds in 1904, toen ik het huis bezocht, het gedeelte boven het dak afgebroken. De oude grachten waren toen nog grootendeels aanwezig. De posten van het hek, dat eerst aan de oprijlaan bij het dorp stond, doch bij de werken voor den aanleg van een stoomtram van Schoonhoven naar Gouda is verplaatst, waren versierd met twee zandsteenen griffioenen, die elk een wapenschild vasthielden. Inwendig was de oude toestand nog grootendeels behouden. Ik vond er o. a. nog een houten schoorsteenkap uit het begin en een schoorsteenbekleding met spiegel en schoorsteenstuk uit het laatst der 17de eeuw.

J. C. O.

Kasteel Doorwerth. — Onder voorzitterschap van den Heer F. A. Hoefer werd den 8^{en} Juli 11. te Arnhem eene vergadering gehouden van belangstellenden in het behoud van het merkwaardig kasteel. De Heer Scheffer is bereid het kasteel met moestuin te verkoopen voor f10.000 en reeds zijn voor het hiertoe vereischte bedrag, belangrijke toezeggingen ontvangen van Graaf Aldenburg Bentinck en Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers. De commissie hoopt de verder benoodigde gelden van belangstellenden bijeen te brengen en tevens het noodige om het kasteel weder in behoorlijken staat te brengen, waarmede minstens f40.000 zal gemoeid zijn. Tegen eene restauratie op groote schaal verzette zich de Heer E. W. Moes, die er op aandrang om zich te beperken tot de hoogstnoodige herstellingswerken. Door de aanwezige architecten werd gewezen op den zeer slechten toestand van het gebouw, die een spoedig ingrijpen noodzakelijk maakt. Zelfs, is naar wij vernemen, eenige dagen na de vergadering een gedeelte van het bintwerk ingestort. Verder uitstel zoude dus allicht belangrijke extra kosten medebrengen. Gaarne wekken wij onze lezers op, om, zoodra de oproep hen bereikt, de commissie door eene flinke bijdrage te steunen in haar pogen om dit belangrijk kasteel voor ondergang te vrijwaren.

St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. — Blijkens het jongste jaarverslag is in 1908 een begin gemaakt met de restauratie van het hoogkoor, dat uit de eerste helft der XV^{de} eeuw dagteekent. Het heeft 15 groote vensters en wordt gesteund door luchtbogen. De ballustrade, die den gevel bekroont, is versierd met rijk bewerkte pinakels en frontalen. In 1908 werden 2 vensters en luchtbogen hersteld.

Middelburg. — De tapijtbehangsels in het gerechtsgebouw te Middelburg, die, zooals men weet, te Amsterdam zijn hersteld, zijn thans weder opgehangen. De verschillende gehavende gedeelten zijn zoo goed als onzichtbaar bijgewerkt, terwijl de behangsels zijn schoon gemaakt, waardoor de kleuren veel beter tot haar recht komen dan voorheen.

N. R. Ct., 25 Aug. 1909.

Middelburg. — Volgens het jaarverslag der gemeente over 1908 wordt geregeld voortgegaan met de restauratie van den voorgevel van het Raadhuis. Van den top boven de vleeschhal moesten 6 spitsen geheel en een gedeeltelijk vernieuwd worden. Het vroeger voor den topgevel hangende bord van een zonnwijzer is overgebracht naar een der gevels van de gasfabriek aan het Molenwater.

Bottelpoort te Nijmegen. — Voor dat tot de afbraak der poort werd overgegaan zijn opmetingen en teekeningen gemaakt, de steenen zijn gemerkt en van het boogfries zijn eenige gipsafdrukken genomen, zoodat desverlangd het voorfront later weder op eene andere plaats kan worden opgebouwd.

Toren te Sleen. — Door den Heer Ad. Mulder, Rijksarchitect te 's-Gravenhage, is een onderzoek ingesteld naar den toestand van den toren der Ned. Herv. kerk te Sleen, die in zoodanigen toestand verkeert, dat men vreesde tot afbraak te moeten overgaan.

Opravingen te Vaassen. — De oudheidkundige opravingen op de heide onder Vaassen zijn geëindigd. Zes weken is Dr. Holwerda van Leiden er met zijn personeel in den Hertenkamp, behorende tot de bezittingen van Z. K. H. den Prins, werkzaam geweest.

Met groote omzichtigheid zijn vijf groote en enkele kleine heuvelen afgegraven.

De inrichting dezer heuvelen bleek zeer belangwekkend. Er zijn photographieën van genomen. Vermoedelijk worden de onderzoekingen in den volgenden zomer voortgezet.

Volgens een bericht hierover van de hand van Dr. Holwerda in de »N. R. Ct.» van 28 Aug. l.l. leverden de ontgraving van 8 praehistorische heuvels in den Hertekamp bij Vaassen de bevestiging van wat hij reeds in Niessen had vermoed te weten, namelijk dat die heuvels uit een bouw van hout en zand ineengestort waren, en een soort graftomben gevormd hebben, waarin de lijken werden bijgezet. Bij Vaassen werd telkens de plattegrond der tomben teruggevonden en eenmaal zelfs de verkoalde houtconstructie.

Omtrent de wijze van bijzetting werden belangrijke gegevens gevonden, waarbij ook een verkoalde kist met beenderresten. Zie *N. R. Ct.*, 21 en 28 Aug. 1909.

Op de heide tusschen Veldhoven en Steensel zijn dezen zomer opravingen gedaan onder leiding van Dr. Eveleijn.

Personalialia.

Ter gelegenheid van het 50-jarig priesterfeest van Mgr. G. W. van Heukelum, pastoor te Jutfaas, werd den 19^{en} Augustus l.l. aan den Jubilaris eene algemeene hulde gebracht, waaraan zoowel de katholieke geestelijkheid medewerkte als het Sint Bernulphusgilde, dat hierbij zijn deken huldigde als den man, die zooveel heeft bijgedragen tot het herleven van de katholieke kunst. Ook uit den kring van vereerders op oudheidkundig gebied had zich eene commissie gevormd, om in hem den stichter van het Aartsbisschop-

pelijk Museum te huldigen. De uitnoodiging tot deelname getuigde terecht, dat hij door deze stichting en het verzamelen van de daar vereenigde kunstschaten, grootendeels door hem aan de vergetelheid of aan wissel ondergang ontrukkt, niet slechts zijne tijdgenooten, maar ook het verre nageslacht tot groote dankbaarheid heeft verplicht.

Het is bekend, dat tegenwoordig pogingen worden gedaan om van de Gemeente Utrecht de beschikking te verkrijgen over een gebouw, om daarheen de rijke verzamelingen van het Aartsbisschoppelijk Museum over te brengen, welke thans onvoldoende zijn gehuisvest in de te kleine en niet geheel brandvrije lokalen. De Commissie besloot daarom om aan den Jubilaris te verzoeken om de van zoovele zijden ingekomen bijdragen te bestemmen ten bate van dit Museum, zijne stichting, waarvoor hem nooit eenige opoffering te veel was. Hierbij werd een album met de namen der schenkers gevoegd, versierd door den Heer Otto Mengelberg en een van zijne medewerkers.

Bij Kon. Besl. is, met ingang van 1 Juli :

1°. aan Dr. Abr. Bredius, op zijn verzoek, eervol ontslag verleend, als directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen te 's-Gravenhage, met dankbetuiging voor de diensten door hem aan den lande bewezen ;

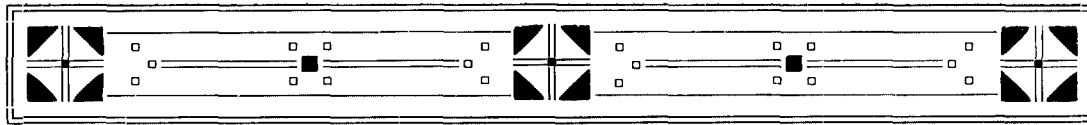
2°. Dr. Abr. Bredius benoemd tot adviseur bij het Koninklijk Kabinet van Schilderijen ;

3°. benoemd tot directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen te 's Gravenhage, Dr. W. Martin, thans onder-directeur van dat Kabinet.

Bij K. B. is tot lid der Rijks Monumenten-Commissie benoemd de Heer J. J. Weve, directeur van Gemeentewerken te Nijmegen, in de plaats van het overleden lid, den Heer L. C. Hezenmans, architect der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch.

Tot architect voor de uitwendige restauratie der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch is, na het overlijden van den Heer Hezenmans, benoemd de Heer Van Heeswijk te 's Gravenhage.

TENTOONSTELLING VAN STILLEVENS IN DEN ROTTERDAMSCHEN KUNSTKRING. (11 SEPT.—10 OCT. 1909).

Er behoort wel »durf” toe voor een vereeniging, om een stilleventoonstelling te arrangeeren, die een maand lang geopend blijft. Want zelfs vele leden van kunstvereenigingen vinden stillevens nu eenmaal niets en zoo hoorde ik ook van opmerkingen, op deze tentoonstelling gemaakt door bezoekers, die vonden, dat de Rotterdamsche Kunstkring nu wel eens met iets beters voor den dag had kunnen komen.

Des te meer moet men het Kring-Bestuur loven: het laat zich niet storen in de leidende ideale gedachte, »kunst” te willen laten zien, en 't is alleen maar zoo jammer dat het nog maar steeds niet genoeg gesteund wordt in zijn streven.

Niet, dat er geen steun is verleend ditmaal: het Museum Boymans ging voor met uitleenen, en *veertig* verschillende eigenaars stonden schilderijen af. Dus wel degelijk belangstelling, waarvoor een ieder dezen veertig inzenders dankbaar zal zijn. Maar er had *veel meer* bereikt kunnen worden, wanneer ook de vele andere eigenaars, aan wie stillevens te leen zijn gevraagd, hun stukken hadden afgestaan. Dan was Willem Kalff er schitterend vertegenwoordigd geweest; dan had een werkelijk superieur stilleven van Albert Cuyp luister kunnen bijzetten aan het tentoongestelde; dan ware in het algemeen een overzicht verkregen van den dan toch nog betrekkelijk grooten rijkdom der Hollandsche collecties aan oude stillevens van eerste kwaliteit.

Maar neen, telkens weer stoot men het hoofd, en dat wel meestal omdat de eigenaars dier schilderijen niet zolang een leege plek aan den muur willen hebben. Tegen het risico van het vervoer (dat trouwens gering is, niet waar?) zien zij niet zoo sterk op als tegen die leegte. Het is een onbegrijpelijk egoïsme, dat voor het bereiken van een doel als de Rotterdamsche Kunstkring zich voor oogen stelt allerbelemmerendst werkt.

Daarom kon dan ook het oorspronkelijk plan, om te geven een »tentoonstelling van het Hollandsche stilleven in den loop der tijden” niet worden uitgevoerd, al bleef de tentoonstelling, blijkens den catalogus-titel, deze oorspronkelijke benaming houden.

Van de moderne schilderijen (onder wie b. v. het werk van Floris Verster uitmuntte) kan in dit tijdschrift uitteraard niet gesproken worden; omtrent de oude geven wij in het volgende een kort overzicht.

Voor de beschrijvingen der schilderijen verwijzen wij naar den uitvoerigen, door het Bestuur en den Heer C. van Ommeren samengestellten catalogus, waarin wij noode

eenige illustraties misten, b. v. van het stilleven van *Ferdinandus*, het unicum van dezen geheel onbekenden meester, van het prachtige stilleven van *Elinga*, enz.

De tentoonstelling gaf — wij zeiden het reeds — op verre na niet hetgeen haar officieele benaming deed vermoeden. Ook waren verscheiden meesters, van wie werken waren ingezonden, niet door meesterstukken vertegenwoordigd: *Jacob Grillig* b. v. kon men in het vischstilleven (N°. 28) lang niet zoo goed leeren kennen als b. v. in zijn twee stukjes in het museum te Gent, en ook van *Pieter de Putter* kreeg men hier niet dien indruk, dien men b. v. in het museum te Schwerin ontvangt.

Maar toch was die lange wand met oude stillevens in vele opzichten leerrijk, al was het alleen maar om de zeldzame gelegenheid tot vergelijken van veel op elkaar gelijkende meesters, die zij bood. Zoo was b. v. een gesigneerd stilleven van den van Beyeren-navolger *I. van Duynen* (N°. 20 inzender de Heer Biesing alhier), vlak in de buurt van den van Beyeren uit Boymans gehangen, die geheel het type is van de soort van door van Duynen geïmiteerde van Beyerens. Den vroegen en lateren tijd van *Willem Heda* kon men er weer eens met elkander vergelijken: Dr. Bredius zond een *Vanitas*, in loopend schrift gesigneerd en 1621 gedateerd (de vroegste dateering die wij van Heda kennen), terwijl het door Jhr. B. W. F. van Riemsdijk ingezonden *Ontbijt* in kapitaalletters was gesigneerd en 1647 gedateerd. Daartusschen in valt het *Ontbijt* van Boymans, dat van 1634 is, en dat ook ter tentoonstelling aanwezig was, evenals de prachtige *Pieter Claesz.* van Boymans, die het mogelijk maakte, om nog weer eens terdege de verschillen tusschen hem en Heda na te gaan.

En thans een korte opsomming van het voornaamste, dat er aan oude stillevens te zien was:

Cornelis Jacobsz. Delff (1571—1643) opende de rij met een voor hem zeer karakteristiek stilleven, voluit gesigneerd (zie een afbeelding der handteekening op blz. 147) en zeer goed bewaard. Het is compositioneel nog onbeholpen en druk, niet zoo geraffineerd van bouw en kleurverdeeling als b. v. *Weenix* of *Kalff*, en verder ontbreekt vooral de stofuitdrukking, waar wel ijverig naar gestreefd werd door Delff en zijn tijdgenooten, maar die eerst een volgend geslacht in de stillevens zou bereiken. Eigenaar van deze schilderij is de Heer C. W. F. P. Baron Sweerts de Landas Wyborgh te Rotterdam.

Van den iets jongeren Amsterdamschen tijdgenoot van Delff, *Jacques de Ville* (1589—1665), wiens werken ook zelden voorkomen, was er een stilleven met vruchten, ingezonden door Dr. A. Bredius. Het was voluit gesigneerd: *J. de Ville. F.*, en in uitmuntenden toestand. Ook de kunst van dezen meester is nog typisch werk uit de overgangperiode: er is nog veel zestiend'eeuwsch in, vooral technisch.

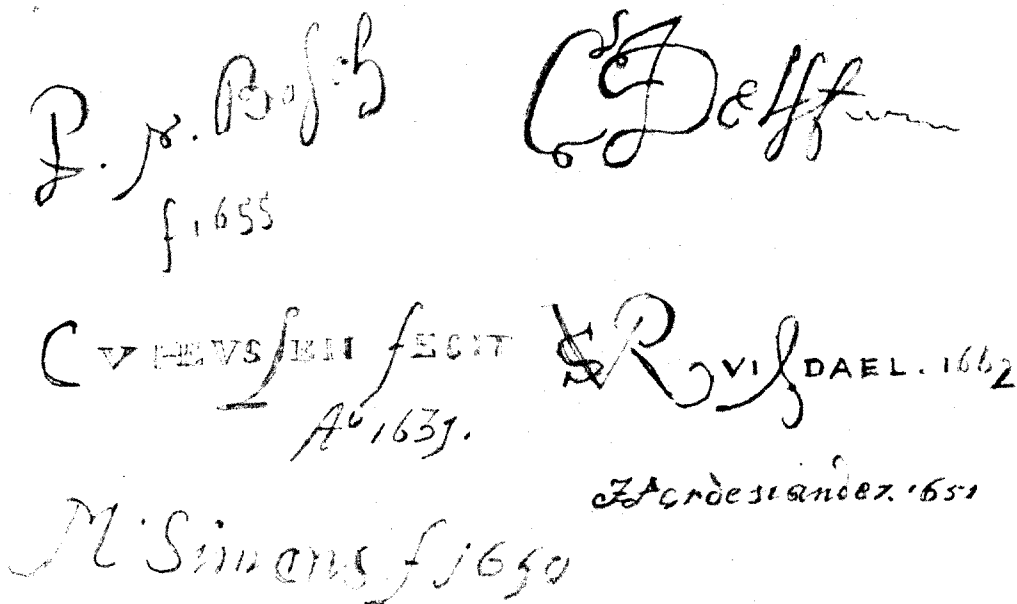
Pieter van Noort (1592—na 1648) is eigenlijk pas sinds de veiling Lemker te Kampen meer bekend geworden in vakkringen. Zijn werk heeft vooral door de frissche techniek en de mooie combinaties van het zilver en rood zijner visschen tegen donkere achtergronden, altijd iets gedistingeerd, waardoor het gunstig afsteekt bij b. v. de *Putter*, die bij een zelfde gemis aan compositioneel talent bovendien vrij droog is en op den duur eentonig wordt. Het vischstuk hier van van Noort aanwezig (ingezonden door Mevr. A. G. Kröller te 's-Gravenhage), als ik mij niet vergis afkomstig van genoemde

veiling, behoort tot zijn beste werk. Het stelt voor twee visschen, die aan een spijker hangen, voorts wat vischtuig, een hengelsnoer enz.

Over *Willem Heda* (1594—na 1678), die ook nog tot de oudere, nog in de zestiende eeuw geboren meesters behoort, spraken wij reeds. In het niet gesigeneerde noch gedateerde stilleven met vaatwerk (N°. 36 van den catalogus) zie ik eer de hand van Gerrit Heda dan die van Willem.

Pieter Claesz. (159...—1660) was slechts door het bekende prachtige stilleven (onbijt) uit *Boymans*, van 1636, vertegenwoordigd.

Des te interessanter was het in ruimeren kring nog zeer weinig bekende stilleven

met doode vogels van *Salomon Ruysdael* (N°. 57), waarvan wij de handteekening en dateering (1662) hierbij afbeelden. De bekende landschapschilder blijkt in dit op ongeveer tweeënzestig-jarigen leeftijd geschilderd stuk een meester, die Vonck bijna op zijde streeft, al is hij niet zoo afwisselend van kleur als deze en ook in dit stilleven, gelijk in zijn landschappen, meer toonschilder dan colorist. De toon-nuancen van dit stilleven zijn bijzonder aantrekkelijk.

Jhr. B. W. F. van Riemsdijk zond eveneens, onder meer, een curiosum, waarvan we eveneens de handteekening hebben nageteekend. Het is een stilleven met pompoenen, meloenen, pompelmoes en lemoenen, perzikken en druiven, waarachter een landschap. Een typisch werk uit de overgangperiode, maar niet vrij van opmerkelijke picturale kwaliteiten hier en daar. Het draagt de handteekening van *C. van Heussen*, die van 1626 tot 1631 in acten enz. vermeld wordt te Haarlem. Het is 1631 gedateerd.

Van *Pieter de Putter*, die buitengewoon ongelijk van schildering is in zijn baarzen- en snoeken-stilleven met vischbennen en vischtuig, waren twee stukken aanwezig, één in zijn grove manier (N°. 54, ingezonden door den Heer H. P. Bremmer te 's-Gravenhage), het ander minder vluchtig, fijner van uitvoering (N°. 55, ingezonden door Jhr. B. W. F. van Riemsdijk te Amsterdam). Het eerstgenoemde was niet gesigneerd, het andere droeg de handteekening: D Putter (de P in de D).

Gelukkig voor het Kunstkring-Bestuur, dat Boymans zijn grooten *Jan de Heem* afstond; anders zou deze meester, gelijk zoovele andere hoofdmannen onder de stilleven-schilders van toen, geheel hebben ontbroken. Er was geen enkel ander werk van hem, noch van Cornelis de Heem, noch van navolgers als b.v. Pieter de Ring.

Een genoegen was het, hier nog eens terug te zien het reeds in 1907 in den Rotterdamschen Kunstkring tentoongestelde stilleven van *Paulus van den Bosch* (1615—na 1655), waarvan we de signatuur afbeelden, omdat werken van dezen meester zoo zeldzaam zijn. Het 1655 gedateerde stuk, waarvan de Heer C. M. C. Obreen te Rotterdam de gelukkige eigenaar is, munt uit door den mooien, lichten toon. Het is uiterst correct en eenvoudig geschilderd, met uitmuntende weergave van de materie der voorwerpen, doch zonder eenig »éclat», vooral omdat hij sterke contrasten vermijdt en weinig rood gebruikt.

Van *Jan van de Velde* (1619 of 20—na 1660) was er een prachtig stilleven met oesters, ingezonden door den Heer G. W. F. P. Baron Sweerts de Landas Wyborgh te Rotterdam; vooral de oesters zijn meesterlijk van uitvoering, bij Kalff af. Mooi om den blonden toon, eigenaardig om de langgerekte compositie en bewonderenswaardig om het met weinig middelen bereikte effect, zijn de »peren» van denzelfden meester, ingezonden door Dr. Bredius. Dit stukje is voluit gemerkt: »J. vande. Velde. facit. Anno 16...».

Abraham van Beyeren kon men maar van één zijde leeren kennen: drie visch-stilleven. Maar die waren dan ook van zeer goede kwaliteit. Boymans zond een visch-stuk, N. N. een tweede (N°. 9, gemerkt A. v. B. f.) van weelderige compositie, de Heer A. Hijner te 's-Gravenhage het derde (N°. 10), dat eveneens met het monogram was gesigneerd. Het is een groot stuk (1.02 × 1.25), dat door zijn breede behandeling en grootsch opgezette compositie een buitengewoon goed decoratief effect maakt.

De *van Duynen* (N°. 20, inzender de Heer J. J. Biesing te 's-Gravenhage) was een goed geconserveerd, voor den meester een karakteristieke schilderij. Van de handteekening is nog te ontcijferen: »I v d u . . .».

Aelbert Cuyp was in het kleine perziken-stilleven (N°. 16) niet zoodanig vertegenwoordigd, dat men voldoende kon zien, hoezeer deze meester onder onze oude stilleven-schilders een allereerste plaats bekleedt. Immers het stilleventje, dat ter tentoonstelling zijn naam droeg, kon niet genoegzaam wedijveren met b.v. Jan van de Velde of Elinga, om den bezoekers Cuyp's superioriteit boven deze meesters te doen begrijpen.

Van *Nicolaes van Gelder* waren er de Doodse Vogels uit Boymans, dat ook een bloemstuk van *Willem van Aelst* afstond.

Voor zoover wij weten een unicum is het stilleven van *I. Ferdnandes*, ingezonden

door den Heer G. Ribbius Peletier te Utrecht. Het is gedateerd 1651 (zie de afbeelding der handtekening op blz. 147) en is blijkbaar het werk van een meester, die onder den invloed stond van Pieter Claesz. en Heda. Er is veel geel geworden vernis op de schilderij, zoodat ze veel warmer van toon is dan de schilder bedoelde.

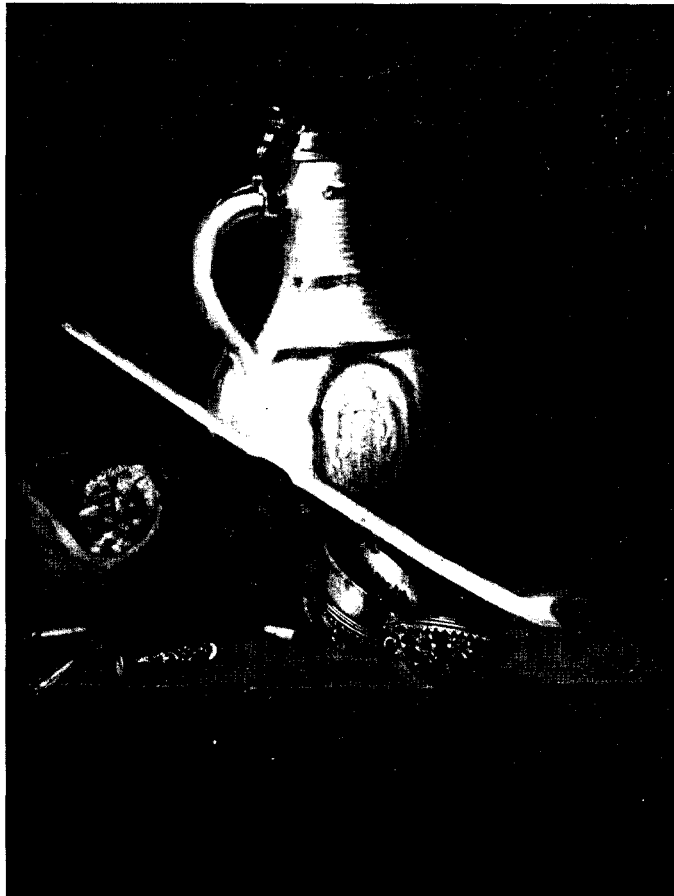
Om de curiositeit volge hier een korte beschrijving: op een tafel met donkergroen kleed bevinden zich (van links af opgesomd) twee schelpen, een omgevallen berkemeyer, een tinnen bord met aangesneden citroen en mes, een bierkruik, een stuk brood en een half met bier gevuld glas. Bruinachtige effen achtergrond. Op het mes staat: I. Ferdenandes. 1651. Indertijd noteerde ik de volgende stukken van den meester uit catalogi van veilingen, mij door Dr. Hofstede de Groot medegedeeld:

Ferdenand, een stilleven *f* 3.
Verkoopng Abr. de Pré, 19 Mei 1729, Amsterdam.

Ferdenand, vanitas. *f* 5.5.
Verkoopng Petronella de la Court, 19 October 1707, Amsterdam. Onmogelijk is het dus niet, dat nog eens meer gesigneerde werken van dezen meester voor den dag komen.

De Heeren Gidding en Zonen zonden een stilleven met vruchten van den zeldzamen *Michiel Simons*, die in het derde kwart der zeventiende eeuw te Utrecht woonde. Ook van deze schilderij, die 1650 gedateerd is, beelden wij de handtekening af.

Nog een curiosum: een stilleven van den navolger van Pieter de Hooch, *Pieter Janssens Elinga* (N°. 21, ingezonden door Dr. A. Bredius). Deze schilderij is gemerkt P. Janssens E. en is het werk van den schilder en speelman Elinga, die, uit Brugge komende, zich te Amsterdam gevestigd had en daar in 1662 in de Breestraat woonde (»Oud Holland'' X, 273).

Stilleven van P. Janssens Elinga. Eigendom van Dr. A. Bredius.

Het is dus van denzelfden schilder, wiens werk men vroeger met dat van Pieter de Hooch verwarde, hetgeen door Hofstede de Groot voor het eerst overtuigend is aangetoond. Zijn interieurs (o. a. te Frankfort en te Munchen) zijn iets lijniger dan dit stilleven, dat een soepele toets heeft, waarin men de hand van dezen meester niet vermoeden zou, wanneer het niet gesigneerd was. Hij toont zich hier meer een Jan van de Velde-achtig meester. De eigenaar stond toe, de schilderij hierbij af te beelden.

Het vischstuk van *Jan Vonck* (N°. 71, ingezonden door den Heer Biesing), voluit gemerkt en 1657 gedateerd, is een buitengewoon aantrekkelijk stuk, van dezelfde kwaliteiten en hetzelfde hooge formaat als zijn vischstuk in het Rijksmuseum N°. 2583).

Jurriaen van Streeck heeft beter stukken gemaakt dan het hier ingezondene (N°. 59), b.v. de gesigeneerde stillevens te Leiden en in het Rijksmuseum, maar het was zeer leerrijk, door deze schilderij ook eens met een important specimen van zijn grootsch opgezette meer decoratieve, minder Kalfachtige manier kennis te maken. Het stuk was voluit gesigneerd.

Van *Melchior d'Hondecoetier* was er, behalve de inzending van Boymans, nog een belangrijk, oorspronkelijk blijkbaar als fries-versiering of dessus de porte bedoeld werk van den meester, ingezonden door Mevrouw J. A. Hubert—Pluygers te 's-Gravenhage. Het stuk, dat voluit gemerkt was, stelde allerlei jachtgerei voor en een reiger. Van *Jan Weenix* was er de importante Doode Zwaan uit Boymans, van *Abraham Mignon* een 1666 gedateerd, gesigneerd druivestukje van de gewone kwaliteit (inzendster Mej. G. P. van Stolk te Rotterdam); van *Rachel Ruysch* een karakteristiek stuk met bloemen en insekten (ingezonden door Mr. L. van Regteren Altena te Amsterdam); terwijl ten onrechte aan *Jan van Huysum* was »toegeschreven" een zeer matig schilderij met bloemen en vruchten (N°. 41), dat door een ons onbekend achttiend'eeuwsch schilder, mogelijk dilettant, vlijtiglijk is in elkander gezet.

Als type van de door slapheid gekenmerkte overgangperiode van de achttiende op de negentiende eeuw was het stilleven met vruchten en dood wild, door *Willem van Leen* (1753—1825), voluit gemerkt en 1798 gedateerd, een goed stuk om de breede kloof te markeeren, die er bestaat tusschen den bloeitijd onzer stillevenkunst in de zeventiende eeuw en den herleefden bloei in de negentiende. Dit schilderij was ingezonden door den Heer Arnold van Loon te 's-Gravenhage.

Tot slot zij nog gewezen op drie ieder in zijn soort interessante stukjes: Doode Vogels (N°. 4, ingezonden door Dr. Bredius), Visschen (N°. 5, ingezonden door Jhr. B. W. F. van Riemsdijk) en Schelvisch (N°. 6, ingezonden door den Heer H. P. Bremmer), waarvan niemand de auteurs heeft kunnen vaststellen. Het is te hopen, dat deze schilderijen nog eens meer op tentoonstellingen zullen worden ingezonden, opdat ze door zooveel vakmannen als mogelijk is kunnen worden gezien. Dan zal wellicht een determinatie mogelijk zijn.

W. MARTIN.

ORNAMENTPRENTJES VAN ABRAHAM DE BRUIJN EN EEN SCHIOORSTEEN IN CHARLTON HOUSE, KENT.

Het zijn misschien niet de ornamentprenten, die in de verschillende takken van kunstnijverheid het meest werden benut. Juist van de niet-ornamentale houtsneden van Dürer, van H. S. Beham vinden we een dankbaar gebruik gemaakt door de glasschilders van Fransche kerkramen, en de weinig decoratieve gravures van Lucas van Leyden werden wel benut in de ateliers van Limoges. Slechts eene enkele maal zal men een zilveren mesje, een zilveren vork vinden, die vrij trouw gevolgd is naar de prachtige prentjes van de Bry. Een kunstenaar luistert niet graag naar eene voor hem bestemde les, en als hij al luistert, dan hoort hij andere dingen dan de les die men zich voorgenomen had hem te lezen.

Gebeurt het al eens dat de ornamanist zich vrienden maakt, dan zijn het meestal verre vrienden. Hij wordt door den kunstnijvere — voor wien hij zijn werk toch bestemd heeft — gemeenlijk slechts op een afstand dankbaar bemind, openlijk bewonderd. Dit is een gelukkig, zij het ook niet heel mooi verschijnsel. De in talrijke exemplaren gedrukte ornamentprent zou, als het anders was, ter plaatse waar ze ontstond op een legio van voorwerpen haar invloed doen gelden. Een al te spoedige vulgarisatie van door den kunstenaar gevonden nieuwe motieven zou daarvan het gevolg zijn, te eerder, daar de ornamentist veelal bij zijne vindingen niet geheel onafhankelijk is van de hem omringende kunstnijverheidsvoorwerpen. Een enkel drukje echter, in vreemde landen verzeild, kan aan een werk de aantrekkelijkheid van het nieuwe geven, en aan den maker een schijnbare originaliteit die te meer begeerd wordt, daar ze gewoonlijk geheel ontbreekt.

Er is nòg een »eenvoudig» middel, dat wel te baat genomen wordt om zich tegenover den ornemanist een schijn van zelfstandigheid te verzekeren. Men copieert van hem niet één prentje, maar men stelt uit verscheidene zijner prenten een »eigen» compositie samen.

Van een combinatie dezer beide den vrijheidlievenden kunstnijvere ten dienste staande methoden, geven bijgaande reproducties een niet onaardig voorbeeld.

De monumentale schoorsteen siert een der zalen van het in Kent, tusschen Greenwich en Woolwich gelegen Charlton House, dat nu door Sir Spencer P. Maryson-Wilson Bt. of Eastborne bewoond wordt. Adam Newton, de leermeester van den vroeg gestorven prins Henry, zoon van koning James I, liet zich dit kasteel in de jaren 1607—1616 bouwen. De hier afgebeelde schoorsteen en nog een andere, op dezelfde wijze opgebouwd en versierd, zullen dus wel uiterlijk in dat laatste jaar voltooid zijn.

Die schoorsteenmantel heeft reeds in de kariatiden, die haar dragen, en in die welke den boezem afsluiten een Nederlandsch karakter, dat we trouwens in meer ornamenteele details van het huis kunnen opmerken. We willen echter slechts de merkwaardige, niet zonder smaak aangebrachte versiering van den schoorsteenboezem nader beschouwen in haar verband met een suite van zes ornamentprentjes, waarvan er hier vier — die met de nummers 1, 2, 3 en 6 — zijn gereproduceerd.

Abraham de Bruyn, goudsmid en graveur, die in de tweede helft der zestiende eeuw in Antwerpen en ook eenigen tijd in Keulen werkte, heeft de prachtige blaadjes waarschijnlijk als voorbeelden voor goud- en zilversmeden gegraveerd. Het eerste blad heeft, naast den naam van den uitgever, Joos de Bosscher, het jaar van uitgaaf: 1584; slechts het laatste is voorzien van het monogram van den graveur ¹⁾. Het is niet onmogelijk dat deze suite, als andere werken van zijn hand, later in Amsterdam, waar zijn zoon

Nicolaes in het begin der 17de eeuw het bedrijf van zijn vader voortzette, nog eens zijn uitgegeven.

De beeldhouwer nu, die den boezem van den Engelschen schoorsteen moest versieren, heeft al zijn motieven — geen enkele uitgezonderd — slaafs aan de prentjes van de Bruyn ontleend en niet onhandig, op veel grooter schaal, weer tot één geheel samengesteld. Ziehier de opnoeming dier motieven met, telkens daarachter, het nummer van het prentje waar ze in terug te vinden zijn. De volgorde der vier prenten is: 1 Atlas, 2 Andromeda, 3 Medusa, 4 Dana.

Danae en de gouden regen, in het medaillon, N°. 4. De beeldhouwer heeft Danae een bladerkroon opgezet, zooals hij die op 1, bij de Wilden, vond. Heel de omlijsting dezer voorstelling, met de er op steunende lauriertakken, N°. 3, met uitzondering van de rolwerkvormen rechts en links en de daardoor gedragen toeloopende mannen met palmtak, die aan N°. 2 zijn ontleend.

Schoorsteen in Charlton House, Kent.

De sirene met spiegel, beneden rechts en links, N°. 1. Hangend doek, hangende visschen, hangende bukranen, N°. 4. Hangend tentdak, N°. 4, de peervormige aanhangsels daarvan moet men echter onder aan het hangend doek van N°. 2 zoeken.

Men ziet het, de vrij verdienstelijke steenhouwer heeft van de reeks, die hij in zijn bezit had, niet het kleinste motiefje ongebruikt gelaten. In het medaillon van den tweeden

¹⁾ Volgens van Wurzbach, »Künstlerlexicon» komt er ook een stuk voor met, op het eerste blad: Abraham de Bruyn invenit et excudit 1584.

schoorsteenmantel, dien hij voor het kasteel leverde, copieerde hij nog den Perseus met het hoofd der Medusa van het derde prentje.

Men zou geneigd zijn te vragen: was die beeldhouwer een Engelschman of een Nederlander? Geheel onmogelijk is dat laatste niet. Een derde schoorsteen ¹⁾ — verreweg de mooiste — in het huis wordt, met een schijn van recht, toegeschreven aan den beeldhouwer Nicholas Stone, van wien het zeker is dat hij later ook werkte aan Newton's grafombe. Stone nu was, voor hij in 1614 in Engeland terugkwam, in Amsterdam de

Ornamentprenten van Abr. de Bruyn.

leerling geweest van onzen grootsten beeldhouwer — Hendrik de Keyzer. Misschien heeft hij zich een duchtig vakman, als helper, uit Amsterdam mee naar Engeland genomen en zien we dien hier door den niet zeer bemiddelden Newton, naast zijn meester, met een goedkooper bestelling vereerd. Hij kwijt er zich op verdienstelijke wijze van. Wat inventie betreft, kunnen we in dezen onbekende echter niet anders zien dan een pauvre sire.

N. BEETS.

1) Een beschrijving met uitstekende afbeeldingen van Charlton House en de drie schoorsteenmantels is te vinden in »Country Life» 1909, 1 en 8 Mei (vol. XXV, p. 630-638, 666-674).

MONUMENTENZORG OP DE STAATSBEGROOTING.

Behalve de subsidies, reeds vroeger toegestaan voor het herstel van monumenten van geschiedenis en kunst, worden op de Staatsbegrooting voor 1910 (Hoofdstuk V, art. 200—202) door den Minister van Binnenlandsche Zaken gelden aangevraagd voor de hieronder genoemde gebouwen.

Het totaal bedrag, voor restauraties aangevraagd, met inbegrip van de loopende termijnen van reeds vroeger toegestane sommen, is *f* 127.850, tegen *f* 128.600 in het vorige jaar.

De regeering blijft dus — met ingenomenheid mogen wij het hier vermelden — op dezelfde wijze belangstellen in de zorg voor onze oude monumenten.

Omtrent de *monumenten*, voor wier herstel reeds subsidieën loopende zijn, is het volgende van belang:

Voor de herstelling van de *St. Bavo-kerk te Haarlem*, waarvan in 1909 de laatste termijn ad *f* 10000 was afgelopen, wordt een verlenging der subsidie voorgesteld gedurende 8 jaren, ad *f* 5000 per jaar. De overige *f* 5000, die jaarlijks zullen worden verwerkt aan deze kerk, zullen door de zorg van kerkvoogden worden bijeengebracht.

Teneinde het beginnen van een nieuwe serie van herstellingen aan de *Nederlandsch Hervormde Kerk te Breda* mogelijk te maken, omvattende de noord- en zuidzijden van het koor met de aansluitende kapellen met gevels, luchtbogen, contreforten enz. (raming *f* 258.000), wordt aangevraagd een rijkssubsidie van *f* 10.750 per jaar, d. w. z. een voortzetting van het thans afgelopen subsidie voor de eerste serie van herstellingen, verhoogd met *f* 3250 per jaar. De uitvoering der werken zal 12 jaren in beslag nemen. De voorgestelde rijkssubsidie bedraagt de helft van de totaal-kosten; kerkvoogden, provincie en burgerlijke gemeente zullen de andere helft bijeenbrengen.

Voor den toren »de Oldehove" te *Leeuwarden* wordt, in plaats van de vroeger reeds toegestane *f* 3500, *f* 4500 uitgetrokken, omdat de herstelling *f* 5000 duurder zal worden dan de raming. De regeering stelt voor, de helft van die *f* 5000 alsnog bij te dragen en wel in 1910 *f* 1000 boven het reeds toegestane, in 1911 de resterende *f* 1500.

Ten einde den westgevel der *Abdijkerk te Middelburg* in goeden staat te brengen (het laatste wat aan dit monument behoeft te worden hersteld) is nog *f* 7500 noodig. Het kerkbestuur kan niet meer dan *f* 2500 opbrengen en nu vraagt de minister nog *f* 5000, te verdeelen over twee jaren.

De herstelling van de *Groote Kerk te Zutphen* is afgelopen. Thans zal dienen te worden overgegaan tot de restauratie van den toren. De raming bedraagt *f* 61.500. Bepaalt men de rijkssubsidie op denzelfden voet als met de herstelling van het kerkgebouw het geval was, dan is door het Rijk bij te dragen *f* 40.000, te verdeelen over 10 jaren. De som, gedurende de vorige begrootingen uitgetrokken voor de kerk, is dus gehandhaafd voor den toren.

Voor de volgende *monumenten, die tot dusver nog niet ondersteund* waren, wordt voor het eerst subsidie aangevraagd:

O. L. V. Toren te Amersfoort. De toren dagteekent uit de helft der 15de eeuw, (alleen de spits is uit lateren tijd) en is een der fraaiste torens van ons land. De beide onderste vierkante geledingen zijn stevig, doch de achtkante lantaren vertoont bedenkelijke gebreken. Voorziening is dringend noodig; zij zal *f*50.000 kosten. Door het Rijk ware 50 pCt. bij te dragen, te verdeelen over 6 jaren. Een eerste termijn ad *f*4000 wordt hiervoor uitgetrokken.

Gewelfschilderingen Zuiderkerk te Enkhuizen. Zij dateeren uit 1484 en zijn de oudst bekende van Nederland. Zij zijn echter bijna geheel door een witsellaag bedekt. Het kerkbestuur wenscht ze te ontblooten en te herstellen, hetgeen meer kost dan dat bestuur betalen kan. Gedurende tien jaren zal telkens *f*1000 noodig zijn, waarvan het Oudheidkundig Genootschap, de Vereeniging »Rembrandt» en het kerkbestuur te zamen *f*400 per jaar hebben toegezegd. De overige *f*600 worden van het Rijk gevraagd.

Kerk Mariëburg te Nijmegen. De kosten van restauratie worden geraamd op *f*15.000. De gemeenteraad van Nijmegen heeft besloten tot herstelling, mits het Rijk de helft der kosten bijdraagt. De minister stelt voor, met deze *f*7500 in twee jaarlijksche termijnen van *f*3750 bij te dragen tot het herstel van dit merkwaardig gebouw.

Kleine Kerk te Vollenhove. De herstelling zal \pm *f*8000 kosten, waarvan het Rijk de helft voor zijn rekening zal nemen. Een bedrag van *f*4000 wordt mitsdien op de Staatsbegrooting uitgetrokken.

HET REVENTER TE ZWOLLE.

Het schijnt, dat te Zwolle een geest zijn invloed aanwendt, om te trachten alle oude gebouwen, waarop alle andere steden prat zouden zijn, op te ruimen.

Nauwelijks is het gevaar voor afbraak van de trouwzaal in het Stadhuis geweken, of een ander gebouw wordt bedreigd.

Een gebouw, dat een stuk geschiedenis voor Zwolle vertegenwoordigt en niet minder een stuk karakteristieke architectuur.

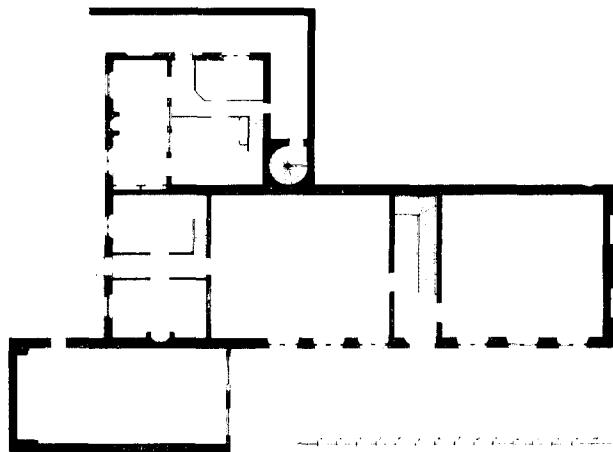
Overtuigd, dat het Reventer niet die algemeene bekendheid in den lande bezit, waarop het aanspraak kan maken, zal ik een en ander er over mededeelen.

Het Reventer of Reefter, zooals het te Zwolle genoemd wordt, ligt op het Bethlehemsche Kerkplein, en was eertijds het »refectorium», de eetzaal der geestelijken, van het oudste en vermaardste klooster Bethlem of Belhem te Zwolle.

Dit klooster werd in 1308 door Bernhard van Vullenho gesticht binnen het oudste gedeelte der stad. Een groote brand legde het in 1324 in asch, waarna het echter weer verrees, om ten slotte een groote ruimte te beslaan. Van die uitgestrektheid krijgt men een denkbeeld, wanneer men bedenkt, dat ten Oosten de Schoutensteeg, vroeger de

Heilige Geeststeeg, de grens vormde en de tegenwoordige Nieuwe Markt de tuin was.¹⁾ Aan de zuidzijde lag het kerkhof.

Van de gebouwen bestaan in hoofdzaak thans alleen nog de Bethlehemsche Kerk en het Reventer der kloosterlingen. In het kort zal ik de lotgevallen van het laatste vermelden, dat achtereenvolgens — nadat de monniken omstreeks 1580 het klooster verlaten hadden — voor verschillende doeleinden gebruikt werd. Zoo hielden er sommige gilden hun vergadering in, waaronder de wollen- en zijden-lakenkoopers. Later, in 1677, gaf de magistraat aan Jean Charles toestemming om in dit gebouw tot wederopzegging drill- en schermles te geven. Zelfs hadden er veilingen en tooneelvoorstellingen in plaats. In 1812 werd het gebouw kazerne, om dertig jaren later in een garnizoensmagazijn veranderd te worden. Na het vertrek van het depôt der 7^e Afdeeling in 1843 kwam het Reventer wederom ter beschikking van de stad. Daarna vestigde de Overijsselsche Vereeniging ter

Plattegrond gelijkvloers.

Ontwikkeling van Provinciale Welvaart in het gebouw haar museum, dat den 7 Juni 1846 geopend werd en allens niet alleen het geheele gebouw in beslag nam, maar in 1875 nog vergroot werd door den aankoop door de gemeente Zwolle van een huis toebehoorende aan de Nederlandsch Hervormde Gemeente. Voor de verbouwing, die toen volgde, verstrekten de toenmalige Rijksadviseurs een restauratieplan, dat echter niet uitgevoerd werd.

Toen het meer en meer bleek, dat de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart opgeheven zou worden, werd het lot van het gebouw een open vraag. Vooral in 1899 doken herhaaldelijk geruchten en meer dan geruchten op, die op slooping wezen. Schrijver dezès sprong toen met kracht voor het behoud in de bres.

Na de opheffing der vereeniging en de ontruiming van het gebouw in 1906 drong de vraag wat zijn verdere bestemming zijn zou zeer sterk op den voorgrond. De plannen tot verbouwing en uitbreiding van het stadhuis en dientengevolge de verplaatsing der school bij het tegenwoordige stadhuis vestigden het oog op het terrein van het Reventer en omgeving.

Wanneer die plannen verwezenlijkt werden, dan zou het Reventer gesloopt worden.

1) Zie voor uitvoeriger mededeelingen mijn stuk in de Verslagen en Mededeelingen, uitgegeven door de Vereeniging t. beoef. v. Overijss. Regt en Geschiedenis, 23ste stuk, blz. 31 vlg.

Hierop hadden onderhandelingen met de regeering plaats om het Reventer tot Rijksarchief, thans op de voor dit doel geheel ongeschikte Sassenpoort gevestigd, in te richten. De toenmalige Rijksarchivaris gaf herhaaldelijk blijken van zijne hooge ingenomenheid met dit plan. Die onderhandelingen hadden echter tot heden toe niet de gewenschte uitkomst.

Thans stellen Heeren Burgemeester en Wethouders van Zwolle voor, op het terrein van het Reventer en zijn omgeving een school te bouwen en wel in verband met de plannen omtrent het stadhuis boven vermeld.

In dezen stand van zaken rijst de vraag: is het gebouw waard, dat pogingen voor zijn behoud worden aangewend?

Naar mijn oordeel zeer stellig.

De historische herinneringen, er voor Zwolle aan verbonden, deelde ik reeds mede, waarbij natuurlijk het zwaartepunt ligt in het gebouw als voormalig refectorium van het oudste klooster in het oudste stadsgedeelte. Verdwijnt dit, dan verliest Zwolle hiermede tevens een stuk oude topographie.

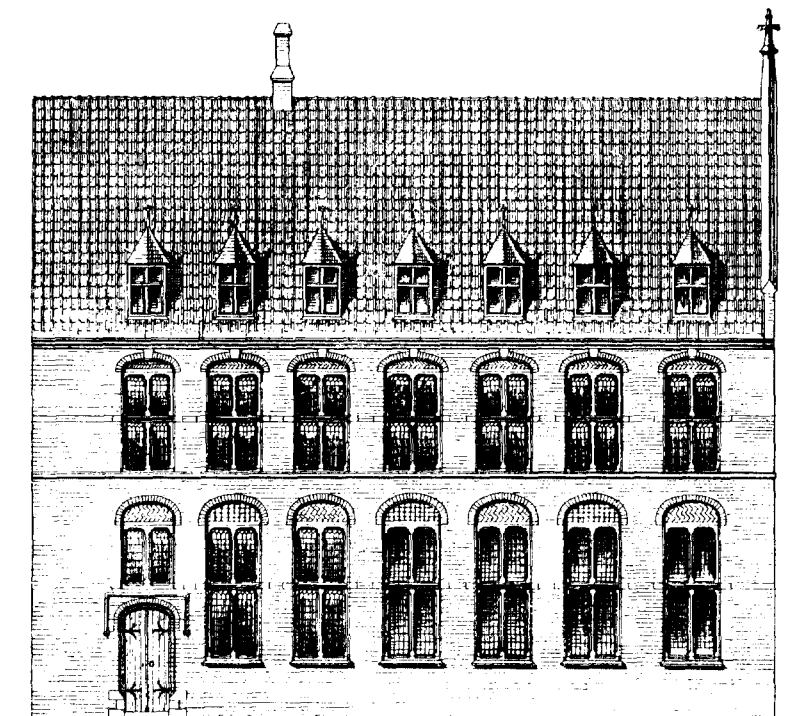
Voor de belangrijke van dit gebouw uit een architectonisch oogpunt pleit reeds het feit op zich zelf, dat het aan de aandacht van de Rijksadviseurs niet was ontsnapt.

Een brief dier Adviseurs van 25 Maart 1876 aan het Bestuur der Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart luidt:

»De Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst hebben de eer U het volgende te berichten.

Onder de merkwaardige en belangrijke overblijfselen van ouden bouwstijl, welke te Zwolle aanwezig zijn, behoort in de eerste plaats genoemd te worden een gevel met traptoren, onmiddellijk achter het gebouw, waarin Uw Museum thans is gevestigd.

Behoud en herstel van deze bouwwerken in den oorspronkelijken stijl zijn even

Voorgevel (restauratie-ontwerp).

noodzakelijk als gewenscht en dewijl er plan bestaat, om aan de voor bedoeld Museum ingerichte lokalen uitbreiding te geven en dit wel door daarvoor het bedoeld gebouw te bezigen, zoo schijnt thans het oogenblik daar te zijn, om aan eene goede herstelling te denken.

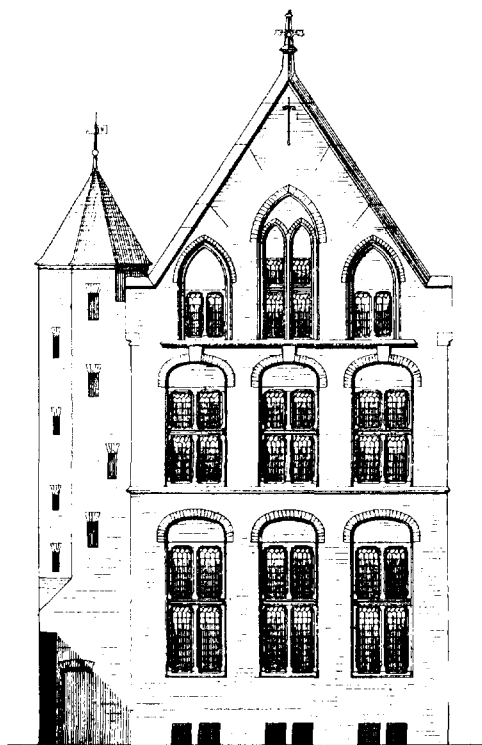
Ten einde te bevorderen, dat zoodanige herstelling geheel volgens den stijl plaats hebbe, is door de Rijksadviseurs een ontwerp vastgesteld, dat zij de eer zullen hebben U eerstdaags aan te bieden.

Gaarne verklaren zij zich bereid om, des verlangd, U nader met hun adviezen bij te staan.

De Rijksadviseurs voornoemd:

FOCK, *Voorzitter.*

HOOFD VAN IDDEKINGE, *Secretaris.*

Achtergevel (restauratie-ontwerp).

Thans is dit gebouw, na ruim dertig jaren, in kunstwaarde gestegen, niet alleen voor Zwolle, maar ook voor Nederland.

Hoe menig oud, merkwaardig en eerbiedwaardig gebouw verdween toch niet door sloopershanden! Thans geldt het bij het Reventer niet, evenals in 1875, een onschuldige wijziging, maar een slooping. Krachtiger dan vroeger moet thans opgetreden worden. Een protest moet aangeteekend worden, omdat het hier een redden geldt. Een opwekking is te meer hiertoe noodig, omdat het gebouw in zijn tegenwoordigen toestand bij oppervlakkige beschouwing niet opvalt.

De westelijke gevel aan het Bethlehemsche Plein toch, tot welks bezichtiging men zich gewoonlijk bepaalt, is geheel bepleisterd en verraadt in geen deele, dat de baksteen oostelijke gevel, thans zeer ingesloten, zoo schoone XVde eeuwse vormen

heeft. Hoe de westelijke gevel er echter uit moet zien, volgens de plannen van de Rijksadviseurs, blijkt uit de hierbij afgebeelde teekening, aan hun mededeelingen ontleend. De baksteen achthoekige traptoren, zoo sierlijk aan den achtergevel uitstekende, toont van buiten niet, dat hij inwendig een fraai waaiergewelf bergt, waarvan men slechts hier en daar in ons land een weerga vindt. Bouwvalligheid kan men als reden van opruiming niet voorwenden, want trots alle stormen, die over het gebouw heengingen, torsen de met uitstekend steenen gewelven voorziene kelders, de sterke muren en de zolderingen met hunne balklagen hunne jaren met eere.

De gronden, waarop Burgemeester en Wethouders dan ook aan den raad voorstellen tot slooping over te gaan zijn andere, gelukkig niet zwaar wegende. Of is het niet zwak

te beweren, dat de stad geen overwegend belang heeft voor het behoud? Gelden dan historische en architectonische redenen niet? Vergeet men dan den plicht, die een voor-
geslacht een nageslacht oplegt? Slecht in het uiterste geval, dat men geen uitweg meer ziet,
mag men tot een dergelijke slooping overgaan. Is in deze zaak het uiterste beproefd? Kan
die school niet verrijzen met behoud van de ruime lokalen, die het Reventer aanbiedt?

Verder wordt gezegd, dat voor dit gebouw aan Heeren Burgemeester en Wethouders
geen bestemming bekend is, die wettigen konde een dringende verbetering daar ter plaatse
op te offeren. Die verbetering slaat op verbreding van de straat daar ter plaatste. Maar
overdrijft men niet? In alle jaargetijden en op alle uren van den dag ben ik het Reventer
voorbijgekomen, maar nooit ben ik daar gestuit op eenige belemmering in het verkeer.
Dit verkeer zal bovendien in het vervolg een zeer geschikte afleiding vinden over de
Nieuwe Markt. Daarheen kan men de straat verbreden zonder het Reventer te raken.

Wat ten slotte de bestemming van dit gebouw betreft, het is als kern voor het
toekomstige Rijksarchief geknipt. Laat ons hopen, dat het eens hersteld door velen als
een sieraad van Zwolle erkend zal worden, niet het minst door hen, die het thans nog
moeten leeren waardeeren.

Mogen zij, die in deze zaak geroepen zijn te beslissen, wel in acht nemen, dat een
nageslacht hun verantwoording zal afeischen, waarom zij noodeloos »stedeschoon" schonden.

Wat met de trouwzaal geschiedde geeft in deze moed. Wij vertrouwen op de
mannen die zich of door overtuiging, berustende op wetenschap, of door bescheidenheid,
gegrond op deskundig advies, laten leiden.

F. A. HOEFER.

DE »DENKMALPFLEGETAG" TE TRIER.

Het was voor de tiende maal, dat dit congres voor monumentenzorg bijeenkwam
en, al is er van een eigenlijke viering van dit jubileum geen sprake geweest, er hing toch
wel een feestelijker stemming dan anders over de vergadering, en er was een zoo talrijke
opkomst, dat die op zichzelf zeker vertoon van plechtigheid had. Waren er, verleden jaar
in Lübeck, 313 deelnemers, Trier zag er 450 en daaronder, behalve afgevaardigden der
verschillende Duitsche Staten, vertegenwoordigers uit Bohemen, Finland, Frankrijk, Hongarije,
Luxemburg, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland. Uit ons land waren er de heeren
Frederiks en Hoefér, die met den ondergeteekende de Rijkscommissie voor de monumenten-
beschrijving vertegenwoordigden, en de heer Croockewit, lid der Provinciale Utrechtsche
monumentencommissie.

Het is langzamerhand gewoonte geworden, dat de gastgevende stad aan de leden
van het congres wat geschriften aanbiedt over de monumenten in de plaats en hare omgeving,
en in dit opzicht heeft Trier een buitengewone gulheid getoond.

Behalve enkele minder-belangrijke gidsjes en een Pharus-plattegrond der stad, ont-
vingen de congressisten tal van aardige boekjes. Een drietal daarvan is aan de Romeinsche

monumenten gewijd: een beknopt overzicht van Trier in den Romeinschen tijd, »Das römische Trier'' door Felix Hettner, uitmuntende inleiding tot meer gedetailleerde beschouwing der bouwwerken, die besproken worden in Krüger's »Die Trierer Römerbauten'' en von Behr's »Die römischen Baudenkmäler in und um Trier'', beide geïllustreerd, ook met goede plattegronden der gebouwen en een merkwaardige reconstructie van het plan der stad in Romeinschen tijd. Dan een, eveneens met prentjes versierde, »Baugeschichtlicher Führer durch Trier'', door von Behr, met een belangrijk chronologisch overzicht. Eindelijk nog het laatste jaarverslag der Rijnlandsche monumentencommissie (met voortreffelijk geïllustreerd opstel over de Igeler grafzuil, naar aanleiding van een in den museumtuin opgesteld afgietsel), en een aflevering (III, 2) der »Mitteilungen des rheinischen Vereins für Denkmalpflege und Heimatschutz'', met rijk-verluchte opstellen over Triersche kunst, kleine monografietjes (b.v. over »portalen en deuren'', over »stucplafonds'' enz.) — die de medewerkers van onze stedelijke jaarboekjes tot navolging mogen opwekken.

Van meer algemeenen aard was een overvloedig, ook met kleurendrukken, geïllustreerde kwartijn, »Mitteilungen über Trachten, Hausrat, Wohn- und Lebensweise im Rheinland'', door von Pelser-Berenburg, zooals de titel reeds aanduidt, een studie over allerlei onderdeelen van volkskunst. Terwijl wij eindelijk op zuiver cultuurhistorisch gebied werden gebracht door een boekje van Dr. Kentenich, »Aus dem Leben einer Trierer Patrizierin'', de geschiedenis eener vijftiende-eeuwsche Triersche stadsschrijversdochter, Adelheid von Besselich, die, als weduwe van een schatrijken en uiterst lastigen slager, de stad en haar kerken bedacht met allerlei giften: een kerktoren, een stadsfontein, paramenten enz. enz.

Zoo werden wij vreemdelingen wèl in de gelegenheid gesteld ons eenigszins thuis te gaan voelen in Trier — ik vergat nog, dat wij zelfs een opstelletje over het plat, »Bemerkungen zur Stadttrierer Mundart'', door Pastoor Laven, ten geschenke kregen —, wanneer de tijd niet had ontbroken dit bibliotheekje door te werken, zoodat dan ook uit de vergadering aan het congresbestuur werd verzocht bij een volgende gelegenheid al zulke boekgeschenken tevoren aan de deelnemers toe te zenden.

Het congres werd geopend met de gebruikelijke begroetingen door den Voorzitter en door de afgevaardigden van verschillende corporaties, waarbij de heer Hofer gelegenheid vond den wensch uit te spreken, dat de Denkmalpflege-tag ook eens in Nederland zou bijeenkomen.

Daarna gaf de Voorzitter een overzicht van wat door het congres, in de tien jaar van zijn bestaan, al zoo verricht is. Hij herinnerde er aan hoe het is voortgekomen uit den »Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine'', en voor het eerst bijeenkwam in 1900 te Dresden, waar 92 deelnemers aanwezig waren, en besprak daarna de verschillende onderwerpen, die in den loop der jaren waren behandeld. Ik vestig op dit overzicht de aandacht, omdat het natuurlijk zal worden opgenomen in het stenografisch verslag van het congres en dan voortreffelijken dienst kan bewijzen als beredeneerd register op den hoofdinhoud der thans reeds tien deelen sterke congresverslagen. Allerlei onderwerpen uit het gebied der monumentenzorg zijn in deze verslagen uitvoerig en dikwijls

uitnemend behandeld, zoodat men herhaaldelijk in de omstandigheid komt ze te willen raadplegen. Het daarvoor noodige, uiterst lastige zoeken is thans, door het resumé van den Voorzitter, belangrijk vergemakkelijkt.

Hierna kwam aan de orde een bespreking der nieuwe Saksische wet »gegen Verunstaltung von Stadt und Land». De »Amtshauptmann» Dr. Hartmann gaf van deze wet — aan de hand van aan de congressisten verstrekte afdrukken van den tekst en de voornaamste uitvoeringsbesluiten — een overzicht, waarbij hij voortdurend in vergelijking trad met de in 1907 uitgevaardigde Pruisische wet, die ik in dit tijdschrift indertijd heb doen afdrukken.

Het eerste deel der Saksische wet is gewijd aan wat men in Duitschland »Heimatschutz» noemt. Daartoe wordt de bouwpolitie gemachtigd allerlei reclamevoorwerpen en andere afbeeldingen, opschriften enz. te verbieden, wanneer zij geëigend zijn straten, pleinen, enkele gebouwen of den aanblik van een plaats of landschap te bederven (zu verunstalten). Ook kan, met zekere beperkingen, de vergunning tot bouwwerken of veranderingen aan gebouwen geweigerd worden, en goedkeuring onthouden aan bebouwingsplannen en ontworpen rooilijnen, als deze het aspect van straat, plaats of landschap zouden misvormen. De Saksische wet regelt dit alles voor het geheele land, terwijl de Pruisische wel dezelfde maatregelen mogelijk maakt, doch alleen door aan de provinciale en de gemeentebesturen het geven van dergelijke voorschriften op te dragen. In zooverre werkt de Saksische wet dus meer direct. Zij heeft echter ook verdere strekking dan de Pruisische, want terwijl deze alleen bijzonder-opmerkelijke (»hervorragende») landschappen beschermt, behoedt de eerste het landschapschoon in het algemeen tegen ontsiering. Daartegenover staat, dat in Pruisen de politie *verplicht* is op te treden tegen de »Verunstaltung», terwijl zij in Saksen daartoe alleen de bevoegdheid heeft, wat het dus mogelijk maakt bij de uitvoering der wet rekening te houden met allerlei omstandigheden en het gevaar vermindert, dat er in groote kringen van belanghebbenden antipathie tegen de wet ontstaat.

Het tweede deel der wet regelt de eigenlijke monumentenzorg, en daarbij is het Pruisische systeem gevolgd: delegatie der noodige bevoegdheden aan de gemeentebesturen. Deze kunnen dan verordeningen maken, waarbij voor bepaalde straten en pleinen van historische of artistieke beteekenis, of ter bescherming van afzonderlijke, voor geschiedenis of kunst belangrijke, gebouwen verboden wordt zoodanig bouwen en verbouwen, waardoor het beschermde gebouw, straataspect enz. zou schade lijden. Blijft een gemeentebestuur, bij aanwezige noodzakelijkheid en na overreding van hooger hand, nalatig zulke verordeningen uit te vaardigen, dan kan het Ministerie — en dit is een belangrijk voordeel boven de Pruisische wet — de noodige beschikkingen treffen. En bij dreigend gevaar kunnen de »Kreishauptmannschaften» (wij zouden zeggen de Commissarissen der Koningin) tijdelijke maatregelen nemen.

De wet rekent verder op een verstrekkende medewerking van deskundigen; het Koninklijk Besluit, regelende de uitvoering der wet, geeft aan de autoriteiten den wenk het kosteloos advies der vereeniging voor Saksischen »Heimatschutz» (waarover straks meer) in te roepen, en het vermaant de overheden het meeste gewicht te hechten aan een opvoedende werking der wet en liever met overreding dan met dwang te werk te gaan.

Dr. Hartmann wees erop, dat door deze wet de monumentenbescherming van een zaak van particuliere liefhebberij tot een voorwerp van staatszorg is verheven, wat op zichzelf reeds geschikt is om het groote publiek beter dunk te geven van den ernst en de waarde dezer bemoeiingen. Voorts deed hij uitkomen hoe de bouwpolitie — naar men weet in Duitschland een *staats*-instelling, die over heel wat intelligenter krachten schijnt te beschikken dan ons eenzijdig-technisch gemeentelijk bouwtoezicht — voortaan, bij quaesties van stadsuitbreiding, bouwverordeningen enz., een zeer belangrijke beschavingsopdracht heeft te vervullen: hoe zij grooten invloed kan oefenen op het bevorderen eener aesthetische bouwwijze ook in kleine plaatsen en op het platte land.

Wat in deze laatste opzichten in Saksen in de laatste jaren reeds tot stand werd gebracht, door de samenwerking van bouwpolitie en de reeds genoemde vereeniging — Landesverein zur Pflege heimatlicher Natur, Kunst und Bauweise — werd nader uiteengezet door den »Oberbaurat» K. Schmidt, en 's avond in een voordracht met lichtbeelden aanschouwelijk voorgesteld.

Eerst dien ik echter nog melding te maken van eenige gegevens over de werking der Pruisische wet, verstrekt door den »Wirkl. Geh. Ober-Reg.-Rat» von Bremen, wiens werkkring met dien van onzen »Chef der Afd. K. W.» is te vergelijken. Geprikkeld door Dr. Hartmann's bewering, dat de Saksische wet krachtiger zou werken dan de Pruisische, deelde hij mede, dat in Pruisen reeds 68 gemeenteverordeningen op de monumentenbescherming werden goedgekeurd, tengevolge waarvan 83 kerken, 56 openbare gebouwen, 84 stadspoorten en dergelijke, en 160 particuliere gebouwen wettelijke bescherming genieten. Behalve groote steden als Trier, Danzig, Halberstadt, enz., hebben tal van kleinere plaatsen, zooals Zülpich, Montabaur, Gelnhausen enz. enz., »Ortsstatute» op de monumenten uitgevaardigd, zoodat het door de wet in de gemeentebesturen gestelde vertrouwen niet is beschaamd.

De voordracht van Baurat Schmidt bewoog zich grootendeels buiten het eigenlijk gebied der monumentenzorg. Hij deelde mede, dat het bureau der Heimatschutzvereeniging een rijkssubsidie van 15000 mark geniet en daarvoor o. a. alle belangrijke uitbreidingsplannen en bouwontwerpen onderzoekt, die door de Commissarissen der Koningin — om het nu zoo maar te zeggen — worden toegezonden, alvorens zij worden goedgekeurd.

Aan tal van afbeeldingen en lichtbeelden deed hij zien hoe deze tusschenkomst het ontstaan van allerlei wanstaltigheden tegenhoudt en helpt zorgen, dat de voornaamste nieuwe gebouwen, die worden gesticht — scholen, fabrieken enz. — aan zekere minimum-eischen van aesthetica voldoen. In 1908 waren 250 gevallen behandeld. Er wordt bij de verbetering der ingediende plannen steeds rekening gehouden met de omgeving, waarvoor zij moeten dienen en zooveel mogelijk aansluiting gezocht bij de in een streek heerschende bouwwijze. Het was merkwaardig te vernemen, dat deze verbeteringen de bouwwerken gewoonlijk niet duurder, maar meestal belangrijk goedkooper maken.

Voor de lezers van dit tijdschrift van meer belang waren de verhandelingen over den herbouw der St. Michaeliskirche te Hamburg, de in de lucht zwevende plannen tot

»restauratie" van het keizerpaleis te Trier, en — in verband met deze beide vragen — de principieele beschouwingen over »Die stilfrage bei Wiederherstellung alter Baulichkeiten".

Men kent de geschiedenis van de Grootte Kerk te Hamburg. Het van 1750—1762 onder leiding van verschillende architecten, maar in hoofdzaak naar het idee van Sonnin, opgetrokken gebouw, beheerschte met zijnen, in 1786 voltooiden, 132 M. hoogen, toren heel de stad en maakte haar silhouet al op verren afstand herkenbaar. Die toren was, wat de Duitschers noemen het »Wahrzeichen" van Hamburg. 3 Juli 1906 werd hij door den bliksem getroffen, de grootendeels houten (met koper bekleede) bovenbouw werd vernield, het dak en het inwendige der kerk brandden geheel uit; alleen de muren bleven staan, maar die dan ook nog vast en tamelijk ongeschonden. Er was maar één roep onder de Hamburgers, na den brand: hunne kerk moest herbouwd worden — en in weinige weken werd daarvoor uit bijdragen van particulieren en een door Senaat en Burgerschap in opzettelijke vergadering toegestaan crediet, drie en een half millioen mark bijeengebracht. Aan een drietal Hamburgsche architecten, waarbij Faulwasser, die eenige jaren tevoren de geheele kerk had opgemeten, werd de herbouw opgedragen, nadat een commissie van zeer bekende restauratie-architecten, waartoe ook de door den wederopbouw van het westkoor van den Wormser Dom bekend geworden Oberbaurat Hofmann, verklaard had, dat een herstelling overeenkomstig het oorspronkelijke mogelijk was en ook geboden, daar hetgeen was blijven staan te groote, ook geldelijke, waarde had om het te sloopen.

Hoe snel dit besluit ook genomen was, reeds vóór het tot stand kwam, hadden zich toch ook al stemmen ertegen doen hooren.

De Hamburgsche architecten- en ingenieursvereeniging betoogde, dat het gebouw te zeer verwoest was, dan dat van »behoud" of »herstelling" nog sprake kon zijn. De wederopbouw zou niet een oud gebouw bewaren, doch een nieuw doen ontstaan en dan kwam het niet te pas een navolging te maken, maar diende aan de hedendaagsche kunst de vrijheid gelaten iets eigens te scheppen.

Juist in de kringen der Denkmalpfleger vond dit standpunt zeer veel instemming, mannen als Clemen, Gurlitt en Oechelhäuser spraken zich onbewimpeld uit *tegen* de voorgenomen vernieuwing in ouden trant, en de laatste deed dit zelfs, toen hij als Voorzitter den achtsten Denkmalpfegetag te Mannheim opende. Het was een spannend oogenblik toen daarna de oude Dr. Brinckmann, directeur van het Hamburgsche kunstnijverheidsmuseum, heftig protesteerde en in hartstochtelijke verzekeringen betuigde, dat juist welbegrepen monumentenzorg tot den wederopbouw der oude kerk moest leiden. Het bleef toen bij een incident. Maar de gemoederen waren zóó beroerd door deze quaestie, dat zij op het volgende congres, in Lübeck, weder scherpe debatten uitlokte, zoodat werd besloten de bespreking van deze strijdvrage op het programma der Triersche bijeenkomst te plaatsen.

Thans was gezorgd, dat de noodige gegevens voor eene bespreking — opmetingen, en foto's van vóór en na de restauratie — aanwezig waren, terwijl een voor- en een tegenstander der »herstelling" als inleiders optraden. De vrage had natuurlijk een ander aanzien gekregen, daar de opbouw van het uitwendige der kerk intusschen voltooid is geworden,

ook de toren en de bedaking zooveel mogelijk in hunnen vroegeren vorm vernieuwd, zoodat thans het verkregen resultaat mede een maatstaf aan de hand kon doen ter beoordeeling der gevolgde handelwijze.

Baurat Hofmann deelde nu mede — na een korte uiteenzetting der boven reeds vermelde gronden voor de »restauratie” — dat men bij de herstelling getracht had wèl de oude vormen nauwkeurig aan te houden, doch beter constructiemiddelen te bezigen. De grootendeels houten toren, het houten dak, de houten zoldering waartegen het oude stucplafond was bevestigd geweest — waren alle vervangen door materialen, die minder brandgevaar opleverden: de toren werd in ijzer uitgevoerd, het dak van met koper bekleede Bimsteinplaten, en boven de houten zoldering (gedrukt tongewelf) een afdekking in système-Monier aangebracht. De oorspronkelijk zeer onsolide samengestelde lijsten en hoofdstellen (zandsteen architraaf en fries met houten kroonlijst) werden nu uitgevoerd in gewapend beton — kortom van alle vorderingen der techniek was ruimschoots gebruik gemaakt. Nu moest worden overgegaan tot de herstelling van het inwendige. Daartoe was een prijsvraag uitgeschreven onder zes bekwame beeldhouwers, aan wie maquettes op een twintigste werden verstrekt, en die geheel vrijgelaten werden wat de keuze van den »stijl” hunner ontwerpen betreft.

Deze laatste mededeeling vond tegenspraak bij den tweeden inleider, den architect Högg uit Bremen, volgens welken aan de mededingers was opgelegd »die Raumbildung und den Stilcharakter” der oude kerk aan te houden. De reeds uitgevoerde herstellingswerken prees deze als een meesterstuk uit technisch oogpunt, doch achtte ze, van aesthetisch standpunt, mislukt. Het uitvoeren in ijzer, beton enz. van vormen, die oorspronkelijk voor ander materiaal waren gedacht, is natuurlijk niet te verdedigen en daarenboven zelfs niet geheel mogelijk, zooals bleek bij de gememoreerde lijsten, welker profileering, om van beton gestampt te kunnen worden, een niet onbelangrijke vereenvoudiging — i. c. vergroving — moest ondergaan.

Wat de motieven tot den onveranderden herbouw betreft, meende Högg, dat de »publieke opinie” in dezen niet had meê te spreken, trouwens in het verbrande gebouw op zijn best een hoogen toren en een mooie groote zaal kon waardeeren, daar wezenlijke appreciatie van bouwkunst bij de menigte toch niet bestaat. Deskundigen nu kunnen niet volhouden, dat voor een, van archaeologisch oogpunt getrouwe, herstelling voldoende gegevens waren gebleven na den brand: niet meer dan een romp was blijven staan en de voorhanden opmeting van Faulwasser was op veel te kleine schaal om tot grondslag te kunnen dienen voor werkteekeningen, men zou dus in de détails moeten fantaseeren. Waar verder de oude constructieve oplossingen, ten deele gebrekkig, volkomen in strijd waren met de hedendaagsche techniek, had het geen zin thans weder vormen toe te passen die indertijd hun ontstaan te danken hadden aan de toenmalige mogelijkheden.

De kern van de zaak is deze, dat men geen vertrouwen heeft in het scheppend vermogen onzer hedendaagsche architecten, vooral niet bij kerkbouw. Maar door zulke houding belet men juist den groei van een nieuwen stijl. Toch valt het bestaan daarvan niet te ontkennen. Onze beste bouwkunstenaars gaan op nieuwe wegen en, al is hetgeen

zij maken nog niet altijd volkomen rijp, het is onze plicht hun de gelegenheid te geven tot scheppen. Niemand heeft verlangd, dat de ruïne der Michaëlikerk geheel zou worden afgebroken. De geredde deelen konden onaangetast blijven en ook de grootsche ruimte-idee van het interieur bewaard. Maar overigens moest men den modernen architecten vrijheid geven iets nieuws en schoons te maken, in het bijzonder bij het interieur en den toren. Voor het inwendig is het nóg niet te laat. Maar volhardt men op den eens ingeslagen weg — zoo eindigde Högg — dan zal de Michaëlikerk toch wel het laatste voorbeeld zijn van zoo averechtsche handelwijze, en ook in dat geval zijn de 3 $\frac{1}{2}$ millioen niet gehéél verloren!

Tegenover dit waardig-principieel betoog, maakte de verdediging van Hamburgschen kant een poover figuur. Senaatssecretaris Dr. Hagedorn kwam vertellen, dat de 3 $\frac{1}{2}$ millioen alleen bij elkaar was gekomen, omdat heel Hamburg de kerk liefhad en haar daarom in den ouden vorm terug wenschte. Voor een nieuwe kerk zou men niet zooveel hebben overgehad, men zou trouwens dan nooit weder een zoo groot gebouw hebben gesticht, omdat thans meer behoefte bestaat aan kleine kerken. Overigens ging deze zaak alleen Hamburg aan, de heer Högg, zoomin als dit congres, konden haar beoordeelen, daar zij geen Hamburgers waren. Het openbaar geweten van Hamburg eischte den herbouw in ouden vorm en daarbij had ieder zich neêr te leggen.

Rustig antwoordde Gurlitt hierop, dat een zoo belangrijke bouw geen lokaal Hamburgsche, maar een Duitsche zaak was. Niemand kon hem, Gurlitt, verdenken van te weinig eerbied voor Sonnin's werk, want tot de algemeene waardeering van deze kerk had hijzelf, met zijn boek over de Duitsche barok, niet weinig bijgedragen. Maar nu de kerk verdwenen was, ging het niet aan haar te vervangen door een pastiche. Al driemaal was de Michaëlikerk verbrand, telkens had men haar dan in nieuwen geest herbouwd. Thans voor het eerst was men afgeweken van het goede beginsel, dat bij een nieuw bouwwerk, de geest van den eigen tijd tot uitdrukking moet komen.

Reeds het feit-zelf van een dergelijke discussie, op een *aan monumentenzorg gewijd* congres, schijnt mij van groot belang. In ons land zijn in de laatste jaren verschillende middeleeuwsche kerken in den ouden trant herbouwd (Schagen, Harmelen, Middelharnis, Overschie), zonder dat in het openbaar is gebleken van enig verzet. Toch wordt bij zulk doen de grens van »monumenten"-zorg ongetwijfeld overschreden. De oude gebouwen hebben een historische en een aesthetische waarde, die beide beschermd dienen te worden. Alle werken, strekkend tot *behoud* van deze waarden, verdienen daarom toejuicing. Maar men geeft zich over aan een illusie met te meenen, dat deze waarden, eenmaal vernietigd, weder te herstellen zijn. De meest getrouwe copie van een oud gebouw mist elke historisch-documenteele waarde en geen copie is zóó getrouw uit te voeren, dat de aesthetische waarde van het orgineel opnieuw zou ontstaan.

En deze illusie is gevaarlijk, omdat zij vijandig aan de kunst moet heeten, want elke bevordering van zulk pastiche-werk beneemt der kunst van onzen tijd de gelegenheid een nieuw kunstwerk te scheppen.

Geeft men zich hiervan, in ons land, voldoende rekenschap?

Er is, naar mij dunkt, voor het herbouwen in ouden trant slechts één argument dat eenigen eerbied verdient: de piëteit van de bewoners eener plaats voor een hun lief geworden gebouw, die hen doet verlangen het zooveel mogelijk in zijn ouden staat terug te zien. En ook dit kwam op den Denkmalflegetag tot uiting, bij monde van Dehio, die er goedig op wees, dat dergelijke gemoedsfactoren niet geheel te verwaarloozen zijn en er daarom op aandrang tegenover zulke piëteit »tolerant'' te zijn, doch *niet* tegenover hen, die theoretisch, uit een oogpunt van monumentenzorg, het maken van nieuwe oudheden bepleiten.

Weer een andere zijde van het »restauratie''-vraagstuk kwam ter sprake bij de behandeling van den herbouw van het Triersche keizerpaleis. Men zal de wonder-mooie ruïne van dit eens reusachtige gebouw, ten minste van een afbeelding, wel kennen. Geheel begroeid met wilden wingerd, die in de late Septemberdagen van het congres, als een draperie van vurig-rood fluweel om de grijsroode muren van met baksteenlagen doorschoten kalksteen hing, staat zij als een imposante reste van verdwenen glorie, maar als een lokkende uitnoodiging ook voor iederen wel-geaarden monumentenvriend om zich haar vervolledigd, hersteld in ouden luister, terug te denken. Een waarlijk allerverleidelijkste puzzle.

Geen wonder, dat al menig architect reconstructies op het papier bracht en tal van archeologen gegevens daarvoor aanslepten. Maar nu wilde men ook verder gaan en de »Verein für Ton-, Zement- und Kalkindustrie'' begon een beweging, die ten slotte niet minder dan een wederopbouw van het paleis scheen te beoogen. Tot nu toe deed zij geen kwaad, maar veel voortreffelijks: zij liet een uitstekende maquette maken van al de nog bewaarde overblijfselen, waardoor het eigenlijk voor het eerst mogelijk werd het reusachtige geheel (het paleis beslaat een terrein van 210 × 140 M., gedeeltelijk bebouwd en beplant), te overzien; zij is bezig een groot diorama te laten schilderen van de ruïne, en stelt zich voor, dat in de verschillende Duitsche steden ten toon te stellen en met lezingen te doen toelichten. Zóó dacht zij overal belangstelling op te wekken en dan gelden te gaan verzamelen voor den opbouw.

Op den Trierschen Denkmalflegetag zou dit plan nu worden beproven.

Maar vóór het zoover kwam, was al zóó duidelijk gebleken, dat alle deskundigen het plan verfoeiden, dat de uitvinder van dit denkkeeld het ten congresse zelfs niet durfde uitspreken en er zich toe bepaalde aan te dringen op een stelselmatig onderzoek van het geheele terrein en herstelling van de overblijfselen, zoodat die tegen verder verval worden behoed. Van archaeologische zijde werd het woord gevoerd door den Bonnschen hoogleeraar Loeschke, die in een wezenlijk schitterende rede, constateerde dat het spook »herbouw'' zeker *niet* in de zaal, maar misschien toch in de vestibule vertoefde; daarop bewees welk een onzinnig en fantastisch ondernemen een wederopbouw zou zijn, en tenslotte duidelijk deed uitkomen hoe moeilijk en gevaarlijk zelfs het gewenschte onderzoek zou zijn. Toch diende dit plaats te hebben, maar dan onder zeer bekwame leiding — het scheen niet uitgesloten, dat Dörpfeld daaraan een deel van zijn tijd zou willen wijden.

Daarna heeft niemand meer vóór den opbouw durven pleiten. Clemen waarschuwde,

dat het »spook» vermoedelijk toch wel in de zaal was, verborgen onder iemands jas, maar hij bezwoer hem het niet los te laten — en zoo schijnt het nu dan wel voor goed verbannen.

Het was nu wel gebleken, dat het woordvoerend deel der vergadering in deze restauratiequaesties eenstemmig oordeelt. Toch zou de oude, meer populaire, opvatting over herstellingswerken zich ook nog laten hooren.

Het thema »die Stilfrage bei Wiederherstellungsarbeiten» deed tenminste de veteranen der oude opvatting nogeens aan het woord komen.

In de eerste bijeenkomst van den Denkmalflegetag (in 1900 te Dresden) zijn over de bij restauraties te volgen beginselen uitvoerige besprekingen gehouden. Over de stijlquaestie had men toen het volgende vastgesteld, in hoofdzaak volgens de voorstellen van den architect Tornow, toen nog belast met de herstelling der kathedraal van Metz.

»Wanneer het beslist noodzakelijk blijkt een monument uit te breiden of te vergrooten en er bij- of opbouwen aan toe te voegen, die zich als geheel nieuwe scheppingen verhouden tot het oorspronkelijke plan, dan moeten zulke bouwwerken nauwkeurig in den geest van den oorspronkelijken bouwmeester worden uitgevoerd. Zij behooren zich ten nauwste aan te sluiten bij den stijl van het oude werk, de bizondere richting, in dien stijl wellicht tot uitdrukking gebracht, en bij iedere verdere eventueele eigenaardigheid van het gebouw. Elk, ook maar het geringste, op den voorgrond komen der artistieke individualiteit van den restaureerenden architect is bij zulke nieuwe werken ten strengste te vermijden.»

Waaraan ter verduidelijking nog werd toegevoegd, dat de architect zich had voor te stellen, dat precies dezelfde opdracht den oorspronkelijken bouwmeester was gegeven, en te zorgen haar zooveel mogelijk aldus op te lossen als men kon meenen, dat deze het zou hebben gedaan.

Bij de volgende congressen was telkens duidelijker gebleken, dat deze beginselen ernstige bestrijding vonden bij tal van jongere vrienden der monumenten en in een voordracht, op de Lübecksche bijeenkomst gehouden door den Dresdenschen architect Gräbner, was eindelijk ronduit verkondigd, dat elke nieuwe toevoeging aan een oud gebouw in modernen geest behoorde te geschieden.

In mijn verslag van dat congres heb ik reeds opgemerkt, dat het beginsel mij, in het algemeen, juist voorkwam, doch dat de toepassing toch nog wel met veel omzichtigheid diende te geschieden, omdat de door Gräbner vertoonde voorbeelden m. i. nogal eens deden zien dat zulke »moderne» bijbouwen het oude kunstwerk geen goed deden.

Het bleek nu te Trier, dat anderen nog verder wilden gaan en het nieuwe beginsel zelf verwerpen, trouw aan de oude leuze van bijbouw »in stijl».

In dezen geest sprak de eerste inleider, de Danzigsche architect, Prof. C. Weber. Hij wil onderscheiden tusschen »dood» monumenten, die geen practische bestemming meer hebben in onzen tijd en »levende», die nog gebruikt worden voor hun oorspronkelijk doel. De »dood» houdt men in den staat, waarin zij zich bevinden, indien zij dat om

historische of artistieke waarde verdienen en doet, eventueel, wat noodzakelijk is om hen voor verval te behoeden (glas- en waterdicht maken enz.); ruïnes late men ruïnes. Maar »levende'' monumenten moeten worden hersteld in hunnen historischen stijl en, zijn er bij- of aanbouwen noodzakelijk, dan dienen die in dienzelfden stijl te geschieden. »Modern'' maken kunnen wij ze niet, want er bestaat geen moderne stijl. Het is niet juist te meenen, dat in vroeger dagen uitbreidingen van gebouwen altijd hebben plaats gehad in den geest van den nieuwen tijd — er zijn vele voorbeelden, dat men ook vroeger trachtte te werken in den oorspronkelijken stijl van het te vergrooten gebouw. Waar het eerste geschiedde hindert dat dikwijls aan ons kunstgevoel en het is daarom als een artistieke daad te beschouwen, wanneer men van oude gebouwen latere toevoegsels heeft weggebroken of b.v. uit middeleeuwsche kerken de barokke altaren verwijderd. Iedere stijl is een organisch geheel, dat men niet mag bederven door vreemde toevoegingen. Wanneer de tegenstanders van deze opvatting de restaurateurs in historischen geest »vervalschers'' noemen, geven zij daarmede toe, dat het mogelijk is in historische stijlen te werken — anders bestond er geen gevaar voor misleiding. Een moderne stijl daarentegen is onmogelijk, want stijl ontstaat alleen uit een »einheitliche'' geestesbeschaving en levensbeschouwing en die ontbreken in onzen tijd. De pogingen een nieuwen stijl te scheppen kenmerken zich door willekeur, door armoede of overdrijving van het constructief element. Een eerste begin voor een nieuwen stijl valt alleen waar te nemen bij de verlichtingstoestellen — omdat daar inderdaad geheel nieuwe eischen en mogelijkheden ontstonden — en in het ornament. Toch zijn ook deze nieuwigheden niets dan pogingen, experimenten, en met een oud gebouw mag men niet experimenteeren. Er zijn voortreffelijke restauraties uitgevoerd in de negentiende eeuw door mannen van de historische school als Essenwein, Tornow, Schäfer. Deze heeft men na te volgen en de monumenten niet over te leveren aan de luimen van moderne kunstenaars.

Als tweede inleider trad de Keulsche wethouder voor publieke werken, Rehorst, op, die architect is van beroep, en in een vroegeren werkkring als »Provinzialkonservator'' gelegenheid heeft gehad de monumenten van nabij te leeren kennen.

Hij begon met te verklaren, dat men z. i. in den ouden stijl moet restaureeren, wanneer het de herstelling geldt van onderdeelen van een oud gebouw, waarvan de oorspronkelijke vormen ontwijfelbaar bekend zijn. Bij zulke onvermijdelijke vernieuwingen in den ouden stijl gaat altijd veel schilderachtigs, veel »stemmings''-waarde verloren, en daarom dienen deze werken tenminste te worden opgedragen aan goede kenners van den ouden stijl. Daarentegen moeten alle zelfstandige vernieuwingen — vergrootingen, aanbouwen, verhoogingen — niet in den stijl van het betrokken gebouw, maar in vrije, moderne opvatting worden uitgevoerd, en wanneer een monument wordt versierd met vroeger niet aanwezige muurschilderingen, of met gebrandschilderd glas of meubelen, dan moeten deze eveneens in het karakter van hunnen eigen tijd worden ontworpen. Dit is — zeide Rehorst — het standpunt van verreweg de meeste jongere — niet alleen de jongste — Duitsche architecten.

Juist de eerbied voor onze monumenten moet ons ervan terughouden te trachten er bouwwerken aan toe te voegen, die in het gunstigste geval meer of minder geslaagde

navolgingen zijn en allicht het oorspronkelijke idee van den bouw vertroebelen. Mogen er al betrekkelijk weinig kunstenaars zijn, in staat belangrijke bouw- en restauratiewerken goed op te lossen in modernen geest — er zijn er toch zeker even weinig, die de vormtaal van vroegere eeuwen zóó beheerschen, dat zij daarin waarlijk artistieke scheppingen weten te stichten.

Negentig van de honderd gerestaureerde gebouwen kan men slechts met leedwezen beschouwen, omdat de navolging naast het oude werk den indruk maakt van een dissonant. Het gaat niet aan alle vroegere restauraties te veroordeelen; er zijn er verschillende, die erkenning verdienen — maar dit neemt niet weg, dat wij in het algemeen met de oude vormtaal te weinig vertrouwd zijn, dan dat wij daarin artistiek bevredigende dingen zouden kunnen voortbrengen. Dat kan een kunstenaar ten slotte alleen maar in den stijl van zijn eigen tijd. En beschouwt men, met Semper, »stijl” als de overeenkomst van een kunstvoortbrengsel met zijne wordingsgeschiedenis, met alle voorwaarden en omstandigheden van zijn ontstaan — dan kan onze tijd van een eigen stijl spreken. Want er zijn reeds tal van bouwwerken aan te wijzen — de redenaar noemde hier een heele reeks werken van Duitsche architecten — die uitdrukking geven aan een eigen kunstgevoel van onzen tijd, die geheel en al zijn voortgekomen uit hedendaagsche behoeften en uitgevoerd met aan onzen tijd eigen middelen van materiaal en constructie. Ook in de schilder- en beeldhouwkunst bestaat een eigen stijl. Het gaat dus niet langer aan te beweren, dat onze tijd geen eigen karakter heeft te geven aan noodig-wordende bijbouwen aan monumenten en daarom dient aan moderne kunstenaars gelegenheid te worden gelaten ook op dit gebied hun krachten te beproeven en hun kunnen te toonen.

Debat in den zin van tegenspraak is op deze voordracht niet gevolgd. Zoowel Clemen en Gurlitt als Konrad Lange (München) spraken zich met overtuiging uit vóór de moderne opvatting en zelfs Stiehl, die ten vorigen jare nog meer de oude opvatting scheen toegedaan, bleek thans tot de door Rehorst ontwikkelde meeningen over te hellen. Von Bezold, die onlangs in »Die Denkmalpflege” had gewezen op eenige voorbeelden uit vroeger tijd van gebouwvergrootingen in den oorspronkelijken stijl, kwam met nadruk verklaren, dat hij daarmee niet bedoeld had als »Eideshelfer für Puristeneifer” op te treden, en Dehio sprak een tot vrede manend woord — boven reeds vermeld — ten gunste van hen, die uit piëteit wilden handelen, zooals in Hamburg was gebeurd.

De eerste inleider handhaafde natuurlijk zijn standpunt en corrigeerde eenige »misverstanden” — maar, al had hij ongetwijfeld eenigen aanhang in de vergadering, er was niemand, die het voor hem durfde opnemen.

En later zei mij een der bestuurders van het congres, wien ik vroeg of nu inderdaad de meerderheid der Duitsche deskundigen zoo geheel de moderne opvatting is toegedaan, dat »die Wissenden” het daarover nu wel eens waren.

Nu de Oudheidkundige Bond heeft besloten in de volgende jaarvergadering over het restaureeren van oude gebouwen een bespreking te houden, scheen het mij niet zonder belang de Triersche verhandelingen over dit onderwerp hier eenigszins uitvoerig weêr te geven.

Wat er verder op het congres werd besproken is voor Nederlandsche lezers van minder beteekenis. Zoo hadden er tamelijk heftige discussies plaats over een mogelijke wijziging in de omgeving van den Dom te Worms — waarbij het intusschen aangenaam was op te merken hoe warm men zich in Duitschland maakt over zulke vraagstukken, vooral voor iemand uit Nederland, waar men het immers rustig laat gebeuren, dat een der belangrijkste monumenten van het land, de Utrechtsche Domtoren, zijn eeuwen oud silhouet gaat verliezen.

Dan werd er nog besloten tot de Duitsche overheden het verzoek te richten »in umfassendster Weise an Bauten und Kunstwerken aus neuerer und neuester Zeit Herstellungsinchriften, besonders Jahreszahlen” aan te brengen. Terwijl het bestuur nog mededeelde, dat het stappen zou doen ten gunste van het behoud der oude ommuring van . . . Constantinopel (ten deele Romeinsch, ten deele middeleeuwsch), die door uitlegplannen gevaar loopt.

Het was een voortreffelijk geslaagd congres, en het deed mij alweder betreuren, dat de Oudheidkundige Bond — het aangewezen lichaam om in ons land een dergelijke jaarlijksche bijeenkomst te organiseeren — alleen maar in het begin van zijn bestaan erin geslaagd is het peil zijner jaarvergaderingen te verheffen boven dat van een gezellig onderonsje van min of meer deskundigen op oudheidkundig gebied.

Moge de nieuwe regeling der vergaderingen, die meer waarborg biedt dan de oude voor een ernstige bespreking der ter behandeling aangekondigde onderwerpen, door het bestuur met de noodige sympathie tot uitvoering worden gebracht. Ongetwijfeld zullen dan ook de deskundigen onder de leden bereid worden bevonden actueele onderwerpen aan de orde stellen en in te leiden, zoodat vruchtdragende besprekingen mogelijk blijken.

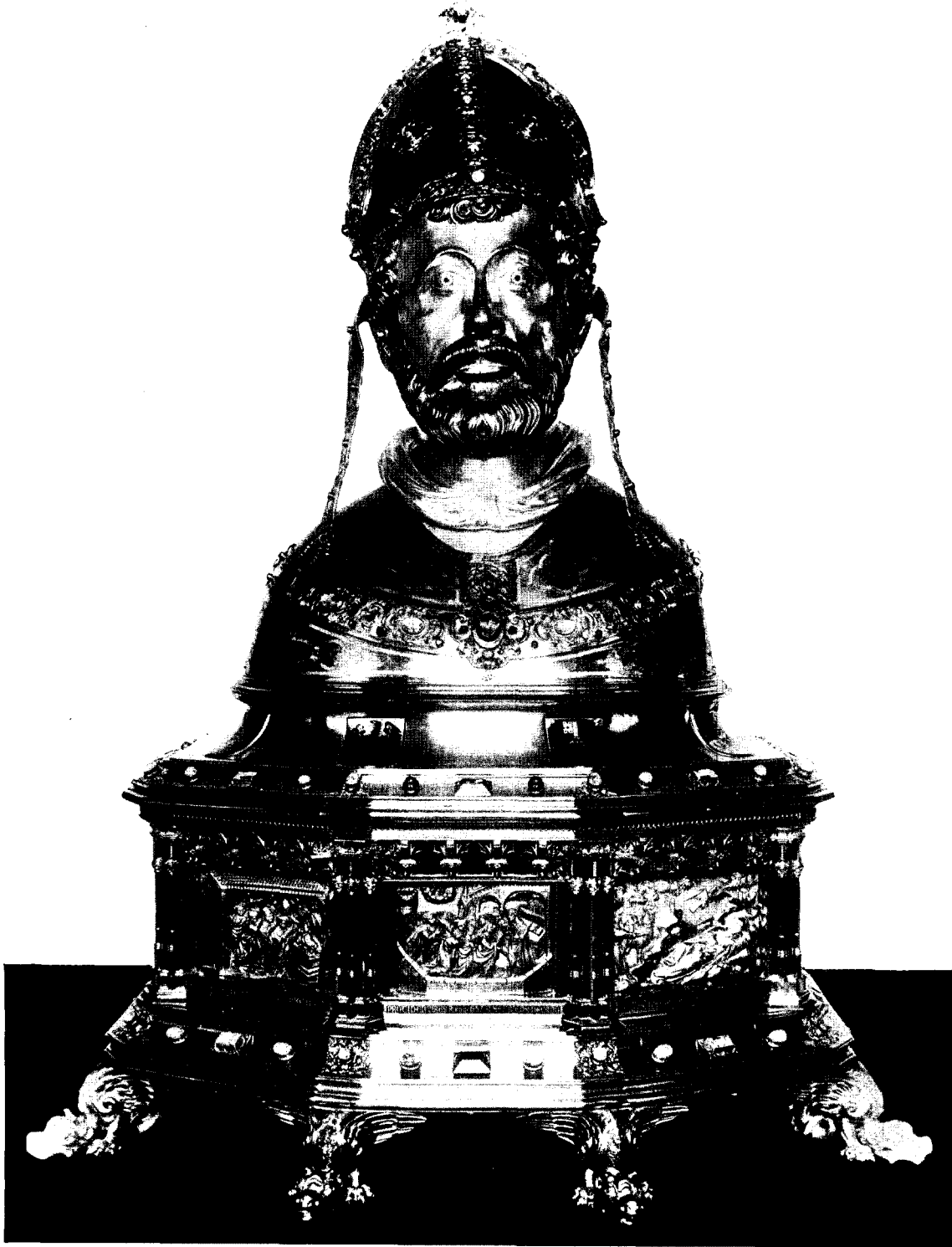
Wij zullen nooit een zoo talrijk congres bijeenzien als de Duitsche Denkmalpflageetag — maar daartegenover staat, dat de openbare behandeling van monumentenzorg iets nieuws zou zijn in ons land, zeker naar de vergadering menschen zou lokken, die er thans vandaan blijven omdat zij hun tijd beter kunnen gebruiken, en eindelijk wellicht ook onder het Nederlandsche publiek eenige belangstelling zou wekken voor het lot van onze, nog altijd veel te weinig populaire, monumenten.

JAN KALF.

DE SINT SERVATIUSBUSTE IN DE SINT SERVAASKERK TE MAASTRICHT.

Door een misverstand zijn in de vorige aflevering niet afgedrukt de cliché's, die de Société historique et archéologique dans le Limbourg zoo welwillend was ons hiertoe ter beschikking te stellen. Wij vermeenen aan onze lezers geen ondienst te doen met dit verzuim alsnog te herstellen.

De groote plaat stelt de buste voor met het onderstuk, zooals dit thans is uitgevoerd,

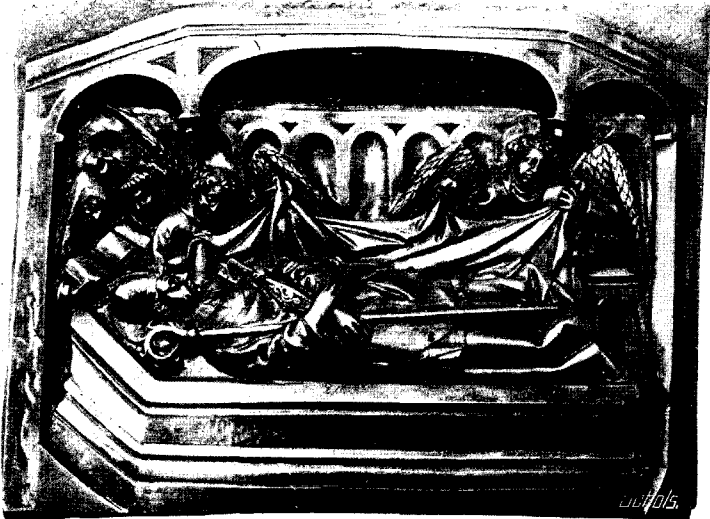
St. Servatiusbuste te Maastricht.

a.

b.

c.

d.

en de kleinere afbeeldingen vier van de acht Hamburgsche gedreven platen. Het zijn tafereelen uit het leven van den Heilige en wel:

a. St. Servaas ontvangt te Rome den St. Pieterssleutel. In de lucht verschijnen hem de Apostelen Petrus en Paulus. De sleutel en de pelgrimsstok komen geheel overeen met de nog bewaarde voorwerpen.

b. St. Servaas wordt op zijn terugkeer uit Rome door Hunnen gevangen genomen en gebonden. Een adelaar beschermt hem voor de zengende stralen der zon. Twee koningen en een dienaar staan bewonderend ter zijde.

c. Dood van St. Servaas. Engelen voeren zijne ziel ten hemel en andere engelen verzorgen het heilig lichaam.

d. Strooptocht door kinderen in den wijngaard van den Heilige na zijnen dood, en hunne verlossing door de offergave der ouders.

De beschrijving der platen is gevolgd naar het artikel van wijlen den Rector M. Rutten.

BOEKBESPREKINGEN.

DIE SKULPTUREN-SAMMLUNG des städtischen Suermond-Museums zu Aachen, von Dr. Herrmann Schweitzer, Museum-Direktor. I Band. Verl. Ant. Creutzer vorm. Lempertz, Aachen. (folio.)

»Vorläufiger Text zum ersten Tafelband» staat er boven de korte beschrijvingen, die dezen tekst maken tot een eenvoudigen, niet eens altijd uitvoerig beredeneerden, catalogus. Eigenlijk is hetgeen Dr. Schweitzer ons hier geeft slechts een platenlijst met korte toelichtingen en met belangstelling zien we den definitieven tekst tegemoet. Daar zal nog heelwat nader besproken moeten worden; de verschillende groepen toch, waar de auteur zijn materiaal in verdeelt, zijn volstrekt niet zoo algemeen erkend en geadopteerd, noch zoo scherp afgebakend in hun eigenaardigheden, dat men er gebruik van zou kunnen maken, zonder uitvoerige preciseering van hetgeen men er onder gelieft te verstaan; maar dat kunnen we gevoegelijk van de beloofde verhandeling verwachten: voorloopig is de publicatie van de belangrijke verzameling, in groote lichtdruk-reproducties, zeer welkom.

De platen I—VIII geven werk te zien, dat Dr. Schweitzer voor Keulsch, of waarschijnlijk Keulsch, verklaart; VIII—XXII zijn afbeeldingen van werken uit de groep van Kalkar, beter en gemakkelijker te vergelijken en met meer zekerheid te determineren dan het meeste overige materiaal, omdat wij over hetgeen nog in Kalkar aanwezig is beter zijn ingelicht dan in de meeste andere gevallen. Pl. XXII—XXXIX vertoonen beeldwerk uit het gebied van den »Niederrhein», (XXV—XXVIII meent de schrijver te kunnen aanzien voor een afzonderlijke soort van te Aken vervaardigde stukken); XL—L heet »Westfalen», L—LXII »Vlaanderen», LXIII—LXV geven 5 werken te zien; die Schweitzer, soms met eenige reserve, onder den titel »Holland» noemt.

Voorzover men nu reeds beoordeelen kan is de schifting globaal juist — van

beperking op kleinere centra, als Aken, die natuurlijk nog telkens bewezen moet worden, niet gesproken. Zooveel als dat, in overeenstemming met het op de bladen te verdeelen materiaal, mogelijk was, is de reeks, binnen de groepen, ook chronologisch gerangschikt, wat bij een dergelijke uitgave het aspect der platen prettiger maakt en het vergelijken vergemakkelijkt. Enkele groote stukken, als b.v. een 50 cM. hooge zittende Maagd met Kind (lindenhout XIIIe eeuw), die de serie opent, zijn op een heele plaat afgebeeld, andere losse figuren bij tweeën, drieën en vieren tegelijk. Maten en korte mededeelingen over eventuele herstellingen bevat de tekst; van groote en ingewikkeld gebouwde stukken, als van het zg. Petrus-altaar, aan Jan van Halderen toegeschreven, zijn voortreffelijke detail-foto's gemaakt, waar de firma Bruckmann alle eer van heeft.

Zooals het werk voor ons ligt is het dus onaf en niet volledig te beoordeelen en wij behouden ons voor, er in dit tijdschrift op terug te komen, want nu reeds heeft de Nederlandsche kunsthistorie belang bij deze uitgave, daar er onder de menigte groote en kleine figuren, groepen en fragmenten toch eenige zijn, waarvan er nááste familie in onze musea is. Zoo — om slechts op het meest in 't oog vallende te wijzen — staat het Petrus-altaar zeer dicht bij een kleine groep, fragment van een Aanbidding der Wijzen, in het Stedelijk Museum te Utrecht, en daarmee zou dat laatste stuk — als de toeschrijving aan van Halderen of zijn atelier juist blijkt, — in eens uit het anonymaat gerukt zijn. Voorts schijnt een Johannes de Evangelist (plaat XVIII, de vierde figuur van links af) uit hetzelfde atelier afkomstig te zijn, wellicht zelfs van denzelfden beeldsnijder, die den, overigens nobeler gecomponeerden, »manlijke(n) heilige» maakte, door Pit gepubliceerd in »La Sculpture Hollandaise», Pl. XIX (Catalogus van de Beeldhouwwerken in het Nederl. Museum, No. 72). De laatste figuur is grooter (0.65 M., de Johannes in Aken is slechts 0.39 M. hoog), maar overigens bieden de stand, minder het gebaar dan het rythme der lijnen, de behandeling van de oogen, als lange spleten met scherpen rand, de mond, het hoofdhaar met de gedraaide, gestyleerde, wijduitstaande krullen, zooveel punten van overeenkomst, dat men er het op gelijke wijze behandelde voetstuk en de handen niet behoeft bij te halen om gelijkenis te demonstreeren. Schweitzer doopt »Kalkar», zonder meer, Pit: »Noord-Nederlandsch»; gelegenheid tot discussie zal er zijn als de tekst van Schweitzer's boek is verschenen.

Er is nog heel wat meer aaneen te schakelen, te bevestigen, saam te stellen door middel van Schweitzer's platen, met behulp van het in Nederland reeds afgebeelde, uitgegeven en onuitgegeven materiaal, maar dat gaat mijn bestek hier te buiten.

Dit is in ieder geval de weg om inzake beeldhouwkunst, vooral voor de massa niet nader gequalificeerde houtsculptuur, tot volle klaarheid te komen. Alle theoretische beschouwingen zijn voorloopig, nu de groote wegen eenmaal zijn aangeduid, overbodig. Er moet nu eens eenige jaren gepubliceerd en vergeleken worden ¹⁾.

1) De ondergeteekende hoopt hiermede zelf voor Utrecht binnenkort een begin te maken en is daarom voor uitgaven als deze dubbel dankbaar.

Interessant zijn de door Schweitzer voor Hollandsch verklaarde stukken; wij weten niet of er bij hem andere redenen voor zijn meening bestaan, dan de door de stijlkritiek gediceerde, op grond van de hypothese door den Directeur van het Nederlandsch Museum gelanceerd. Maar dit is zeker: de zoo gedoopte werken zijn geheel en al picturaal opgezet, teneinde van zeer intiem karakter, en hoewel ons voor geen enkel ervan een volkomen analoog stuk bekend is, waar de herkomst nader van is te bepalen, kan ik mij voorloopig zeker met Schweitzer's toeschrijving vereenigen, behalve misschien wat aangaat de prachtige »aanbidding der wijzen" (Tafel LXXV), waar men wel eenigszins aan Engebrechtsz. wordt herinnerd, maar waar toch het Antwerpsch element, althans naar de foto, te domineeren schijnt. Trouwens het schilderachtig effect is gedeeltelijk te danken aan de witte doorbrekingen van het relief dat langs de randen is uitgedekt.

En daarmee komen we tevens tot het eenige punt, waarover wij het met Dr. Schweitzer's opvatting over de wijze van photographeeren van houtsculptuur niet ééns zijn. Uitdekken is nu eenmaal een hoogst verleidelijk, wèl gemakkelijk, maar toch altijd gevaarlijk en licht bedriegelijk procédé. De platen zouden zeker minder effect gemaakt hebben als men de stukken vóór een achtergrond met slagschaduw en al had opgenomen, de groepeerings van meer dan één stuk op één blad zou moeilijkheden hebben opgeleverd, maar het resultaat zou toch zuiverder geweest zijn, dunkt ons. Bruckmann's operateur heeft blijkbaar een groote vaardigheid in dit moeilijke penseelen langs den soms geheel in licht trillenden en dus bezwaarlijk vast te houden omtrek van het beeld, maar het blijft toch altijd uitgeknipt en een voor contour gevoelig kijker raakt aan 't twifelen, of ergert zich.

Maar dit is het oude liedje, dat wellicht Dr. Schweitzer ook heeft gezongen, tot zijn uitgever of zijn clichémaker hem beduiden, dat enfin, dat het oog van 't groote publiek, dat groote, grove oog, ook wat wil hebben!

De publicatie verdient om de qualiteit van vele exemplaren en om de scherpte en goede belichting der meeste foto's zoowel als om de »anspruchslose" voorloopige toelichtingen de volle aandacht.

October 1909.

W. VOGELSANG.

□ KORTE BERICHTEN. □

Officieele mededeelingen.

Het Bestuur van den Bond is thans aldus samengesteld:

Voorzitter Mr. Dr. J. C. Overvoorde te Leiden, onder-voorzitter F. A. Hoefer te Hattem, secretaris Dr. H. E. van Gelder te 's-Gravenhage, penningmeester Mr. P. C. J. A. Boeles te Leeuwarden, lid Jhr. B. W. F. van Riemsdijk te Amsterdam.

Overeenkomstig de gewijzigde statuten, waarvan voor de leden en corresponderende leden bij dit nummer een exemplaar is bijgevoegd, zal het vereenigingsjaar in het vervolg

gerekend worden te loopen van 1 Januari tot 31 December, terwijl dit te voren van 1 Mei tot 30 April liep, en zal over de maanden Mei tot December 1909 de contributie berekend worden op twee derden van de jaarlijksche contributie volgens de oude statuten. Over dit bedrag zal binnenkort door den penningmeester per postkwitantie worden beschikt.

Gelijk met deze aflevering van het Bulletin verschijnt het van wege den Bond door den heer A. A. van Rijnbach samengestelde Repertorium van Tijdschriftartikelen betreffende monumenten van geschiedenis en kunst, verschenen in de jaren 1901—1908. De lijst der geraadpleegde tijdschriften bevat 89 periodieke uitgaven.

Het Bestuur vestigt de aandacht van de leden en corresponderende leden op de bijgevoegde bestelkaart, welke gelegenheid geeft om dit nuttig Repertorium voor verminderden prijs (*f* 0.75 in plaats van *f* 1.25) van den uitgever, den heer Théonville te betrekken.

Toegetreden als lid.

Jonkvr. Cl. Engelen, Beheerdster van het Museum van Oudheden te Zutphen.

Mr. L. G. N. Bouritius, Beheerder van het Stedelijk Museum te Delft.

De Heer A. le Comte, Directeur van het Rijksmuseum Lambert van Meerten te Delft.

Dr. H. H. Juynboll, Directeur van het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.

Door het Bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd met ingang van 1 Januari 1910 de Heeren:

Ch. T. le Blanc te Everdingen, C. J. H. Begeer te Utrecht, Mr. R. baron de Bieberstein Rogalla Zawadzky te Roermond, P. Boogaard te Middelburg, Jhr. Mr. J. W. G. Boreel van Hogelande te Haarlem, G. T. M. van den Bosch te Alkmaar, A. Brouwer te Hoorn, Mr. B. F. W. von Brucken Fock te Middelburg, P. de Clercq te Veenwouden, Mr. C. A. Cohen Stuart te Alkmaar, Dr. Kurt Erasmus te 's-Gravenhage, R. D. Baert de la Faille te Haarlem, L. A. P. X. Fock te Amersfoort, A. E. van Giffen te Groningen, Dr. Jos. van Gils te Rolduc, Ds. P. J. Glasz te Alkmaar, W. Goossens te Rolduc, Jhr. Mr. C. H. J. van Haeften te 's-Gravenhage, P. Hoytema van Konijnenburg te Enkhuizen, L. H. E. van Hylckema Vlieghe te Vlaardingen, H. W. de Joncheere te Hoorn, W. C. Knottenbelt te Rotterdam, H. van der Kloot Meyburg te Rotterdam, I. Th. van der Leck de Clercq te Heemstede (Zeeland), J. G. de Lint te Gorinchem, R. L. Martens te Gouda, J. F. Moens te Alkmaar, Dr. H. J. F. Muller te Gorinchem, Jhr. W. R. van Naerssen te Gorinchem, Mr. J. Pelinck Stratingh te Groningen, G. Ripping te Alkmaar, Dr. A. C. M. Schaepman te Rijsenburg, Jhr. Mr. K. J. Schorer te Utrecht, P. Smidt van Gelder, Hartekamp te Heemstede, J. A. G. van der Steur te Haarlem, W. Stork te Hengelo (O.), Mr. Th. Stuart te Amsterdam, J. L. Tadema te Haarlem, Jan Veder te Haarlem, H. Voet Jr. te Haarlem, J. A. Vrijman te 's-Gravenhage, J. de Waard te Groningen en T. W. J. Wilde te Amsterdam.

Het Bestuur vestigt de aandacht op de bevoegdheid der leden om corresponderende leden voor te dragen.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag van de werkzaamheden der Vereeniging Flehite gedurende het jaar 1908. Typ. S. W. Melchior, Amersfoort. — Het jaarverslag der vereeniging Flehite ziet er behoorlijk uit, zonder nog in alle opzichten onberispelijk gezet te zijn: de éérste pagina heeft reeds te veel letterverscheidenheid; maar toch, in dat opzicht onderscheidt dit jaarverslag zich van de meeste andere der provinciale- en Rijksverzamelingen, die immers gewoonlijk reeds om hun kافت and titel slechts door weinigen de moeite van het lezen waard worden geacht.

De balans van het ledental wijst slechts op een klein nadeelig saldo. Een als pen-teekening van J. W. Pieneman aangeboden, »versleten en vervalscht(e)» aquatinte-gravure werd aan de aanbiedende firma te Berlijn teruggezonden; bij de vermelding dezer gebeurtenis wordt het voor de hand liggend vermoeden uitgesproken, of niet het valsche product éérst door een Nederlandsche firma naar Berlijn gezonden zou zijn, om van daar uit te worden aangeboden.

De heer Tromp van Holst liet op zijne kosten de verzameling van de Amerfoortsche dienstdoende schutterij in een bepaald daarvoor ingericht vertrek opstellen, waarvoor hem, evenals voor de vele andere bewezen diensten van bestuurswege een woord van hulde wordt toegebracht.

Verder behelst het verslag o. m.:

De opsomming van geschriften op oudheidkundig gebied, betrekking hebbende op de stad Amersfoort, de gouw Fléhite en hunne personen en een de bladzijden 11—25 beslaande lijst van aanwinsten van allerlei aard, verdeeld over vele rubrieken. Hieronder zagen we echter weinig van meer dan lokaal belang. Aan 't slot zijn twee als Bijlagen opgenomen mededeelingen afgedrukt: »Geraamte op den Amersfoortschen Berg» en »Gebouwen-kroniek», beide van de hand van den conservator den heer W. Croockewit W.Az. De lugubere vondst van het geraamte schijnt echter meer voor de methodologie der misdaad dan voor de oudheidkunde van belang te zijn.

Bijlage II betreft de betreuenswaardige bepleistering van den gevel klein Tynnen-burg, Muurhuizen No. 23, die gelukkig vóórdien door de »Rijks-ornamenten-Commissie» (sic) was gefotografeerd. Deze, ons onbekende commissie is hoogstwaarschijnlijk identiek met de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven etc. van Nederlandsche monumenten, vulgo: »Rijks-monumenten-commissie».

Verder kwam er bij het leggen van een riool in de Scherbier- en Mooierstraten een, ongeveer 1.40 M. onder den beganen grond liggende, houten bestrating voor den dag en werd in de maand Juni het eenige overblijfsel afgebroken van de oude kloosterboerderij, behoorende bij het convent Marriënhof, waarvan de fundamenten gelegd werden in 1419.

Museum van Oudheden te Arnhem. — De commissie tot verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst publiceert haar, zeer dun, verslag over den toestand der verzamelingen te Arnhem niet zonder de ernstige klacht, dat ook dit

jaar weer voorbij ging zonder dat er stappen gedaan werden ter verwezenlijking der plannen («zeer vage plannen») tot het stichten van een doelmatig museumgebouw.

Het publiek-cijfer is iets hooger dan 't vorige jaar. De aanwinsten door geschenk, vooral penningen, munten, brandweeringrediënten etc. zijn van uitsluitend lokaal belang. Door aankoop verkreeg men o. a. een marmeren schoorsteenmantel met eiken boezembetimmering, afkomstig uit een Arnhemsch huis. Wij vermoeden, dat ook deze nieuwe acquisitie voorloopig wel zal moeten worden opgeborgen, daar in het lokaal boven de Waag geen plaats meer beschikbaar is.

Ook op het brandgevaar wordt met nadruk gewezen.

Verslag betrekkelijk Edam's Museum over het jaar 1908. — Het aantal der betalende bezoekers was, gelijk bij de meeste musea, dit jaar gering. Enkele kleine aanwinsten werden verkregen door aankoop en schenking, waaronder van Mej. C. D. Calcoen eene photographie van de schenkster in balmasqué-costuum! Deze aanwinst geeft eene eigenaardige bijdrage voor een zedengeschiedenis, in dien zin althans, dat zij voor de toekomst eene aanwijzing is van wat al niet in sommige musea als geschenk wordt aanvaard!

In de Markerkamer werd een Markerbed opgesteld.

Verslag over den toestand van het Stedelijk Museum te Haarlem over het jaar 1908. — Het verslag spreekt terloops maar toch op hoopvollen toon over de museumplannen der toekomst en vermeldt inmiddels, dat men voor alle gevallen toch voorloopig afdoende maatregelen tegen brandgevaar heeft genomen op de tegenwoordige Frans Hals-zaal. N°. 109 Pieter de Grebber's werken van barmhartigheid en N°. 293 Cornelis Claesz. v. Wieringen's Inneming van Damiate werden verdoekt, andere stukken kregen nieuwe lijsten, weer andere werden tijdelijk aan tentoonstellingen afgestaan.

Aanwinsten: Schilderij van Vincent Laurens van der Vinne (Stilleven); van de vereniging tot uitbreiding der verzamelingen van kunst en oudheden op het Stedelijk Museum.

In bruikleen: Het laatste oordeel, door of in de manier van Karel van Mander; van het St. Elisabeth's of Grootte Gasthuis, en De gastvrijheid van Abraham door Pieter de Grebber, eigendom van den heer Mr. P. Tjeenk Willink.

Van H.H. Burgemeester en Wethouders werden in bruikleen ontvangen velerlei voorwerpen van de voormalige schutterij, uniformen etc., benevens een eikenhouten hoekkastje.

Aangekocht werden: een bokaal met witte spiraal in den voet, van 1818, gestipt door P. Kibon en twee fraaie hardstenen grenspalen in gotischen stijl van omstreeks 1540, staande in de nabijheid van het »Huis te Bloemendaal»; het Museum werd uitgenoodigd deze stukken te plaatsen, zoodra daarvoor in het nieuwe Stedelijk Museum gelegenheid zou zijn. De schenker was Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Hoofddirecteur van 's Rijks Museum, namens Mevrouw van der Wijck, geb. Jonkvrouwe Teding van Berkhout en Jhr. van der Wijck te 's-Gravenhage.

De secretaris der commissie, C. J. Gonnet, aan de beurt af te treden, werd voor 7 jaar herkozen.

In het 17^e jaarlijksche verslag der Zaanlandsche vereeniging tot uitbreiding etc. der oudheidkundige verzameling »Jacob Honig Janszoon Junior te Zaandijk (1907—1908) geeft de bibliothecaris der vereeniging, de heer G. I. Honig, een verhandeling over »Voormalige Zaanlandsche Nieuwsbladen” om vervolgens de aandacht te vestigen op de oude familie Gijsen, waar Zaandam veel aan te danken heeft.

Schenkingen zijn er minder dan verleden jaar, en bovendien vallen er hier gene van algemeen belang te vermelden. Men hoopt de *f*2000, noodig voor aankoop der »schilderijen de Lange”, alsnog bijeen te krijgen. Tot nu toe is er slechts *f*722 ingekomen.

Met belangstelling lazen we, dat er zich tegenwoordig iemand bezig houdt met het onderzoek der Zaanlandsche uurwerkmakers en toch zeker ook — het verslag zegt dit niet — met hunne werken, de tallooze Zaansche klokken, die nog steeds eens wetenschappelijk gerangschikt moeten worden.

De lijst der aanwinsten besluit het verslag.

Monumenten.

De Nieuwe Kerk te Amsterdam. — De restauratie van de Nieuwe Kerk aan de zijde van de Mozes- en Aäronstraat, nadert, althans voor dit jaar, hare voltooiing. Men is nog bezig met het inzetten der door Schouten te Delft gebrande ramen, maar het metselwerk is geheel afgeloopen, en voor de, na de ontmanteling, vrijgekomen hoeken is bereids een gesmeed ijzeren hek geplaatst. Men zal dus binnenkort een vrij uitzicht op het gebouw verkrijgen.

Met dezen arbeid werd voor twee jaar, onder leiding van den architect der Ned. Hervormde Kerk, den heer C. P. Posthumus Meyjes, begonnen. Allereerst werd de poort aan de Damzijde gereconstrueerd naar de afbeelding, zooals zij voorkwam op oude schilderijen; daarna zijn de muren, die lang hadden schuil gegaan onder vergoord en haveloos cement, afgehakt en opnieuw in zachtgekleurd, door zandsteen banden afgewisseld, baksteen opgemetseld, en eindelijk werden de ramen en de dak-balustrades in den ouden vorm hersteld. Op verrassende wijze komen thans de kunstige geometrische figuren der raamvulling uit.

Het hooger gelegen gedeelte der kerk zal waarschijnlijk eerst het volgend jaar onder handen genomen worden. N. R. Ct. 8 Oct. 1909.

Zuidertoren te Enkhuizen. — De herstellingswerken zijn afgeloopen. Het gedeelte boven den eersten omloop is recht gezet, de peervormige koepel is vernieuwd en de houten borstwering is vervangen door een van baksteen en gehouwen zandsteen. Halverwege den eersten omloop en bij de ballustrade zijn versieringen van zandsteen aangebracht en het metselwerk is op verschillende plaatsen vernieuwd. De restauratie van dit uit 1524 dateerend gebouw is uitgevoerd onder leiding van den vroegeren gemeente-architect, den Heer H. J. van der Meulen. Zie: Opmerker 9 Oct.

Gorinchem. — De oude Arkelstad begint goede teekenen te geven van ontwaakte belangstelling op lokaal-historisch gebied. Na den aankoop van het huis Bethlehem valt met belangstelling te wijzen op de aldaar op 23 en 24 September l.l. gehouden tentoonstelling van prenten, betrekking hebbende op de geschiedenis der stad, gehouden door het Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Gouda. — Het raam No. 7 in de Grooten of St. Janskerk, voorstellende het H. Avondmaal enz. en indertijd aan de kerk geschonken door Filips II van Spanje, doch welk raam later door storm en hagelslag werd vernield, wordt gerestaureerd. Het benoodigde bedrag voor deze restauratie, f 16.000, is beschikbaar gesteld door mevrouw Steens-Zijnen te Gouda.

Waaggebouw te Hoorn. — Op last van den minister van Binnenlandsche Zaken is een onderzoek ingesteld naar den toestand van het Waaggebouw, gebouwd in het jaar 1609. Volgens het rapport van den rijksbouwkundige worden de kosten van restauratie begroot op f 28.500, waarvoor door het gemeentebestuur subsidies van Rijk en Provincie zullen gevraagd worden.

De Koorkerk te Middelburg. — De Koorkerk, behoorende tot de Ned. Herv. Gemeente, welke sedert 1899 buiten dienst was gesteld, is thans geheel gerestaureerd en zal den 24 October weder in gebruik genomen worden. N. R. C. 11 Oct. 1909.

N. H. Kerk te Velsen. — Nadat reeds vroeger de toren was hersteld, zal thans ook de deels nog romaansche N. H. Kerk te Velsen met subsidie van het Rijk gerestaureerd worden.

N. H. kerk te Voorst. — Te Voorst is besloten om zoo mogelijk te komen tot restauratie van het kerkgebouw der N. H. gemeente. Er is eene voorloopige commissie gevormd bestaande uit de kerkvoogden en de heeren Ds. H. J. de Groot en F. A. Hoefler. De kosten worden geraamd op f 17.000, waarvan men de helft hoopt te vinden door Rijkssubsidie.

Reeds in 1904 dacht men er ernstig over, den toren, die eenigszins helt, te restaureeren, doch de raad der gemeente Voorst meende, dat er hier geen periculum in mora was en besloot daarom den 12den April 1905 de plannen dezer restauratie voorloopig nog op te schorten. Deze romaansche toren is geheel uit tufsteen opgetrokken en dagteekent uit de 11de eeuw. Zijn ingang, door een holle en een bolle lijst omsloten, is gelukkig nog weinig geschonden, hetgeen slechts van zeer weinige romaansche torens in deze buurt kan gezegd worden.

Boven in den toren bevinden zich nog eenige rondboognissen, waarvan in enkele nog de bekende middenzuiltjes zitten.

Het gewelf van het middenschip is destijds weggebroken en door een houten zoldering

vervangen. De kraagsteenen evenwel, waarop de ribben van dat gewelf gerust hebben, bleven gespaard. Gelukkig ook, want zij zijn zeer fraai gebeeldhouwd. De beide zijbeuken hebben hun gothische kruisgewelven behouden.

In Augustus 1901 werd in den noorderzijbeuk een fraaie, in heldere kleuren uitgevoerde schildering gevonden, voorstellende een biddende figuur — een bisschop (?) — en gedateerd 1566.

N. R. Ct.

Trouwzaal te Zwolle. — De belangrijke kwestie van den bouw of verbouw van het Raadhuis is gelukkig door den raad met 12 tegen 6 stemmen aldus beslist, dat de bekende oude trouwzaal onveranderd kan behouden blijven.

In het Bouwkundig Weekblad van 4 September l.l. geeft de Heer J. G(ratama) eene zeer opgewonden beschrijving van een tuinhuisje in den tuin van het perceel aan de Nieuwe Heerengracht 103 te Amsterdam, in den stijl overgang Lod. XIV naar Lod. XV, hetwelk kortgeleden naar Brussel ¹⁾ is verkocht. Hij betreurt hierbij terecht, dat dit, volgens de afbeelding te oordeelen, werkelijk sierlijke huisje niet voor Holland kan behouden blijven. Doch wat te denken van de volgende ontboezeming:

»Bij het afscheid nemen van een dergelijk monumentje bejammert men altijd twee dingen: dat Holland zoo klein is en dat er eene onevenwichtige verhouding bestaat tusschen de appreciatie van schilderkunst en bouwkunst. Niet iedereen heeft schilderijen, maar wel vertoeft iedereen in ruimten. Daarom is ruimte-schoonheid belangrijker dan picturale schoonheid; daarom moest er ook oneindig veel meer voor bouwkunst-behoud dan voor schilderijen-behoud worden uitgegeven; daarom moest ook van overheidswege met alle kracht op ontwikkeling van het publieke gevoel voor bouwkunstige schoonheid gewerkt worden.

Naar ik hoor is het gebouwtje indertijd voor f 1700 te koop geweest. Hoewel het nu wel duurder zal zijn verkocht, zal dit unieke, prachtige en in den waren zin monumentale bouwwerk geen 5 ton gekost hebben, gelijk het bekende Melkmeisje van Vermeer, van wien het Rijksmuseum reeds eenige goede stukken heeft.”

Het bovenstaande is omstreeks 4 September geschreven, dus dicht bij de honds-dagen; — dat is althans eenige verontschuldiging. De opmerking is in den grond der zaak niet geheel onjuist, al vergeet de schrijver dat een zeer groot bedrag jaarlijks voor de monumenten op de staatsbegrooting wordt uitgetrokken. Ook hier kan echter eene dergelijke overdrijving aan het beoogde doel slechts schaden.

Wet tot bescherming van Monumenten in Italië. — Het ontwerp is, met enkele wijzigingen, door den Senaat aangenomen. Het belangrijkste verschil met de vorige wetgeving bestaat in strengere bepalingen betreffende den uitvoer van kunstwerken.

1) Het is aangekocht door den Heer Léon Janssen aldaar voor f 10.000 en zal te Uccle worden herbouwd.

[REDACTIE].

Ook de bepalingen betreffende de opgravingen bleven nagenoeg ongewijzigd. Het recht van den grondeigenaar wordt erkend en hem wordt een vierde gedeelte der gevonden voorwerpen of de waarde daarvan verzekerd.

Voor het in gebruik nemen van gronden voor opgravingen zal slechts rekening behoeven gehouden te worden met de reële waarde, zonder verband met die der mogelijk aldaar te vinden voorwerpen, eene regeling die de voorgenomen opgravingen van Herculanium zeer zal vergemakkelijken.

 Zie: *Bouwwereld* 1 Sept. 1909.

Door het »Verwaltungsgerichtshof» van het groot-hertogdom Baden is onlangs eene beslissing genomen, die voor de »Heimathschutz»-beweging van groote beteekenis kan zijn. Een fabrikant, eigenaar eener zeer fraaie slotruïne, die het sieraad van de geheele streek is, was van plan er dichtbij een fabrieksschoorsteen te bouwen. Het bouwtoezicht belette dit op grond van plaatselijke voorschriften die toestaan een bouwwerk te verbieden dat het karakter van de streek zou storen. De fabrikant werd ook in hooger beroep in het ongelijk gesteld. Dit is de eerste keer dat aesthetische overwegingen langs officieelen weg een overwinning behaalden op belangen van uitsluitend industrieelen aard.

Musea.

Rijks-Museum »Huis Lambert van Meerten» te Delft. — In den loop van October werd het Museum voor het publiek geopend, nadat de reeds aanwezige verzameling was geordend door den Directeur den Heer A. le Comte. De catalogus telt 457 nummers.

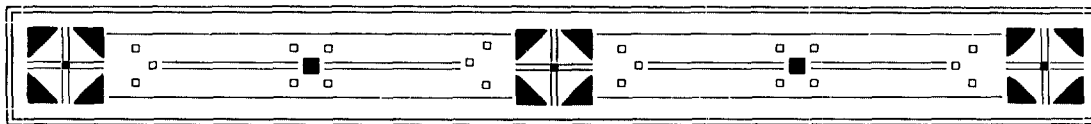
Tot Directeur van het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden is bij Kon. Besl. van 28 September 1909 N°. 46 met ingang van 1 October l.l. benoemd Dr. H. H. Juynboll, conservator aan dit museum.

De Raad der gemeente van Haarlem heeft het voorstel van B. en W. om een directeur te benoemen tot bestuur van het Stedelijk Museum, goedgekeurd.

N. R. Ct., 20 Oct. 1909.

De Oudheidkamer van Zalt-Bommel, Bommelerwaard en Heerenwaarden is 28 Aug. voor het publiek geopend verklaard, vooreerst één dag in de week (Woensdag). De verzamelingen zijn ondergebracht in een klein gebouw, haar eenigen tijd geleden in eigendom overgedragen. De verzamelingen breiden zich snel uit; geldgebrek zal van tijd tot tijd het bestuur noodzaken van grootere aankopen af te moeten zien, evenals van een misschien reeds spoedig noodzakelijke uitbreiding van het gebouw D. W. v. D.

Te Wieringen is door den heer Cavaljé, burgemeester aldaar, een Wieringerkamer ingericht.

AANWINSTEN VAN HET MAURITSHUIS.

Sedert de laatste opgave (»Bulletin" 1908 blz. 235 vlgg.) is de verzameling door schenking een schilderij van *Jacob Ruisdael* rijker geworden, terwijl in bruikleen zijn gegeven een schilderij van *Johannes Spruyt* en een schilderij uit het *Heiligegeesthofje te 's-Gravenhage*.

Eenige korte opmerkingen over deze drie stukken mogen hier volgen.

De *Jacob Ruisdael* is een geschenk van Dr. C. Hofstede de Groot, die reeds vroeger een Winterlandschapje van *Antonie Verstralen* ten geschenke gaf en ook in andere opzichten (b. v. door schenkingen aan de boekerij van het museum) de Directie voortdurend aan zich verplicht. Het stukje is een van de zeldzame vroege werken van den meester. Het is links beneden gemerkt: *J. Ruysdael 164..*; het laatste cijfer is onduidelijk: een 5 of een 8 zou er kunnen staan. Onder zijn werken uit deze periode (hij werd in 1628 of '29 geboren en was toen dus tusschen de zeventien en twintig) is het een der aantrekkelijkste, vooral om het lichteffect: een lichtgeele avondhemel, naar boven blauwig, aan den horizon rossig, waartegen de omtrekken van heesters en boomen, deels nog groen, deels reeds bruin, zich sterk afteekenen. Vooral het rafijne gebladerte van enkele boomen op den achtergrond maakt een mooi effect. In het algemeen is de toon voor *Ruisdael* warm. De schilderij is op paneel geschilderd, hoog 29.7, breed 37.3 centimeter. Een nadere beschrijving is door de hierbij gevoegde afbeelding overbodig en evenmin is het, dunkt me, noodig te zeggen, hoe ongemeen heugelijk deze schenking allen hier te lande, die in onze oude kunst belang stellen, stemmen moet.

De schilderij van *Johannes Spruyt* is door Dr. Bredius in bruikleen gegeven in ruil voor den verleden jaar in het »Bulletin" (jrg. 1908, blz. 237) besproken tegenhanger, op wiens plaats dit stuk thans hangt. Stelde de tegenhanger een Cuyp-achtig sujet voor: eenden aan een plas, ook coloristisch aan *Cuyp* herinnerend, deze *Spruyt* is geheel in *Hondecoeter*-trant gecomponeerd en gekleurd, terwijl ook de voorstelling: een haan met uitgespreide vleugels, eenige kippen en een duif, geheel op *Melchior* trekt. Alleen is de compositie leeger en moeilijker tot stand gekomen, terwijl echter de kleur warmer en vooral de techniek schilderachtiger en minder op het decoratieve gericht is dan bij menigen *Hondecoeter*. Kwaliteiten van toon en kleur dus, waardoor vooral deze schilderij aantrekkelijk wordt. Het rood van den hanekam, het bruin, wit en zwart van de veeren

zijn bijzonder goed. In het algemeen wint dit stuk het in picturale kwaliteiten van zijn wat meer teekenachtig geschilderden tegenhanger. De schilderij, die 86 c.M. hoog en 115.7 c.M. breed is, is rechts gemerkt: J. Spruyt f. 1660.

De *schilderij uit het Heilige Geest-hofje te 's Gravenhage* is vooral van beteekenis om haar cultuur-historischen inhoud. Immers, zij is een zeer interessante bijdrage tot de geschiedenis der Haagsche armenzorg. Het stuk, waarop Dr. H. J. de Dompierre de Chauffepié het eerst de aandacht vestigde ¹⁾, is op diens voorstel door Regenten van het H. G. Hofje

Landschap van Jacob Ruisdael.

aan den Heer de Wild te herstellen gegeven, waarna het welwillend door de Regenten voornoemd voor korten tijd aan het Mauritshuis in bruikleen werd afgestaan, teneinde een ieder in staat te stellen, het te zien.

De schilderij heeft blijkbaar boven een altaar of boven een deur gehangen. Ze is op een eiken paneel geschilderd, 46.5 c.M. hoog en 136.5 c.M. breed, en geplaatst in een zware gebeeldhouwde eiken lijst met vooruitstekenden architraaf, waaronder een

1) Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming, 10e Jaargang. No. 391, 9 Januari 1909.

triglyphen-fries, waaronder een paneel met een duif, consoles ter zijde en een beschilderde cartouche met het onderschrift:

Vergadert U gheen schatten op der aarde, daer de motte en roest schendet, ende daer de dieuen doorgrauen ende steelen. Mathi 5.19

Maer vergadert U schatten in den Hemel, daer noch de motte, noch de roest niet en schendet en daer de dieuen niet door en graue noch en stelen.

Stilistisch maakt de schilderij geheel den indruk van werk van een middelmatig meester uit het einde der zestiende eeuw (1580 à 1590), die sterk onder den invloed van de Italiaansche kunst stond en die zool niet schilderijen dan toch zeker prenten moet hebben gebruikt, waaraan hij enkele typen, b.v. dat van den rechts zittenden man met het boek, moet hebben ontleend.

De kleuren van het geheel zijn niet onaangenaam: geel, rood, wit en bruin wisselen elkander af. De stand van schier alle figuren is academisch, er is weinig individualiteit in de koppen, behalve in die der uitdeelende mannen, in de twee mannen rechts op den voorgrond en de vrouw geheel links op den voorgrond.

De beteekenis van het schilderij voor onze kennis van de toenmalige Haagsche armenzorg is echter niet te onderschatten¹⁾. Het verplaatst ons n.l. in den tijd, toen de Heilige Geestmeesters in den Haag voor de arme »Huyssitten en andere miserabele en ellendige menschen" bedelingen hielden in de Jacobskerk, waar zij ook een altaar hadden voor de zielmissen, die zij voor de afgestorvenen lazen. Bij die bedelingen werden uitgereikt »broot, barninge, vleysch, harinck, byer, schoenen, hembden, linne laeken, wolle laeken en doodkisten."

De schilderij is vermoedelijk uit de Jacobskerk afkomstig en na de Hervorming door de Heilige Geest-Meesters meegenomen, hetgeen de aanwezigheid thans in het H. G.-Hofje zou verklaren.

Op den achtergrond der schilderij ziet men het altaar. Daarvóór de kerkbanken, waarop planken zijn getimmerd, om er de aalmoezen, voornamelijk kippen en brood, op te kunnen uitstallen. Op den voorgrond op een kruiwagen een mand, waarschijnlijk met turf. Een drietal in zwarte tabbaarden gekleede mannen met zwarte mutsen zijn ijverig bezig met het bedelen der »miserabelen". De eerste staat bij de lange rij geplukte kippen en geeft daarvan aan een oud besje met zwarte huik; achter haar komt een oude gebaarde man aangestrompeld. Verderop geeft een man brooden aan een oudje; op den achtergrond ziet men nog drie vrouwegestalten in lange zwarte mantels. Vóór de bank, in het midden der schilderij, staat een andere Heilige Geest-Meester, die een mand met brood vult, die een jongere vrouw voor hem ophoudt. Rechts iets meer naar achteren een jonge vrouw met een kind onder een doek en een mand aan den arm, terwijl een klein kind aan haar rokken hangt.

Op den voorgrond links een dame uit den gegoeden stand (alleen het hoofd en een

1) Het volgende ontleen ik aan het bovenaangehaalde opstel van Dr. de Dompierre de Chaufépié.

gedeelte van het bovenlijf zijn zichtbaar), benevens een vrouw met een mand, een klein kind met een mandje, een bedelaar op krukken en een meisje.

De dame schijnt als »schenkster" te moeten worden opgevat, waartegenover dan de statige gebaarde hoekfiguur geheel rechts als »donator" zou kunnen worden geïnterpreteerd. In den man met het boek, die rechts op den voorgrond, vóór dien donator zit, mag men den rentmeester zien, die in de boeken de juistheid der gaven controleert. Immers het is een feit, dat daarvan zeer uitvoerige registers werden bijgehouden.

Te Leiden werden (volgens de rekeningen, gepubliceerd in het boek van Dr. Christina Ligtenberg over de Armenzorg te Leiden tot het einde der XVIe eeuw) op Paaschavond extra kippen uitgedeeld. Deze Haagsche bedeeeling is dus, volgens Dr. de Dompierre de Chaufepié¹⁾, misschien een Paaschbedeeeling.

De schilderij blijft één maand in het Mauritshuis tentoongesteld.

Den Haag, 17 Dec. 1909.

W. MARTIN.

HET ARSENAAL OF VOORMALIG O. Z. HUISZITTENHUIS TE AMSTERDAM.

Door de Regeering wordt voorgesteld om het Arsenaal, dat voor den tegenwoordigen dienst van het Departement van Oorlog niet meer voldoet, aan de Vereeniging »Beurs voor den Diamanhandel" te verkoopen om tegemoet te komen aan een gebleken behoefte aan een beter ingericht beursgebouw. De goede bedoeling, om eene belangrijke industrie te helpen, mag zeker gewaardeerd worden, doch men mag vragen of hieraan niet tegemoet te komen ware zonder een uit bouwkundig oogpunt zeker belangrijk gebouw hiervoor op te offeren. In Amsterdam is er steeds zooveel behoefte aan bureaux, dat het Arsenaal, als Oorlog er afstand van wil doen, zeker wel voor een anderen tak van dienst te gebruiken zal zijn. Het gebouw verkeert in goeden toestand, zoodat het nog geruimen tijd voor het Rijk van dienst kan zijn.

In verschillende weekbladen is een beschrijving gegeven van het belangrijk interieur en van de bouwkundige details²⁾, zoodat wij die hier als bekend mogen veronderstellen. Het is daardoor onnoodig hier nog stil te staan bij het belang bij het behoud van dit bouwwerk.

Er schuilt in dit voorstel echter een grooter gevaar dan alleen het verlies van een onzer monumenten. Er wordt een daad voorgesteld, die pogingen tot behoud van bouwwerken voor openbare lichamen en particulieren ernstig bemoeilijkt. Gewoonlijk toch worden geen monumenten uit zuivere vernielzucht gesloopt, maar omdat de eigenaar van het terrein een voordeelijker gebruik meent te kunnen maken of tegen de kosten voor de noodige vernieuwingen opziet. Van den eigenaar wordt dus eene opoffering in het algemeen belang gevraagd, als Rijk of particulieren hem verzoeken om een monument te behouden,

1) T. a. p., 10e Jaargang, No. 393, 23 Januari 1909.

2) Zie o. a. de »Bouwwereld" van 1 Dec. 1909.

eene opoffering waartoe velen gelukkig bereid blijken, als hen de waarde van het bedreigde bouwwerk wordt aangetoond. Met welk recht zal echter het Rijk voortaan die medewerking en die opoffering kunnen vragen, als het Rijk zelf het voorbeeld geeft om de in zijn bezit zijnde monumenten te verkoopen, met de zekerheid, dat die gesloopt of verminkt zullen worden bij de inrichting voor de door den kooper gewenschte bestemming? Toen de N. Z. Kapel viel, omdat het kerkgenootschap het eigen belang boven dat van het algemeen stelde, hebben velen het betreurd, dat Nederland niet als vele andere staten eene wetgeving bezat tot bescherming van monumenten, en dat de gemeenschap hierdoor onmachtig was om deze vernieling tegen te gaan. Wat zal echter het lot worden van wat thans nog in particulier bezit is, wanneer het Rijk zelf het voorbeeld geeft van het prijsgeven van monumenten, zoodra slechts andere belangen hiertoe schijnen te drijven? Wordt niet op deze wijze een noodlottig voorbeeld geschapen en een nadeel toegebracht, waarbij het behoud van een enkel monument, hoe belangrijk ook op zich zelf, slechts een kleinigheid is?

Mag het Rijk, dat zoo dikwijls blijk geeft het behoud van monumenten een zaak van algemeen belang te achten, met de eene hand vernietigen wat het met de andere, dikwijls ten koste van belangrijke opofferingen, tracht te behouden? J. C. O.

Teneinde dit te helpen voorkomen werd door het Bestuur van den Bond het navolgende adres aan de Tweede Kamer verzonden:

Geeft met verschuldigten eerbied te kennen, het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond,

dat het met verwondering heeft kennis genomen van het Wetsontwerp tot goedkeuring van den Verkoop aan de Vereening »Beurs voor den Diamanthandel» te Amsterdam van het aan den Staat behoorend gebouw het »Arsenaal» aan het Waterlooplein aldaar;

en dat wel omdat de daarbij genoemde gebouwen zoowel uit historisch als uit bouwkundig oogpunt zeer belangrijk zijn en gerekend mogen worden te behooren tot de monumenten van geschiedenis en kunst, waarvoor de Staat op verschillende wijzen zijn belangstelling toont en tot wier behoud jaarlijks op de Staatsbegrooting belangrijke bedragen worden uitgetrokken;

dat immers daarom van den Staat in de eerste plaats mag gevorderd worden, dat het de in zijn bezit zijnde monumenten voor verval of verminking zal behoeden;

dat het om die reden dan ook reeds ongewenscht is om monumentale gebouwen van Staatswege te vervreemden, daar hierdoor het gevaar ontstaat, dat de nieuwe verkrijger, minder doordrongen van het aan het ongeschonden behoud verbonden algemeen belang, op den duur daaraan niet die zorg zal wijden, die van den Staat zelf als beheerder kan verwacht en gevorderd worden;

dat deze algemeene regel nog te sterker gelden moet bij den onderhavigen verkoop, die geschiedt met het uitgesproken doel om de gebouwen tot een beurs voor den diamanthandel in te richten, en waarbij dus noodzakelijk het zeer belangrijk wijzigen, ja waarschijnlijk het geheel of gedeeltelijk sloopen der gebouwen volgen zal;

dat hierdoor niet slechts een groot verlies zoude worden toegebracht aan den monumentenschat van Nederland, maar bovendien een hoogst gevaarlijk voorbeeld zoude worden gegeven aan particuliere bezitters van monumenten, en dat, terwijl juist meermalen ook door den Staat het behoud van reeds met slooping bedreigde bouwwerken kon worden bewerkt, een streven in die richting voortaan zeer zal worden bemoeilijkt, wanneer de Staat zelf door het prijsgeven van de hier genoemde gebouwen het voorbeeld geeft van gemis aan verantwoordelijkheidsgevoel op dit gebied.

Redenen waarom het Bestuur Uwe Hooge Vergadering eerbiedig verzoekt om de gevraagde goedkeuring niet te verleenen of alleen onder zoodanige voorwaarden, dat het behoud van het geheel zoowel in- als uitwendig verzekerd zij.

Hetwelk doende enz.

HERSTELLINGSWERKEN.

Wanneer het overzicht der herstellingswerken, die voor en na in uitvoering komen, in beeld zou worden gebracht, dan zoude de indruk, dien wij van de eenvoudige opsomming ontvangen, veel afwisseling vertoonen en daardoor in verloop van tijden kenmerken verkrijgen, die als een maatstaf kunnen gelden van de belangstelling in gedenkteekenen van geschiedenis en kunst, zooals die zich in den lande ontwikkelt. Eene halve eeuw geleden b.v., was er bijna uitsluitend sprake van herstelling van R. Katholieke kerkgebouwen. Deze herstellingen, die in den noodtoestand der gebouwen haar oorsprong vonden, werden geleid en bevorderd door de belangstelling voor de stichting en het oudste verleden dier gebouwen. Daarnaast zien wij, dat 's Lands Regeering in die jaren nog gedooft de vernieling van de heerlijke Grafelijke zalen op het Binnenhof, en dat stadsbesturen, gedreven door slecht begrepen ijver tot verbetering der verkeerswegen, hunne stadspoorten afbreken, die het natuurlijk sieraad der stad en een eereteken hunner geschiedenis vormden.

In den loop der jaren is allereerst de houding der openbare bestuurslichamen aanmerkelijk verbeterd. De drang daartoe ging uit van het Rijk, dat financieelen steun verleende. Daardoor gingen ook de Gemeenten aan het werk en menige gemeente-toren werd voor ondergang gered. Verscheidene raadhuizen zijn daarop gevolgd en ook andere gebouwen in eigendom bij de Gemeente kwamen aan de beurt om voor ondergang of misvorming en verknoeiing gered te worden. Zoo werden in den loop van 1909 het XVII eeuwsche Huis met de Hoofden op de Keizersgracht te Amsterdam en de schilderachtige waag te Enkhuizen met de zeer volledige bovenzaal van 't Chirurrijnsgilde gerestaureerd.

De besturen der Provincies zijn thans nog niet alle financieel medewerkend in die richting, hoewel althans geen onzer provinciale besturen de oude gebouwen, waarin het gewestelijk beheer gevestigd is, meer anders dan in het oorspronkelijk karakter zal onderhouden.

Voor de laatste jaren is bijzonder kenmerkend de grootere belangstelling, die in veel breeder kring zich heeft ontwikkeld. Deze is niet alleen meer theoretisch werkzaam in historische studie, maar uit zich ook in daden bij tal van particulieren, over geheel ons land verspreid. Dit getuigen de talrijke herstellingen van grootere en kleinere landhuizen in hun oorspronkelijk karakter; de eigenaardige gevels (zoals te Dordrecht en Breda), die op behoorlijke wijze door hunne eigenaars worden hersteld, en verder de speciale schenkingen tot zeer belangrijke bedragen voor de gebrandschilderde vensters in de Hervormde kerken.

In dit opzicht is 't jaar 1909 bijzonder vruchtbaar geweest, door eene schenking van een onbekende van het Noordertranseptvenster in de Grootte kerk te Gouda en de plaatsing van drie vensters door de familie Stoop in de midden choorkapel te Dordrecht. Bij ons Nederlanders, wier oog reeds lang gevoeliger schijnt te zijn voor de kleurenharmonie dan voor sterk ontwikkelde versiering in beeldhouwwerk, is het te verwachten, dat de glasschilderkunst hoog in eere staat.

Nadat de romp der grootte kerken hersteld is, krijgt ook de beglazing op verschillende plaatsen weer haar kleurentooi terug, doordien men er goedverzorgde gebrandschilderde glazen plaatst. Daarbij werd gebruik gemaakt van verschillende glassoorten ter vervanging van 't gewone witte vensterglas, dat de 19de eeuw had geplaatst.

Om de overvloedige zonnestrallen te temperen werd aanvankelijk veel *matglas* geplaatst. Dit moderne materiaal weert echter de warme lichtstralen en geeft een koud aanzien aan de kerkgebouwen. Daarna werd *kathedraalglas* (met een ongelijk oppervlak gegoten in verschillende kleuren) toegepast; ook dit moderne materiaal heeft, naast zijn onhistorisch karakter, het bezwaar van de warme zonnestrallen te zeer te onderscheppen; de behandeling der tinten, naast elkander geplaatst, is ook te hard voor onze oude gebouwen.

Zoo moesten we dan weer belanden bij de eenige oorspronkelijke oude glassoorten: *broeiglas*, effen zeer licht groenachtig voor de gewone venstervulling, en voor het gekleurde brandschilderwerk het meer licht uitstralende *antiekglas*. Het gebruik dezer beide laatste materialen, het broeiglas voor het min kostbare blank werk, en het antiekglas overal daar, waar toon of kleur verlangd wordt, moeten even regelmatig worden doorgevoerd in oude gebouwen, als het eikenhout voor alle niet-geverfde timmerwerken.

De welgeslaagde herstellingen van een achttal oude gefigureerde vensters, in de St. Jans- of Grootte kerk te Gouda, was het uitgangspunt voor nieuwe werkzaamheid op dat gebied, namelijk de stichting van geheel nieuwe vensters met figurale voorstellingen in de Hervormde kerken te Arnhem en te Dordrecht.

Bij de samenstelling dezer kunstwerken, waarvoor geen onmiddellijke historische gegevens aanwezig zijn, vallen verschillende punten te overwegen, waarbij de oudheidkunde minder gebiedend mag optreden, maar alleen als raadgeefster naast de schoonheidsleer.

Zoowel betreffende de vormen als den toon zulker vensters zijn bij de samenstelling de volgende vragen te stellen:

Is een geschiedkundig tijdperk te kiezen — of een bepaald modern stelsel te volgen?

Moet eventueel het geschiedkundig tijdperk der voorstellingen overeenstemmen met de stichting van het gebouw?

Kan er reden zijn om aan een later tijdperk den voorkeur te geven?

Zijn er algemeene eischen van verlichting in onze oude kerkgebouwen, waarmede bij de samenstelling dier vensters rekening moet worden gehouden?

Kunnen verschillende tijdperken in aanmerking komen voor onderscheiden deelen van den bouw?

De beantwoording dezer vragen zal den bezoeker der genoemde monumenten ter plaatse wellicht duidelijker voor den geest komen, dan enkel door abstrakte beschouwing.

De navolgende aanteekeningen geven een overzicht van de voornaamste herstellingswerken, die in den loop van 1909 zijn uitgevoerd.

Amsterdam, de Nieuwe Kerk aan den Dam. Uitwendige herstelling van de zuidelijke zijbeuk met de vensters in natuursteen; bemetseling van muren en beeren in baksteen met hoekblokken en banden van natuursteen; die van de balustraden met pynakels en hun ornamentwerk in natuursteen. Voor den transeptgevel werd een overwelfd portaal in natuursteen gebouwd en met een smeedijzeren hek afgesloten.

Het XVII-eeuwsche huis »aan de drie grachten" (Burgwallen) werd uitwendig hersteld.

Arnhem, Groote of St. Eusebiuskerk. Verbetering en vernieuwing van de buitenzijde der schipmuren aan twee zuidelijke vakken bewesten het dwarspand. Verder de vernieuwing van twee benedenbeeren, schoorbogen en bovenbeeren aan het zuid-westelijk gedeelte vanaf het dwarsschip. De hardsteenen goten boven ditzelfde gedeelte werden geplaatst. De 4 schipvensters der zuidzijde werden voorzien van nieuwe dorpels en glas-in-lood. Een dier benedenbeeren bevat den schoorsteen der verwarming, die thans eene behoorlijke oplossing zal verkrijgen in verband met het karakter van den kerkbouw. De beeldhouwen der hogels en schoorbogen zijn reeds grootendeels gereed.

Brielle, Ned. Herv. Kerk. De werkzaamheden zijn aan de noordelijke middenschipramen regelmatig voortgezet. De twee oostelijke zijn met eenvoudig glas voorzien en de vullingen der koppen met antiek glas in kleur; het geheel der in de natuursteenen stijlen gevatte vensters heeft hierdoor een fijn karakter gekregen. Het derde venster is geplaatst en de omliggende muurvakken zijn hersteld.

Doesburg, Toren der Ned. Herv. Kerk. Nadat de inwendige verstijving tot stand was gebracht door ribben van gewapend beton, die tevens als ankers dienst doen, werd de vernieuwde torenspits geplaatst, afgetimmerd en gedekt met lood en leien. De bovenste deelen van het muurwerk, behoorlijk hersteld, zijn afgedekt met groote zerken. De helft der pynakels is geplaatst, met de balustrade die daartusschen sluit. De traceeringen van natuursteen in de bovenste nissen zijn hersteld.

Dordrecht, Groote of O. L. Vr. Kerk. Hersteld zijn *a.* de gewelven van den zuidelijken omgang van het hoogkoor met het schoonmaken der graden, kapiteelen en pijlers, *b.* de

beeren en pinakels met hunne frontalen en kruisbloemen en de afdekkingen van de luchtbogen N°s 10 en 11, benevens de daarbij noodige beeldhouwwerken der hogels in zandsteen. Tevens kwamen tot uitvoering: 1°. de aanleg en het opmetselen van de beeren voor den luchtboog N°. 12, met bijbehorend beeldhouwwerk, en 2°. de herstelling van de geprofileerde kanten en het schoonmaken en gedeeltelijk herstellen van de muren van de noord-oostelijke koorkapel.

Enkhuizen, Zuidertoren. De houten spits is thans geheel hersteld. Nadat zij rechtgebracht was, zijn de noodige vernieuwingen uitgevoerd aan de stijlen en de bebording. De loodbekleding en leidekkerswerken zijn voor een groot deel nieuw. De balustrade in bak- en natuursteen, met de 8 pinakels, is geheel gereed. De hoek-pinakels der 2^e verdieping zijn in uitvoering. De ankerwerken zijn allen voltooid. De gevaarlijke plaatsen der muren zijn allen hersteld. Ter hoogte der galmborden is men thans nog bezig het rijk geprofileerde metselwerk te herstellen.

Goes, Groote Kerk. Het groote noorderlijke transeptvenster was onderhanden, terwijl aan de zuid-oostzijde van het choor de leiendaken der aansluitende kapellen, de stijlen en vensterdorpels in natuursteen werden hersteld.

Haarlem, Groote of St. Bavokerk. Het maken van muurafdekkingen, balustrades en contrafortafdekkingen van den zuidelijken beukmuur tusschen de »Raetskapel» en het zuider-transept, met de daarbij behorende werken aan de goten en de bekapping, werden ten uitvoer gelegd. Tevens zijn hersteld de muren van dit gedeelte en is er een nieuw raam geplaatst in het vertrek boven de doopkapel, terwijl ook de topgevel daarvan is hersteld en dekbanden zijn geplaatst. Aan de oostzijde zijn de kleine houten loodsjes verwijderd en is de ruimte naast de kerkvoogdenkamer hersteld.

's-Hertogenbosch, St. Janskerk. Dit jaar zijn hersteld twee stel dubbele schraagbogen benevens één lichtvenster met frontaal, balustrade en eindpinakels aan de noordzijde van het hoogchoor.

Leeuwarden, Toren Oldehove. Een nadere overweging betreffende de drukking, die door den klokkenstoel op de muren moet worden uitgeoefend, vorderde eenigen tijd van studie en overleg, met het besluit de verankering nog te verzwaren, werden de werkzaamheden nog uitgesteld, terwijl in een volgend seizoen de gelden van twee dienstjaren beschikbaar zullen zijn.

Maastricht, O. L. Vr. Kerk. De werkzaamheden bestonden in: 1°. Herstelling van de muurwerken der Kerk aan de Zuidzijde. 2°. Het opbreken van het dak, de goten, afvoerbuizen enz. aan de Zuidzijde van den hoofdbeuk, het herstellen van de bebording, het opnieuw dekken met leien en koperen haken, het maken van nieuwe goten, zoldervensters en afvoerbuizen. 3°. Afbraak van het dak der 4e travée ten Noorden en ten Zuiden. Het maken van nieuwe daken, met het herstel van de bebordingen, kepers enz.

en het maken van nieuwe goten, afvoerbuizen enz. 4°. Opbouw van den puntgevel aan het zuidelijk pseudo-transsept, het afbreken der later opgebouwde zijmuren en het maken van nieuwe gootlijsten.

Oirschot, Kerktoren. Het nieuwe metselwerk werd geheel voltooid, de vensters weder gedicht en de herstellingen in het oude metselwerk voortgezet; eene in eikenhout geconstrueerde spits tot afdekking werd geplaatst.

Zalt-Bommel, Groote kerktoren. De vier hoekpinakels der bovenste gallerij en die tot afsluiting van de bovenste balustrade, onderling verbonden door kleine luchtbogen die doorgangen vrijlaten, werden in dit jaar voltooid en daarmee verkreeg de silhouette (bij gemis van de hooge houten met leien gedekte spits van de XV eeuw) weder een regelmatig aanzien. De twee westelijke beeren der bovenste verdiepingen met tusschenliggende muurvakken zijn hersteld.

Zutphen, St. Walburgskerk. De traptoren aan den Westgevel werd in dit jaar onderhanden genomen.

Als eene uiterste, maar helaas minst aantrekkelijke, wijze waarop de zorg voor onze monumenten toch moet arbeiden, zij hier vermeld de weder oprichting van drie bogen der gesloopte Nieuwezijdskapel te Amsterdam in den tuin van het Rijksmuseum. Al wat aan beeldhouwwerk aanwezig was, als kapiteelen, baldakijns enz. zal in het voorjaar in de omgeving worden opgesteld.

JOS. TH. CUYPERS. .

HET HUIS AAN DE DRIE GRACHTEN TE AMSTERDAM.

Het is met een bijzonder genoegen dat ik kan melding maken van eene goed geslaagde restauratie van een oud Amsterdamsch huis.

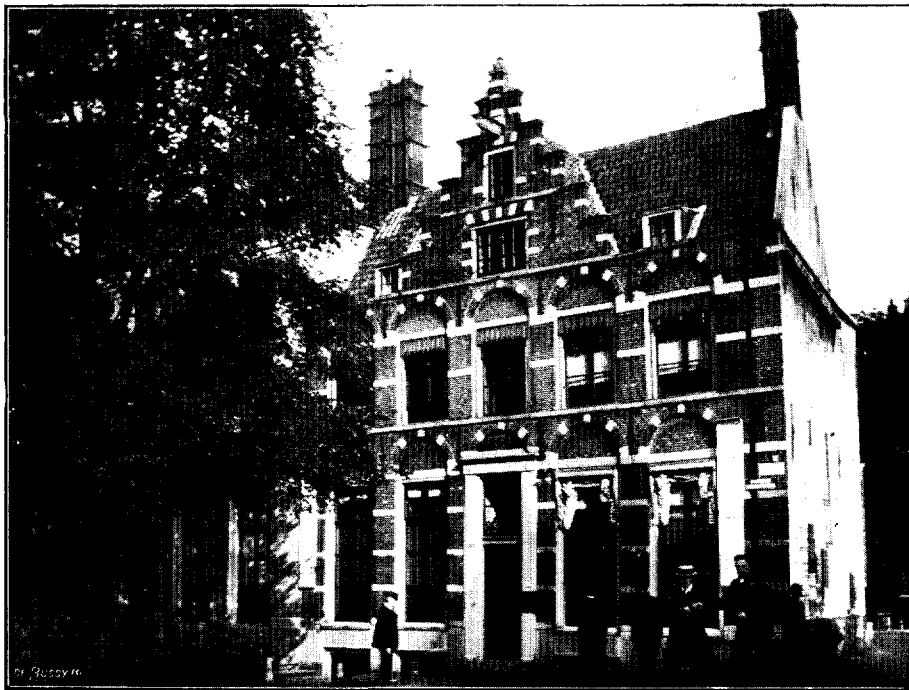
Het gebouw werd in 1610 opgetrokken of wel verbouwd en is thans bekend als het Huis aan de drie grachten, in het adresboek aangegeven als No. 249 (het laatste huis) van den Oude-Zijds Voorburgwal, dus op den klassieken ouden grond van het Amsterdam van vóór 1500.

Het is schilderachtig gelegen aan de van ouds bekende Oude Gracht, de Grim en de Nieuwe Gracht, thans herdoopt in O.-Z. Voorburgwal, Grimburgwal en O.-Z. Achterburgwal. Komende van het Rokin en gaande langs dien Grimburgwal loopt men er als het ware tegen aan. Staande op de hooge brug gelegen over de Voorburgwal wordt men getroffen door de fraaie silhouet van dit ouderwetsche woonhuis.

Het was dus een dankbaar werk voor een artistiek aangelegd architect, om aan dit gebouw zijne krachten te wijden, en de heer *Jan de Meyer* heeft dan ook met liefde de lang niet gemakkelijke taak aanvaard en haar met succes voltooid.

Het bewuste huis had inwendig veel, uitwendig (ten minste aan den voorgevel) matig geleden. De bouwwoede der 18^e eeuw had het grootendeels gespaard en de omstandigheid, dat het gedurende de laatste honderd jaar in het bezit was gebleven van eene en dezelfde deftige familie, die er niet aan dacht het hechte en sterke huis te moderniseeren, omdat zij steeds een goeden huurder had kunnen vinden, is wel de reden dat het zoolang in zijn ouden toestand gebleven is. De booze jaren van vandalisme waren doorstaan.

Toen het dus eindelijk, tengevolge eener boedelscheiding, ongeveer een jaar geleden onder den hamer kwam, besloot de huurster, eene bankiersfirma, het te

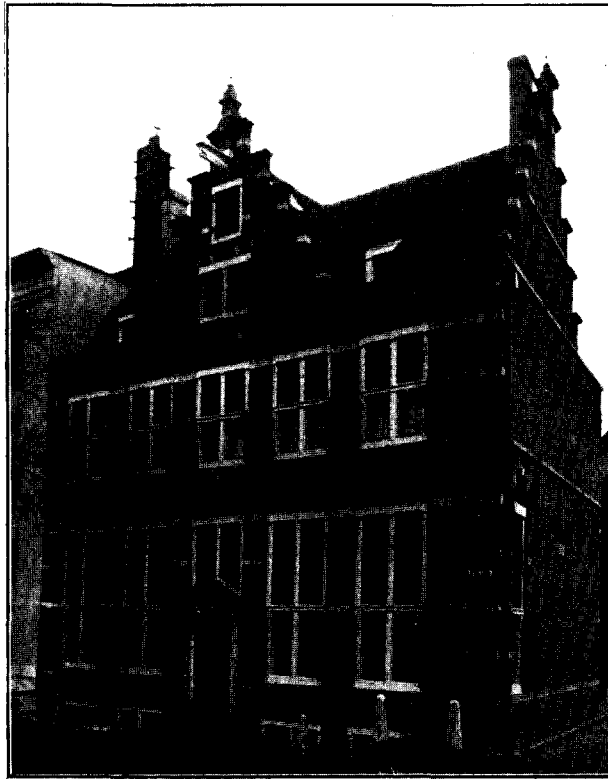
Gevel aan de O. Z. Voorburgwal, vóór de restauratie.

koopen met het voornemen dit huis, dat haar lief was geworden, in zijn vroegeren luister te herstellen.

Zij maakt aanspraak op de dankbaarheid van geheel Nederland en heeft een voorbeeld ter navolging gegeven.

Wat de restauratie in de hand werkte is het feit dat de hoofdgevel niet was gepleisterd en dat de steenen over het algemeen in goede conditie bleken. Zij- en achtergevel waren echter in deerniswaardigen toestand; de muren waren gedeeltelijk gepleisterd en een »pothuis» was er tegen aangebouwd. Met eene teekening uit 1640, in het stedelijk archief opgespoord, tot leiddraad en rekening houdende met hetgeen de van pleister ontdane muren den aandachtigen beschouwer te lezen gaven, konden deze beide gevels

in den ouden vorm worden gebracht. Bij de restauratie van den voorgevel was van groot nut een schilderij van Gerrit Adriaensz. Berckheyde, onzen grooten 17^{en} eeuwſchen ſchilder van ſtadsgezichten, die, door het pittoreske van dit huis in zijne ſtemmige omgeving aangetrokken, het tot onderwerp van een zeer fraai ſtukje maakte, hetwelk prijkt in het Rijksmuseum onder het legaat Jhr. J. S. H. van de Poll (No. 479 van den catalogus). Op dat ſchilderij is duidelijk te zien hoe de voordeur vroeger geweest was, namelijk

Gevel aan de O. Z. Voorburgwal, na de restauratie.

gevat binnen een zandſteenen poortje waarboven twee bovenlichten overeenkomende met de bovendeelen der kruisvensters, rechts en links in den gevel aangebracht, wier juiste vorm ook uit het ſchilderij viel af te leiden. Ook bleek er uit dat in den zijgevel een smal venster zuidelijk licht had gebracht in het hoekvertrek; dit venster werd bij de herſtelling teruggevonden.

De juiste fijne profileering van het kozijnhout der vensters kon worden bepaald uit gedeeltelijk nog aanwezige oorspronkelijke eikenhouten bovendorpels.

Als eene merkwaardigheid dient gemeld dat de oorspronkelijke goot langs den voorgevel nog aanwezig is. Ze is zonder pretentie achter den gevel die met een zandſteenen plaat is afgedekt, aangebracht.

De achtergevel aan de Oude-Zijds Achterburgwal vertoont eene travée die zeker allermerkwaardigſt is. Ze is fraai van verhoudingen, te wijten vooral aan de juist aangebrachte drie-licht kruiskozijnen. De sporen daarvan

waren duidelijk in het oude metselwerk te herkennen en de reconstructie volgens de oude gegevens leidde tot een architectonisch geheel, dat wel getuigt van den verfijnden ſmaak van den 17^e eeuwſchen bouwmeester.

Inwendig werd omſtreeks 1700 en ook later nog het huis vertimmerd. De gang voerende van de voordeur tot achter in het huis dagteekent van die eerste vertimmering; eertijds kwam men door die deur dadelijk in een groot vertrek. De trap in het achterhuis vertoont 18^e eeuwſche vormen en zoo is er meer uit dien tijd te herkennen.

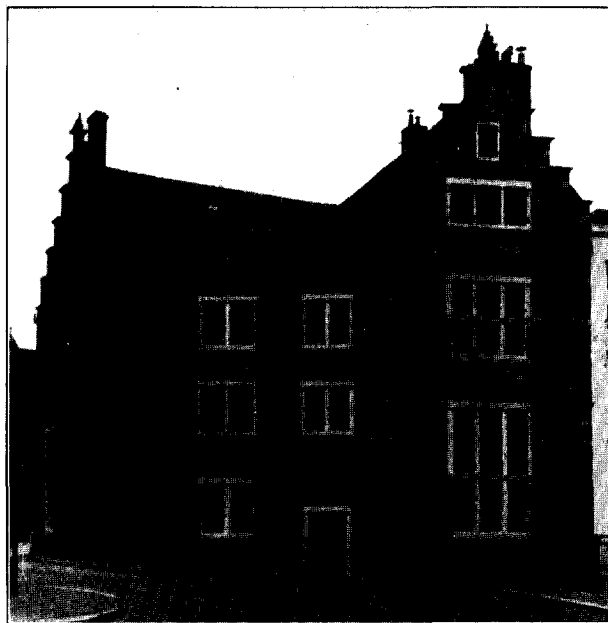
De vertrekken, een klein achterkamertje uitgezonderd, zijn nog niet »in stijl»

afgewerkt; daarmede maakt men geen haast, omdat men eerst wil beschikken over oud echt materiaal als schoorsteenbekledingen, wandbetimmeringen enz. uit het begin van 1600 alvorens het inwendige te voltooiën. De pleisterplafonds zullen gaandeweg verdwijnen, waardoor de oorspronkelijke zolderingen met hare moer- en kinderbinten voor den dag zullen worden gebracht. Wat echter in de lokalen nu reeds bijzonder treft is het aangename licht, dat er heerscht, invallende door de hooge kruisramen met glas in lood gedicht. Licht is er in overvloed en de gezelligheid vraagt hier niet naar overgordijnen en andere lichtwerende middelen.

Van den oudsten bouw, voorafgaande aan de gevels van 1610, vindt men de sporen in het dak: daar worden nog laat-gothische profileeringen aangetroffen. Het meest verrassende op die zolderverdieping is echter wel een schildersatelier, waar de zoon van een der firmanten ijverig en zeer verdienstelijk werkzaam is; men zou den jongen man in een 17^e-eeuwsch costuum willen zien in deze omgeving herinnerende aan den tijd onzer groote oude meesters. In zijn werk is een sprankje van den geest dezer groote voorgangers te herkennen; het getuigt voorzeker van liefde voor en bewondering van hun werk.

Bij de restauratie is de heer *Jan de Meyer* zeer conscientieus te werk gegaan. Gegevens heeft hij gezocht en gevonden; de details zijn goed bestudeerd en juist aangebracht.

De tegelvloeren in voorportaal en gangen zijn naar oude motieven gelegd; voor het glas in lood hebben schilderijen uit den tijd hem de modellen verstrekt; — in een woord de restauratie is uitstekend geslaagd en Amsterdam mag geluk worden gewenscht door dezen herstelden bouw een nieuwe aantrekkelijkheid te bezitten, terwijl de kunstminnende eigenaars, de heeren *Boele van Hensbroek* en *Gerdès*, met zelfvoldoening op dit door hen geïnspireerde werk mogen neêrzien.

Gevels aan de Grim- en O. Z. Achterburgwallen, na de restauratie.

B. W. F. VAN RIEMSDIJK.

HET KOPEREN HEK VOOR HET ALTAAR VAN ST. MAARTEN IN DEN DOM TE UTRECHT ¹⁾).

Het koperen hek voor het St. Maartensaltaar in den Utrechtschen Dom is besteld in 1519 en is het vooral daarom voor ons merkwaardig, omdat toen uitdrukkelijk werd voorgeschreven, dat het in renaissancestijl uitgevoerd zou worden. Deze datum is voor Noord-Nederland buitengewoon vroeg, als men bedenkt, dat b.v. de bekende Dortsche koorbanken van 1538—'43 en de meeste overige renaissancewerken zelfs nog later zijn, terwijl ook in Frankrijk en Vlaanderen het meerendeel dier vroegere monumenten uit het tweede kwart der 16de eeuw dateert. Wij zouden dus in het Utrechtsche hek een der allereerste Noord-Nederlandsche werken voor ons hebben, die naar den nieuwen trant vervaardigd zijn.

In het eerste deel van dit artikel is nu getracht de geschiedenis der levering in haar verschillende fasen te reconstrueeren. Laat ik er evenwel aanstonds bijvoegen, dat men volgens mijn meening tot de conclusie komen moet, dat het hek voor het St. Maartensaltaar tenslotte *niet* geleverd is. Ik heb er naar gestreefd dit resultaat niet alleen waarschijnlijk maar ook aannemelijk te maken.

1) Op het onderwerp van dit opstel werd ik opmerkzaam gemaakt door Mr. S. Muller Fz., archivaris te Utrecht, die mij welwillend omtrent de verschillende bronnen -- gedrukte en ongedrukte -- inlichtte. Professor Vogelsang hielp mij bij de verklaring van menige duistere plaats in rekeningen en oorkonden, en was verder zoo vriendelijk het geheele opstel nog eens met mij door te gaan. Aan beide Heeren betuig ik hiervoor mijn oprechten dank.

De Heer W. A. E. van der Pluym, architect te Utrecht, teekende de keurige reconstructie en ontwierp de plattegronden en verdere teekeningen, die met dit opstel verband houden. Hij deed hiervoor in den Dom, speciaal in het noordertransept en in de aangrenzende kapellen eenige opmetingen, die hier en daar door den verbouwdens toestand, waarin zich dit gedeelte der kerk thans bevindt, nogal bemoeilijkt werden. Zoo lagen b.v. de basementen der beide kerkpijlers, waartusschen eenmaal het altaar van St. Maarten gestaan heeft, verscholen, het eene in een hok met timmermansgereedschap, het ander in een afgeschoten ruimte, die als bergplaats van stoelen en stoven dienst doet. Met den Heer van der Pluym zijn alle technische kwesties, die zich bij dit onderzoek voordeden, besproken; ook is de toelichting der reconstructie in overleg met hem opgesteld. Voor al zijn moeite een woord van hartelijken dank.

Ten slotte een overzicht der gebruikte bronnen en der reeds bestaande literatuur.

Voor dit opstel werden geraadpleegd: 1°. *Een aantal brieven en contracten*, uitgegeven door Mr. Ridder F. A. L. van Rappard in Obreen's Archief voor Nederl. Kunstgeschiedenis IV, p. 246-264. 2°. *Twee brieven van Willem Heda* uit het Brievenboek van het Domkapittel, uitgegeven in Mr. A. M. C. van Asch van Wijck's Archief voor Kerkel. en Wereldl. gesch. v. Ned. II, p. 251, 253. 3°. *De rekeningen der Domfabriek* van 1516-1531; de posten op het onderwerp betrekking hebbende vindt men in de bijlage. 4°. *De notulen der vergaderingen van het Domkapittel* van 1516-1531, en *andere stukken uit het archief van den Dom*, waarin echter niets over het onderwerp werd aangetroffen.

Literatuur over het onderwerp: Dr. G. Galland, *Geschichte der Holländischen Baukunst etc. im Zeitalter der Renaissance*, Frankfurt 1890 p. 45, waar blijkens de aangehaalde contracten wordt bedoeld op het hek voor het St. Maartensaltaar, dat echter met het koorhek van den Dom verward wordt. C. L. van Balen, *De blijde inkomst der Renaissance in de Nederlanden*, 1903. p. 43, 45, 46. Mr. S. Muller Fz., *De Dom van Utrecht*, Utrecht 1906, p. 11, 12. Dr. G. van Doorslaer, *Johannes a Fine ou les Van den Eynde, fondeurs à Mâlines*, Anvers 1907, p. 34-39. 43-52. Dr. A. Eckhof, *De Bestiëders van den Aflaat enz.*, Den Haag 1909, p. 52, 53.

Toch wordt door deze omstandigheid een reconstructie van dit werk geenszins een overbodige zaak. Dat wij haar in het tweede deel van dit artikel beproefd hebben, geschiedde om de volgende twee redenen. Ten eerste zal uit het verhaal der levering blijken, dat het houten model van dit werk, zoo niet in zijn geheel, dan toch grootendeels gereed is gekomen. Ten tweede geeft een aandachtige lezing der bestellingsartikelen — wanneer men deze aan analoge, overgeleverde monumenten toetst, — duidelijk te zien hoe de bestellers zich een dergelijk werk voorstelden en wat daarbij van de uitvoerders geëischt werd. Bij de hier beproefde reconstructie is nu allereerst uitgegaan van de gegevens, die de contracten van aanbesteding en de verdere bescheiden bevatten. Ter vergelijking dienden gelijktijdige werken, waaraan ook een en ander werd ontleend in gevallen waarin de genoemde gegevens onvoldoende bleken te zijn. Tenslotte zijn hieraan nog eenige opmerkingen toegevoegd over de plaats in den Dom, waar het werk gestaan zou hebben. Een onderzoek aldaar bracht ons er toe den plattegrond, zooals die gewoonlijk wordt gegeven, een weinig te wijzigen en enkele moeilijkheden in de verklaring van den huidige toestand van dit gedeelte der kerk nog eens nader te overwegen.

Aan den oostwand van het noordertransept bevond zich in den Utrechtschen Dom het groote orgel. Daaronder lagen drie altaren: een van St. Nicolaas, een van O. L. Vrouw en een van St. Maarten. Aan de reliquieën van dit laatste altaar was een aflaat verbonden, het heette dan ook gewoonlijk het altaar van den aflaat. Het was zeer rijk versierd en stond in hooge eer¹⁾. Om nu de menigte op een behoorlijken afstand te houden, besloot het Domkapittel in 1517 een koperen hek voor dit altaar te laten zetten. Op 6 November van dat jaar werd een contract met Mr. Jan van Eynde, geelgieter te Mechelen, gesloten, waarbij dezen het maken van een „metalen tralywerck voir die reliquie van Sinte Merten” werd opgedragen (Obreen, IV, 246—248).

Een enkel woord over den Mechelschen geelgieter en zijn betrekkingen tot het Domkapittel te Utrecht. Jan van Eynde, — waarschijnlijk in het laatste kwart van de 15de eeuw geboren en vóór 1531 gestorven — stamde uit een Mechelsche geelgietersfamilie; zoo oefenden zijn vader Gielis en later zijn beide zoons dit bedrijf uit²⁾. De Van Eynde's waren waarschijnlijk een geelgietersfirma, want in een later contract met het Domkapittel (19 Sept. 1519) treedt de oude Gielis van Eynde als compagnon van Mr. Jan op. Van Jan van Eynde zijn geen Zuid-Nederlandsche werken bekend³⁾; wel eenige Noord-Nederlandsche, n.l. de laat-Gothische, geelkoperen afsluitingen van de kapellen van O. L. Vrouw en het H. Kruis in de St. Jacobskerk te Utrecht, terwijl verder op grond

1) Zie voor de beschrijving van dit altaar: Mr. S. Muller Fz. „De Dom van Utrecht” 1906, p. 11, 12.

2) Deze bijzonderheden zijn ontleend aan de monografie van Dr. G. van Doorslaer „Johannes a Fine ou les Van den Eynde, fondateurs à Mâlines”, Anvers 1907. Daar vindt men ook de straks te noemen werken van Jan van Eynde afgebeeld.

3) Vriendelijke mededeeling van den Heer J. Destrée, conservator aan de Musées Royaux des Arts Décoratifs et Industriels te Brussel.

van overeenkomst in vorm het koorhek in de St. Laurenskerk te Weesp aan dezen meester wordt toegeschreven.

De relaties met het Domkapittel te Utrecht dateerden waarschijnlijk van de jaren 1516—1518, gedurende welke Mr. Jan voor de kerkmeesters der St. Jacobskerk werkzaam was. Door dezen werd hij misschien bij de heeren van den Dom aanbevolen, en nog voordat het contract van 6 Nov. 1517 gesloten werd, had hij al een opdracht van het Domkapittel uitgevoerd. In October 1517 boeken de rekeningen der Domfabriek de levering van „drie metalen eenhoirnen” door den „meyster van Mechelen” (I)¹⁾. Dat met dezen „meyster” Jan van Eynde bedoeld werd, leert ons een latere post van 1522 uit diezelfde rekeningen, waarin op deze levering wordt teruggekomen (XXIV).

Op 6 November 1517 nu ontving Mr. Jan de bovengenoemde opdracht van het Domkapittel. De hoofdpunten van het contract zijn de volgende. Hij moet het hek voor het altaar van St. Maarten gieten „nae vermogen een getogen ontwerp ofte patroen”, dus naar een tekening, die het kapittel hem nog vóór Paschen 1518 sturen zal. Op dat tijdstip zal Van Eynde het werk beginnen te gieten, dat naar het oordeel van het kapittel een jaar later — Paschen of uiterlijk zomer 1519 — gereed kan zijn. Het geheel mag een gewicht van 7000 pond niet te boven gaan; voor elke 100 pond zal Mr. Jan voor metaal en arbeid samen 12 Philipsgulden ontvangen, in het geheel dus 840 Ph.g., welke som hem in termijnen, door het contract aangegeven, zal worden uitbetaald. Het ijzer, voor dit werk noodig, moet de geelgieter op eigen kosten leveren.

Opmerking verdient, dat het contract van 6 Nov. 1517 *niet uitdrukkelijk* spreekt over den stijl, waarin het hek vervaardigd zou worden. Men mag daaruit opmaken, dat het Domkapittel den toen gewonen laat-Gothischen stijl gewenscht heeft, in welken stijl b.v. de beide genoemde afsluitingen in de St. Jacobskerk gegoten waren.

Na 6 November 1517 worden door vijf verschillende personen »patronen”, ontwerpen geteekend. De rekeningen der Domfabriek van dat jaar bevatten onder de „*exposita ordinaria*” en de „*jaircedulen*” hierover zes posten, (II, III, IV, V, VI, VII). De namen dezer vijf teekenaars zijn: Hendrick die Zwart uit Gouda²⁾ (II en III), Ijsbrant van Nijmegen³⁾ (IV), Claes Mertensz., loodsmeester der Domfabriek (V), Claes Engbertz. (VI),

1) De Romeinsche cijfers verwijzen naar de posten uit de rekeningen der Domfabriek, hierachter afgedrukt.

Over deze »metalen eenhoirnen” is niets naders bekend. Het is niet duidelijk of hier het fabelachtige dier zelf of alleen zijn hoorn bedoeld wordt. Moet men bij deze eenhorens aan een versiering van een Maria-altaar denken? Immers bij den Maria-cultus hoort het witte gehoornde paard, dat in den schoot der Maagd vlucht, thuis. Zooals bekend is, vertoonde men in sommige kerken een narwaltand als hoorn van den eenhoren. (Een dergelijke wordt in het Nederlandsch Museum te Amsterdam bewaard).

2) Omtrent Hendrik die Zwart, „scilder van der Gou” is niets naders bekend. De Lange van Wijngaerden, Goudsche glazen, p. 118, vermeldt wel een „Heinrick die scilder”, die ook in de Goudsche stadsrekening van 1513 voorkomt. Misschien is dit dezelfde persoon als Hendrik die Zwart geweest. (Vriendelijke mededeeling van Dr. Kesper, archivaris te Gouda).

3) Omtrent dezen meester waren op het archief te Nijmegen geen bijzonderheden op te sporen. (Vriendelijke mededeeling van den Heer van Schevichaven, archivaris aldaar).

en ten slotte Jan van Eynde zelf (VII). Van hen schijnt Hendrick die Zwart het meest voldaan te hebben; tenminste met hem worden later in den loop van 1518 opnieuw onderhandelingen aangeknoopt. Voorloopig was echter de gang van zaken nog die van het contract van 6 November. Een post uit de „exposita extraordinaria” van 1517 (VIII) schijnt er op te wijzen, dat in den winter van 1517 bij het Domkapittel het plan bestond zekeren Johannes de Reael, een kanunnik ten Dom — waarschijnlijk met een ontwerp van het hek — naar Mechelen te zenden. Toch is de uitvoering van het contract van 6 November tenslotte achterwege gebleven. De reden hiervan blijkt uit een post der buitengewone uitgaven van 1518 (XI). Daar staat dat Hendrik van Dort met de ontwerpen „van den coperwerck” naar den bisschop is gezonden, die zich op dat oogenblik nog in Zeeland bevond ¹⁾. Die bisschop was Philips van Bourgondië, de beschermer van Johannes Mabuse, een man der renaissance. Let men nu bovendien op de volgende twee feiten, dat nl. in 1518 een nieuwe overeenkomst met Hendrik die Zwart, schilder uit Gouda, getroffen werd en dat in 1519 twee nieuwe contracten, die uitdrukkelijk de vervaardiging van een hek in *renaissance*-stijl voorschrijven, door het Domkapittel gesloten zijn, dan ligt de gissing voor de hand, dat de uitvoering van het contract van 6 Nov. 1517 door het ingrijpen van bisschop Philips achterwege bleef en dat *hij* den stoot gaf tot het nieuwe plan: het gieten van een hek in renaissance-vormen.

Zooals gezegd is, werd in den loop van 1518 opnieuw met Hendrik die Zwart onderhandeld (XV). Hij teekende nu eenige nieuwe ontwerpen. Waarschijnlijk waren dit plattegronden en schetsen, waarop hij omtrekken had aangegeven; *geen gedetailleerde teekeningen*. Immers aan den beeldsnijder, die — zooals wij zullen zien — naar Zwart's ontwerp een houten model moest maken, werd naderhand opgedragen deze schets aan te vullen en te verbeteren „na den antique”, d. i. naar den eisch der renaissance. Dit doet vermoeden, dat Mr. Hendrik stellig geen nieuwerwetsch teekenaar bij uitnemendheid is geweest. Vijf posten uit de rekeningen van 1518 en 1519 geven ons eenige inlichtingen over het verloop van zijn werkzaamheid (IX, X, XII, XIV, XV); ten slotte teekende hij een ontwerp in 't groot (XV) en wordt hij ten huize van den fabriekmeester Bernard van Haarlem op een glas wijn onthaald. Zijn arbeid was stellig in den zomer van 1519 ten einde gebracht.

Volgens het nieuwe plan zou dus behalve een geelgieter ook een *beeldsnijder* deel hebben aan het tot stand komen van het werk. Deze zou een houten model vervaardigen en naar dit model moest de geelgieter „die forme maecken” en verder het werk gieten. Men had voor het snijden van zulk een model het oog gevestigd op Gregorius Wellemans uit Antwerpen. Misschien had de bisschop dezen man genoemd, want reeds in 1518 is met Wellemans over de zaak gesproken; men moet dit tenminste opmaken uit een post

1) Philips van Bourgondië, in 1487 door Maximiliaan van Oostenrijk als „admiraal van de zee” aangesteld, werd in 1516 tot bisschop van Utrecht gekozen. Hij deed echter eerst 16 Maart 1518 zijn intocht in Utrecht. Vgl. Moll, Kerkgeschiedenis II, 1 bl. 241.

der buitengewone uitgaven van dat jaar (XIII), waarin staat, dat een bode 100 Philipsgulden naar Antwerpen gebracht heeft en wel »ad magistrum Gregorium Wellemans qui acceptavit conficere cancellos ligneos ante reliquias beati Martini" ¹⁾.

Na afloop der onderhandelingen met den schilder ontbood dus het Domkapittel den geelgieter Jan van Eynde en den beeldsnijder Gregorius Wellemans naar Utrecht. Beiden kwamen over; Van Eynde bleef 14 dagen, Wellemans 21 (XVI). Met beiden werd op 19 September 1519 een contract gesloten (Obreen IV, 248—256). Het Domkapittel toonde zich zeer royaal bij deze gelegenheid, het schonk een aam Rijnwijn, waaraan de beide meesters met de heeren van den Dom zich »in diversis locis" te goed deden! (XVII)

Nu een enkel woord over de twee contracten. Zooals ze bij Obreen zijn afgedrukt, vertoonen zij een uiterlijk verschil van gewicht. In het eerste stuk verklaart Jan van Eynde, dat hij het werk, hem door het Domkapittel opgedragen, aanneemt; hij onderteekent het en laat het, omdat hij zelf geen zegel voert, door een Utrechtsch burger bezegelen. In het tweede stuk maken de heeren van den Dom bekend, dat zij het snijden van een houten model aan Gregorius Wellemans hebben aanbesteed. Nu vindt men in het archief van den Dom ook nog een charter, eveneens 19 September 1519 gedateerd, waarbij het Domkapittel verklaart aan Jan van Eynde het vervaardigen van een metalen afsluiting op te dragen ²⁾. Van dit charter is dus het bij Obreen afgedrukte contract het onmisbare tegenstuk. Van Wellemans ontbreekt een dergelijke tegenverklaring; men moet derhalve aannemen, dat hij niet *dadelijk* aan enkele voorwaarden van zijn contract kon voldoen en daarom met het afleggen van zijn tegenverklaring heeft moeten wachten.

De inhoud van de contracten is in hoofdzaak deze: Gregorius Wellemans zal „maecken ende snijden een patroen van goet wagenscot, navolgende dat patroen begonnen op papier bij Meyster Henrick die Zwaert vander Goude; ende wes aenden selfden gemaelde patroen ombreect sal Mr. Gregorius voert volmaecken, elck insonderheyt vervolgende, *scuwende daer in all dat modern* (d. i. toen gebruikelijk, laat-Gothisch) *is; mer die te verbeteren ende te vermeerderen van geheelen antique* (d. i. in den geest der renaissance), na behooren des wercks, ryckelick ende costelick ende boven all kunstelick . . ." Met het snijden van dit houten model moet hij binnen twee jaar gereed zijn, dus in het najaar van 1521. Dan komt Wellemans te Utrecht en stelt zijn model op in den Dom ter plaatse, waar later het gegoten werk staan zal. Vervolgens wordt het model aan Van Eynde gegeven, die naar de berekening van het kapittel met het gieten ongeveer 15 maanden later, vermoedelijk dus in het laatst van 1522 of het begin van 1523 klaar kan zijn. Tegen dien tijd komt Wellemans opnieuw naar Utrecht, om zijn houten model, dat hij intusschen van Jan van Eynde terugontvangen heeft, ter plaatse in den Dom met het gegoten werk te vergelijken. Zijn arbeidsloon bedraagt

1) Er kan hier onmogelijk sprake zijn van vooruitbetaald arbeidsloon, omdat 1°. bij het contract van aanbesteding — 19 Sept. 1519 — de wijze, waarop het loon zal worden uitbetaald, zéér nauwkeurig geregeld is, en 2°. juist over de uitbetaling der eerste 100 Philipsgulden — zooals wij zullen zien — zeer veel te doen is geweest.

2) Dit bleek mij, toen ik de charters van den Dom van 1519 naging.

600 Philipsgulden, welke som in termijnen wordt uitbetaald en wel: 100 gulden, wanneer Wellemans te Mechelen „borge ende sekerheyf” gesteld heeft; de twee volgende 100 gulden telkens een half jaar later, waarbij de vorderingen van het werk in aanmerking genomen worden; de overschietende 300 gulden, wanneer het houten model gereed is. Ten slotte wordt nog bepaald, dat Mr. Gregorius in de jaren 1519 tot 1521 geen ander werk mag aannemen, waardoor de uitvoering van dezen arbeid zou worden vertraagd.

Jan van Eynde of, indien hij tusschentijds overlijdt, zijn vader Gielis zal naar dit houten model „die forme maecken” en de afsluiting dan gieten „van den besten metaell ende materie geheyten arckaell”¹⁾). Wanneer hij gereed is, — en dat zou, zooals we gezien hebben, in het laatst van 1522 of in het begin van 1523 zijn — dan moet hij dat aan de heeren van den Dom berichten, in wier tegenwoordigheid het werk te Mechelen gewogen zal worden. Vervolgens wordt dit op 's meesters kosten naar Utrecht getransporteerd en in den Dom geplaatst. Het geheel mag een gewicht van 14000 pond — het nieuwe werk is dus tweemaal zoo zwaar als het vroegere — liefst niet te boven gaan. Voor elke honderd pond ontvangt Van Eynde 12 Philipsgulden voor metaal en arbeid samen, dus in 't geheel ± 1680 Philipsgulden, welke som in termijnen wordt uitbetaald. Voor het benodigde ijzer moet de geelgieter, evenals de eerste keer, zelf zorgen. Als onderpand stellen beide Van Eynde's al hun roerende en onroerende goederen.

Voordat wij de geschiedenis der levering verder vervolgen, eerst nog een korte opmerking. Zij geldt voornamelijk het loon, dat Gregorius Wellemans voor zijn arbeid ontvangt. De som van 600 Philipsgulden *enkel voor de vervaardiging van een houten model* lijkt verbaasd hoog. Men zou zich kunnen afvragen, of niet een gedeelte van het te gieten werk uit hout moest bestaan en of niet de levering van een „houten patroen” tevens de levering van dit houten gedeelte zou insluiten. Een dergelijke onderstelling zou echter onjuist zijn. Want in de beide contracten en in de verdere stukken worden „houten patroen” en „metalen werck” streng uit elkaar gehouden. En waar speciaal van het tweede gesproken wordt, krijgt men den indruk, dat daarmede een werk bedoeld wordt, dat geheel en al van metaal is. Het hoge arbeidsloon laat zich misschien eerder verklaren, wanneer men het volgende in het oog houdt. Vooreerst was Wellemans een *renaissance*-beeldsnijder, iemand dus, die de *nieuwe* wijze van werken stellig goed kende. Zoo iemand zal toen in Noord-Nederland zeldzaam geweest zijn, anders had het Domkapittel zich niet tot een Zuid-Nederlander behoeven te wenden; en hiermede is bij de bepaling van het arbeidsloon zeker rekening gehouden. En dan, de wijze, waarop Wellemans het houten model zou snijden, was nogal kostbaar. Het materiaal was van geen geringe kwaliteit: het Domkapittel had hem voorgeschreven goed wagenschot te gebruiken. Hoe hij zelf de uitvoering van dit werk opvatte, leert ons de volgende passage uit een later te noemen

1) In het woordenboek van Littré vond ik voor „archal” de beteekenis „laiton” d. i. geelkoper, messing opgegeven. Of dit »archal” zich *in de legering* eenigzins van »laiton” onderscheidt — wat men zou vermoeden —, is niet uit te maken. Gewoonlijk vindt men voor geelkoper het woord »lathoen, lathoene”. (B.v. herhaaldelijk in testamenten van kanunniken van den Dom. Rijksarchief, Utrecht).

brief aan de heeren van den Dom: „Ende aengemerct, dat ic . . . alreede zeer groote scade ende achterdeel geleden hebbe ende noch dagelix lijdende ben, . . . soe oick om provisie te doen van houten, dieneren oft gesellen, deromme dat ick in Vranckeryke alrede gesonden hebbe, mer oick om my van eenen grooteren huuse oft plaetsen te versien om u werck te maken ende te vordderen . . .” Op zijn atelier zullen dus een aantal bekwame werklieden naar zijn aanwijzingen arbeiden. Hij zal b.v. de versieringen ontwerpen en zij zullen die onder zijn toezicht in het hout snijden. Maar deze werklieden vindt Wellemans niet in zijn naaste omgeving. Zij moeten uit Frankrijk komen, waar men de Nederlanden in het volgen der nieuwe richting vooruit is. Bovendien moet Mr. Gregorius naar een grooter atelier omzien, wanneer hij het werk naar behooren wil ondernemen!

Wij gaan nu verder met de geschiedenis der levering en bepalen ons voorloopig bij den beeldsnijder. Deze is na de overeenkomst van 19 September 1519 naar Antwerpen teruggekeerd en heeft zich tot zijn broeder Cornelis Wellemans, „procureur in den Raide van Brabant”, te Brussel woonachtig, begeven. Hij vindt dezen bereid om voor hem borg te staan, en, omdat hij zelf geen zegel voert, zijn tegenverklaring, n.l. dat hij het werk van het Domkapittel heeft aanvaard, te bezegelen en mede te onderteekenen. De heeren van den Dom nemen echter met deze regeling geen genoegen; zij geven aan hun zaakgelastigde te Antwerpen, den kroniekschrijver Willem Heda, last de eerste 100 Philipsgulden arbeidsloon niet eerder uit te keeren, dan nadat Mr. Gregorius twee borgen te Mechelen gesteld zal hebben. (Vgl. den brief van Heda, gedateerd 21 Nov. 1519)¹⁾. Wellemans vindt hierin aanleiding een langen brief aan het Domkapittel te schrijven, gedateerd 24 November 1519. (Obreen, IV, 256—259). Hij meent de bezegeling van zijn verklaring door zijn broeder Cornelis te mogen handhaven en zet verder uiteen, hoe moeilijk het voor hem is aan den eisch van het kapittel — het stellen van twee borgen te Mechelen — te voldoen. Verder dringt hij, en wel opnieuw, op enkele wijzigingen in de manier van betaling aan. Half December vertrekt Mr. Gregorius naar Utrecht, om mondeling de gerezen geschillen op te lossen; 1 Januari 1520 is hij nog niet terug. Op dien datum schrijft Willem Heda aan het Domkapittel en uit zijn bedenkingen tegen een eventueele borgstelling van den procureur Cornelis Wellemans; hij heeft dezen wat klein behuisd gevonden! (Vgl. den brief van Heda, gedateerd 1 Jan. 1520). Het resultaat van deze besprekingen en correspondentie is tenslotte, dat beide partijen een concessie doen: het Domkapittel aanvaardt bezegeling en borgstelling van Cornelis Wellemans en Mr. Gregorius zorgt voor een tweeden borg, n.l. zijn schoonvader Gielis van Halle, schrijnwerker te

1) Men vindt de beide brieven van Heda, die in dit artikel worden aangehaald, en die uit het brievenboek van het Domkapittel afkomstig zijn, afgedrukt in Mr. A. M. C. van Asch van Wijck's Archief voor Kerkel. en Wereldl. gesch. van Nederland II, p. 251 en 253. Deze uitgave bevat echter eenige zinstorende fouten; zoo leze men in den eersten brief (21 Nov. 1519): . . . quod . . . haberem pecuniam paratam ad sibi *numerandum*; en in den tweeden brief (gedateerd 1 Jan. 1520): . . . item Johannes van der Einde, *conflator aeris* . . . (en niet *confrater eius!*) en even verder . . . quod non videtur *nesesse* . . . (en niet *nunc*).

Brussel. Beide borgen stellen nu 18 Januari 1519, stijl van Kamerijk, d.i 18 Januari 1520 een akte van borgstelling op, ondertekenen en bezegelen haar. (Obreen, IV, 259—260). Daaraan voegt Gregorius Wellemans een schrijven toe, waarin hij belooft in het vervolg, d. w. z. bij de uitbetaling der volgende termijnen, vóór alles „goede ende sufficiente” borgen te stellen. Blijft hij in gebreke, dan wil hij zijn loon eerst dan ontvangen, wanneer hij het houten model in den Dom heeft afgeleverd. Verder voldoet deze verklaring aan wettelijke eischen: Wellemans' schoonvader is medeondertekenaar en bezgelt het stuk. (Obreen, IV, 260—261).

Nu de gerezen bezwaren uit den weg geruimd zijn, heeft het werk voorloopig een geregelden voortgang. Blijkens een post uit de buitengewone uitgaven van 1520 (XVIII, XIX) hebben eenige heeren van den Dom den beeldsnijder in dat jaar bezocht en zijn vorderingen bevredigend gevonden, Wellemans ontvangt tenminste bij die gelegenheid 385 flor. 3 st. 6 d., d.i. ongeveer 250 Philipsgulden (16 Ph.g. = 25 flor. curr.). De heeren van den Dom houden zich bij deze gelegenheid niet stipt aan het contract; waarom blijkt niet, of moeten de woorden »ad computum in multis diversis vicibus” in den post dit verklaren? De exposita extraordinaria van 1521 bevatten een dergelijken post (XX): in het voorjaar worden aan Mr. Gregorius uitbetaald 172 flor. 13 st. 9 alb. d. i. ± 110 Philipsgulden. Ook hier een voorbijgaan der bepalingen van het contract, ook hier weer de woorden: »ad computum in multis diversis vicibus”. Over verdere vorderingen van het werk gedurende dat jaar vernemen wij niets. Het jaar 1522 is minder arm aan mededeelingen: in Januari of Februari wordt een „houten peneull” naar Mechelen gebracht, dat door Van Eynde — misschien als proef — gegoten en daarna waarschijnlijk naar Utrecht getransporteerd is (XXI). Verder schijnt Wellemans in het voorjaar van 1522 geheel of grootendeels met het snijden van het houten model gereed te zijn gekomen, en schijnt hij zich met zijn werk naar Utrecht te hebben begeven. Althans in Maart 1522 ontbiedt het Domkapittel ook Jan van Eynde naar Utrecht en wel: „ad concludendum super novo opere”. Dit leert ons een post van 4 April 1522 (XXIV)¹⁾, waaruit verder blijkt, dat de geelgieter op dien datum al 18 dagen te Utrecht vertoefd had. Tijdens dit verblijf te Utrecht is nu hoogstwaarschijnlijk de ongedateerde brief geschreven, dien Jan van Eynde aan het Domkapittel gericht heeft. (Obreen, IV, 262—264)²⁾.

De nadere aanleiding tot het schrijven van dezen brief is misschien de volgende

1) Deze post uit de exposita extraordinaria van 1522 wordt door *Van Doorslaer* in het genoemde boekje 4 April 1523 gedateerd, omdat daaraan o. a. een post v. 13 September 1522 voorafgaat. Nu blijkt echter bij nader onderzoek, dat de posten der buitengewone uitgaven van dat jaar *geenszins in chronologische volgorde* staan. Derhalve moest in dit geval het *verband* beslissen. De exposita extraordinaria van 1522 vormen in dit opzicht een tegenstelling met die van 1521, waar de chronologische volgorde op enkele uitzonderingen na, streng is volgehouden.

2) Deze brief bevat, hoewel ongedateerd, toch een aanwijzing wanneer hij geschreven is. Mr. Jan zegt nl. tamelijk aan het begin: „dwelke nu int vyfte jaer is dat ic u altyt te wille gheweest ben”; aangezien nu het eerste contract van 6 November 1517 is, moet de brief 1521 of '22 geschreven zijn; het *laatste* is, wanneer men op het verband let, het meest waarschijnlijke.

geweest: Jan van Eynde heeft het over het algemeen slecht met Gregorius Wellemans kunnen vinden. Vooreerst hinderde hem diens langzame manier van werken. Immers indien de beeldsnijder werkelijk in het voorjaar van 1522 met zijn houten model gereedgekomen is — wat zich echter uit den ongedateerden brief b.v. niet met volstrekte zekerheid laat vaststellen —, dan nog zou hij daarmee een klein half jaar te laat geweest zijn. Maar er is meer. Van Eynde heeft *technische* bezwaren tegen de wijze, waarop Wellemans het werk uitvoerde. En nu hij door het Domkapittel naar Utrecht ontboden is, biedt dit hem een welkome gelegenheid zijn klachten te uiten. Doch de heeren van den Dom trachten hem blijkbaar door besprekingen toegeeflijker te stemmen, maar daarvan wil Mr. Jan niets weten. En omdat hij den heeren „die rechte meenynghe in (hun) presencie so prefect niet seggen en can”, besluit hij te schrijven. Zijn *technische* bezwaren tegen Wellemans' arbeid komen vooral hierop neer: Het werk zit slecht in elkaar, de „vergarig” deugt niet, en dat is geen wonder, „want die vergarende werken weinich sijn, die hij (sc. Wellemans) noch bij hem selven ghemacht heeft”. Verder is de *trant*, waarin Mr. Gregorius snijdt niet de juiste; alleen een „ghesneden pylaer” kan Van Eynde goedkeuren; immers hij schrijft: »naer die maniere des ghesneden pylaers wil ic u (sc. den heeren van den Dom) dienen tot prijse van meesters”. Het overige kan hij onmogelijk aanvaarden, tenzij Wellemans zijn werk verandert en zich daarbij meer aan zijn voorschrift houdt: „off dat Ghegorius achtervolghe onse voerwaerde, te weten dat hij dat snijde excelent ende soe goet als hij can behoudelyken sinen voirwaerden, te weten dat hij scouden soude alle ouderachticheit (d.i. ouderwetschen, laat-Gothischen trant) ende groote beladenheit van cleinen werke daerop te steken, want het verblynt in die ooghen in onse werken”¹⁾.

Volgens Van Eynde moet dus het grootste gedeelte van het houten model opnieuw gesneden worden. Eenige heeren van het kapittel hebben hem dan ook gevraagd hoe hij er over denkt den „ghesneden pylaer” mee te nemen en dan de „patronen” in Brabant te laten snijden. Daarop antwoordt Mr. Jan, dat het kapittel het best doet bij Wellemans te blijven, „aenghesien dat hij den sin van deser manieren soe alst nu beghost es te snijden, int hoofd heeft”. Wenscht echter het kapittel de uitvoering van het andere plan, dan verzoekt Van Eynde om de kleine tekening van Hendrik die Zwart uit het kapittelhuis. Hij neemt op zich voor 300 Brabantsche gulden een doeltreffend model te laten maken; alleen: het kapittel moet hem Mr. Gregorius „van den hals houden!” Het nieuwe metalen werk zal niet zwaarder wegen dan 13000 pond en kan over twee jaar gereed zijn.

1) In deze passage valt vooral de nadruk op de „grote beladenheit van cleinen werke”. Wellemans heeft blijkbaar het werk met drukke reliefs versierd, waarbij waarschijnlijk ondersnijdingen voorkomen en er voor den geelgieter veel na te ciseleeren zal zijn. Daardoor is de geheele arbeid voor Van Eynde veel moeilijker geworden, zóó zelfs dat hij moet vreezen het metalen werk niet meer tegen den gecontracteerden prijs te kunnen leveren. (Op deze belangrijke bijzonderheid maakte de Heer van der Pluym mij opmerkzaam). Zeer juist is in dit verband ook de slotopmerking van Mr. Jan: »want het verblynt in die ooghen in onse werken”. Immers men kan in koper niet zooveel détail velen als in hout; het metaal gaat schitteren en krijgt voor het oog iets onrustigs.

Mr. Jan verlangt op zijn brief onmiddellijk antwoord. Hij wenscht niet langer in onzekerheid te verkeeren of het werk wordt voortgezet of niet. Het wachten heeft hem al zooveel schade berokkend.

Het Domkapittel besluit voorloopig in het geschil tusschen geelgieter en beeldsnijder een *derde* te hooren. Op 25 Maart 1522 ¹⁾ wordt een bode naar Johannes Mabuse, den bekenden renaissance-schilder gezonden. Deze werkte op het oogenblik in dienst van bisschop Philips van Bourgondië op het kasteel te Wijk bij Duurstede. Hij was ook voor het Domkapittel geen onbekende: blijkens de rekeningen der fabriek had hij in 1520 ontwerpen voor koorgestoelten geteekend. Mabuse wordt naar Utrecht ontboden: „ad communicandum cum magistro Johanne de Eynde et Gregorio Wellemans”. Het gevolg van zijn interventie schijnt geweest te zijn, dat Jan van Eynde's bezwaren rechtmatig werden bevonden en dat tegen Gregorius Wellemans een proces begonnen werd. Op 4 April 1522 althans betaalt het Domkapittel aan Jan van Eynde: 1°. de kosten van zijn laatste reis en verblijf te Utrecht; — iets waarop de geelgieter in den ongedateerden brief indirekt had aangedrongen —; 2°. het loon voor een gegoten stuk metaal, waarschijnlijk het „peneull”, waarvan boven sprake was; 3°. resteerende vorderingen, betreffende een vroegere leverantie van metalen eenhorens, waarover boven eveneens gesproken is. (XXIV) ²⁾. Over het proces met Gregorius Wellemans worden wij door twee verdere posten van het jaar 1522 ingelicht (XXIII en XXVI). De eerste (XXIII) noemt den jurist, die voor het Domkapittel optrad; dit was Johannes van Mechelen, ook blijkens andere posten uit de rekeningen een advocaat van den Dom. De tweede (XXVI) deelt ons waarschijnlijk het resultaat van het proces mede: het kapittel gelast, dat „cuidam pauperi artificii scilicet Gregorio Velmas (1)” 100 Hollandsche gulden gegeven worden, en wel „ex charitate propter Deum”. Waarschijnlijk is Mabuse ook tijdens dit proces door de heeren van den Dom geraadpleegd (XXV).

Na 1522 wordt het hek voor het altaar van den aflaat niet meer in de rekeningen der Domfabriek vermeld. Moet men dus aannemen, dat de verdere uitvoering en de voltooiing van het werk achterwege bleef? Van een samenwerking tusschen beeldsnijder en geelgieter kon na het proces moeilijk meer sprake zijn; aan den anderen kant blijkt niet, dat het Domkapittel voldaan heeft aan Van Eynde's wensch om het houten model opnieuw te laten snijden. Waarom, weten wij niet; gegevens staan ons niet ten dienste. Wij kunnen slechts enkele gissingen wagen. In 1524 stierf bisschop Philips van Bourgondië, die, zooals wij zagen, den stoot tot het nieuwe werk gegeven had. Verder beschikte het Domkapittel in de jaren na 1522 over niet zoo ruime geldmiddelen als daarvoor. De aflaat begon minder op te brengen, de invloed der Luthersche ketteren, die zich toen vooral tegen den aflaathandel verzetten, deed zich in deze streken gevoelen. De rekeningen der

1) Met dezen datum zou een terminus ad quem voor den ongedateerden brief van Mr. Jan gegeven zijn.

2) Vgl. voor de dateering van dezen post noot 1 op blz. 203.

Domfabriek getuigen daarvan¹⁾); in 1520 werd van kwestierders van den aflaat meer dan 4000 gulden ontvangen, in 1528 nog slechts een groote 1000. Die heeren hebben zeker luide geklaagd, tenminste in 1522 liet het Domkapittel te hunnen bate 500 boekjes met mirakelen drukken, die in de Noordelijke Nederlanden geschied waren „contra doctrinam Lutheri”. Andere posten gewagen van kettervervolgingen en de nijdige toon, waarop over de afvalligen gesproken wordt, bewijst hoeveel schade de aflaaathandel leed en hoezeer dit door de bestuurders der Domfabriek gevoeld werd²⁾).

Reeds in de inleiding hebben wij uiteengezet, waarom een reconstructie van dit werk wenschelijk blijft, ook al meenen wij uit het voorafgaande te moeten opmaken, dat het metalen renaissancehek tenslotte *niet* geleverd is. Wij zullen dus nu trachten zulk een reconstructie te geven. Over de gegevens, waarvan wij uitgaan, is in de inleiding gesproken; wij willen hier slechts meer in het bijzonder den nadruk leggen op het contract, dat het Domkapittel met Gregorius Wellemans gesloten heeft. Er zal bij het volgende tevens gelegenheid zijn op allerlei technische kwesties, die zich in den loop van het onderzoek voordeden en nog zullen voordoen nader in te gaan. Onze besprekingen zullen uitteraard zeer zake-lijk zijn. Maar kan het anders, waar wij, gelijk hier, aan zoo bepaalde gegevens gebonden zijn?

1) Enkele cijfers mogen dit nader toelichten: Blijkens de rekeningen ontving de Domfabriek van alle questen samen, van de Martinusquest en van een man, die in den Dom zelf „ante reliquias beati Martini patroni nostri” zat:

In 1518 resp. 3664 flor. 10 st.,	400 flor. curr.,	51 flor.
In 1520 resp. 4102 flor.,	455 flor. curr.,	29 flor. 15 st.
In 1522 resp. 3603 flor. 2 st. 6 alb.,	406 flor.,	22 flor. 8 st.
In 1524 resp. 3181 flor. 5 st.,	357½ g.,	6 flor.
In 1526 resp. 2877 g. 10 st.,	250 flor. curr.	2 flor. curr. 10 st.
In 1528 resp. 1081 g. 5 st.,	20 g.,	nihil.
In 1530 resp. 1693 g. 15 st.,	125 g.,	nihil.
In 1532 resp. 1082 flor. 10 st.,	50 flor. curr.,	nihil.

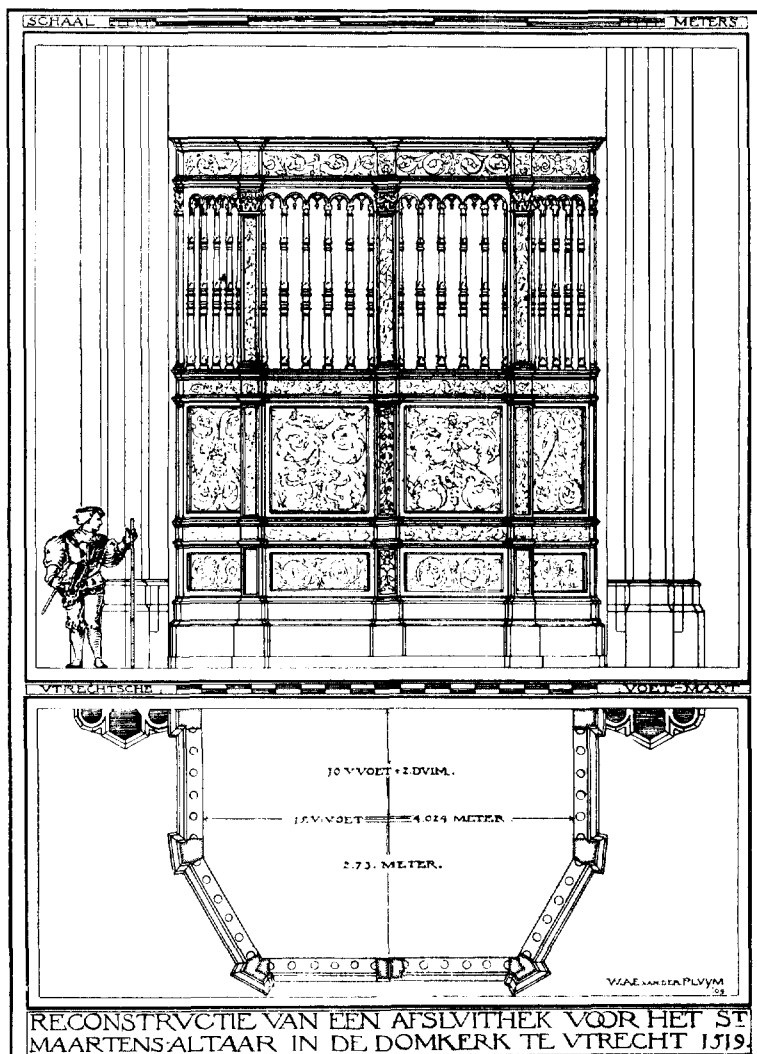
2) Toen het bovenstaande geschreven was, kwam de gedachte bij mij op, of misschien een onderzoek naar de veranderingen, welke in het laatste kwart der 16de eeuw tengevolge van den beeldenstorm (1580) en de kort daarop gevolgde inrichting voor den hervormden eeredienst in den Dom plaats grepen, eenige zekerheid zou verschaffen aangaande de vraag of het koperen hek voor het St. Maartensaltaar al dan niet geleverd is. Voor dit onderzoek, dat om verschillende redenen niet bij bijzonderheden kon stilstaan, werden geraadpleegd: 1°. *Een kroniek van Utrecht, loopende over de jaren 1576–1591*, uitgegeven door Mr. J. W. L. Raven in de „Kronijk van het Historisch Genootschap”, 21ste jaargang 1865 p. 530–570. 2°. *De rekeningen der Domfabriek van 1579–1591*. Bepaalde resultaten heeft dit onderzoek niet opgeleverd; nergens vond ik een beslissende aanduiding; hier en daar een enkele mededeeling, die weliswaar niets nieuws geeft, maar die toch ook niet onvermeld mag blijven. Zoo boeken de rekeningen der Domfabriek in 1580 den verkoop van 3112 en 327 pond koper, en wordt er in 1580 viermaal, in 1581 tweemaal een sleutel „vant heck int pant” gemaakt. Iets merkwaardiger zijn de berichten, welke de genoemde kroniek geeft. Nadat zij in 1586 vermeld heeft: „Doxale in Summo Templo contractum circa 18 Augusti”, deelt zij in 1590 het volgende mede: „3 Augusti sublata ex Summo Templo die heckgens”. Wat daaronder verstaan moet worden, is mij onbekend. Ook het volgende brengt ons niet verder. Eveneens in 1590, 8 Mei zijn „den heckgens van S. Jacop affgebroken”. Hieruit laat zich alleen afleiden, dat met de „heckgens” noch koorhek, noch afsluitingen van kapellen naast het koor bedoeld zijn, daar deze juist in de St. Jacobskerk zijn blijven staan.

Het St. Maartensaltaar stond, zooals reeds werd opgemerkt, in het noordertransept; het lag aan den oostmuur in de tweede travee van den noordwand uit gerekend onder het oude, gothische orgel. Aan de linker (noord-)zijde van deze travee bevindt zich thans een gang, die in de kapel van Frederik van Sierck uitkomt. Die travee wordt begrensd door twee bundelpijlers, ieder op een basement rustend ¹⁾. Beide basementen zijn aan den binnenkant volgens het raakvlak aan de schalk tot een hoogte van M. 0,935 (d.i. tot aan den bovenkant van de hoogste geleding) gelijkelijk afgehakt. Dit is nu naar alle waarschijnlijkheid geschied met het oog op een eventueele plaatsing van het renaissancehek voor het St. Maartensaltaar, en wel meer in het bijzonder terwille van de steenen voeting daarvan. Men oordeele: De afstand tusschen de beide kerkpijlers bedraagt thans M. 4,73. Dit komt vrijwel overeen met de opgave, welke het contract van het Domkapittel met Gregorius Wellemans daaromtrent doet; immers daar staat sub 1°, dat de beide kerkpijlers, *van bol tot bol* gemeten 17½ voet

= M. 4,695 van elkaar verwijderd zijn. In 1517

echter, toen het Domkapittel het *eerste* contract met Jan van Eynde sloot, — waarbij hem het vervaardigen van een *Gothisch* hek werd opgedragen, — waren de basementen der beide kerkpijlers nog niet afgehakt. Volgens dat contract toch staan beide kerkpijlers 15¼ Deven-

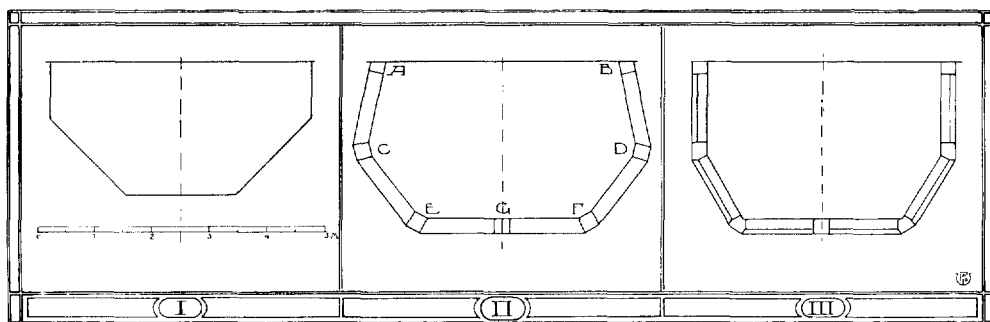
1) Men vindt deze bundelpijlers op de reconstructietekening aangegeven.

Afbeelding 1.

tersche voet (M. 4,515) van elkaar verwijderd, en deze afstand laat zich precies terugvinden, wanneer men de basementen hersteld denkt.

Voordat wij nu het renaissance-hek gaan beschrijven en de reconstructietekening nader toelichten, eerst nog eenige opmerkingen. Beginnen wij bij de plattegronden. (Afb. 2) De eerste (I) heeft betrekking op het gothische „metalen tralywerck” van 1517, de beide anderen (II en III) op „de afslutinge van metale” in renaissancestijl van 1519. Het eerste werk had — in plattegrond — een zeer regelmatigen vorm: een half achtkant. Bij het tweede is deze regelmatigheid opgegeven; alleen de veelhoekige vorm bleef behouden. Van het tweede werk zijn twee plattegronden geteekend, omdat de gegevens, die ons het contract met Gregorius Wellemans verschaft, tweeërlei opvatting toelaten. Zij zijn in het kort de volgende: De afstand tusschen de twee halve „hek”-pijlers aan den muur (A en B) bedraagt buitenwerks $17\frac{1}{2}$ voet (M. 4,695) en binnenwerks 15 voet (M. 4,02); de afstand tusschen de daarop volgende hekpijlers (C en D) 17 voet (M. 4,56). De beide

Afbeelding 2.

voerste hekpijlers (E en F), die met den middenpijler (G) in één vlak liggen, zijn 10 voet (M. 2,683) van elkaar verwijderd. Al deze pijlers hebben een dikte van één voet, terwijl hun onderlinge afstand — de breedte der paneelen — $4\frac{1}{2}$ voet (M. 1,207) bedraagt. Tenslotte is de diepte van het werk van binnen 10 voet 2 duim (M. 2,736), en buitenwerks 11 voet 2 duim (M. 3,004)¹⁾.

Zooals gezegd, laten de bepalingen van het contract met Wellemans tweeërlei interpretatie toe. Neemt men de opgegeven afstanden tusschen de hekpijlers C en D alsmede E en F *binnenwerks*, dan krijgt men plattegrond II. Deze opvatting wordt gesteund door de lezing, die een der beide concepten van dit contract sub 3° geeft: „item die twee halve pijlers van metalen sellen comen *leep* uter muren driedeel ronts”, waar dus het woord *leep* „schuin” of „scheef” kan beteekenen. Neemt men daarentegen den afstand tusschen

1) In het *gedrukte* contract (Obreen IV, p. 253) staat: van butenaen *twaleff* voet twee duym. Dit is inderdaad de redactie, die het uitgevaardigde charter heeft. De beide concepten van dit contract — eveneens in het archief van het Domkapittel aanwezig — lezen echter: „... van butenaen 11 voet 2 duym”. Dit laatste is de juiste lezing, daar de steenen voeting blijkens het zelfde contract gemiddeld één voet breed is.

de hekpijlers C en D *buitenwerks*, dan krijgt men plattegrond III, die de volgende voordeelen heeft. Ten eerste wordt hier bij A en B geen scherpe hoek gevormd en ten tweede komt hier de opgegeven afstand tusschen de pijlers, d.i. de breedte der paneelen — die nu *langs* de paneelen gemeten kan worden — beter tot zijn recht. Daarom is bij de reconstructie plattegrond III gevolgd. Opmerking verdient echter, dat, indien men aan den anderen plattengrond de voorkeur wilde geven, dit in de teekening van den *opstand* weinig verandering zou brengen.

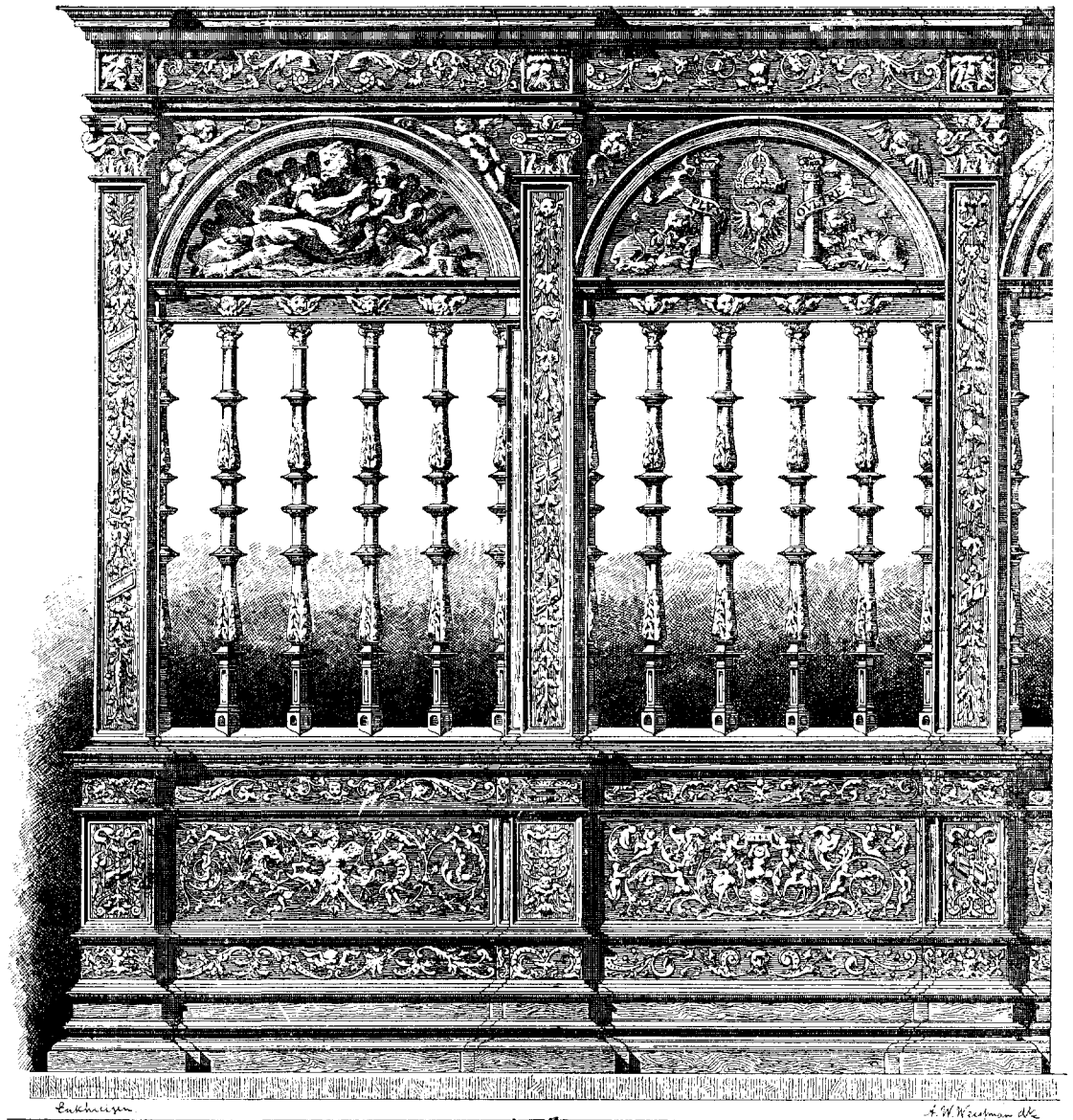
Een tweede punt, dat reeds bij het verhaal der levering ter sprake kwam, en waarbij wij hier nog eens kort willen stilstaan, is de vraag: zou het te gieten werk geheel van metaal zijn of zou het gedeeltelijk uit hout bestaan? Het eerste is het meest waarschijnlijke; immers zooals boven reeds is opgemerkt, worden in de contracten en verdere stukken „houten patroon” en „metalen werk” streng van elkander gescheiden. Eén enkel voorbeeld moge dit bevestigen. Als Jan van Eynde in 1522 aan het Domkapittel verklaard heeft, dat hij het houten model van Wellemans moeilijk kan aanvaarden, en de heeren van den Dom hem dan gevraagd hebben, of hij het werk in Brabant wilde laten snijden, dan schrijft hij: (Obreen IV, p. 263, 264) „. . . Soe levert mi dat cleine ontwerp van Heine de Sverte, dat int capittelhuys hynck bij alle die ander, ende *gheeft mij drije gulden Brabans tot die patroenen*, ende hout mij Gregorius van den hals op uwen cost; . . . *ic sal u een alsoe excelenten werck im Brabant doen snijden*, dat men geloven sal, dat tusschen hier ende Roomen dier ghelijke *van metalen werck* niet en is . . . In deser manieren crijcht die kerke *een profijtelyck werck om eewich te dueren ende wel tonderhouden*” . . . In deze passage staan dus vooreerst houten model en metalen werk duidelijk *tegenover* elkaar en verder zouden de woorden „om eewich te dueren en wel tonderhouden” geen zin hebben, wanneer daarbij niet bedoeld werd op een werk, dat geheel en al van metaal zou zijn.

Ook het gecontracteerde gewicht — 13 à 14000 pond — is geen bezwaar tegen de voorgedragen meening. Dit blijkt, wanneer men het gewicht van het renaissancehek narekent en dan voor het koper de dikte aanneemt, welke dit bij de gothische traliën van de kapellen der Utrechtsche St. Jacobskerk heeft, welke traliën eveneens door Jan van Eynde zijn gegoten.

Wij gaan nu over tot de beschrijving der renaissanceafsluiting zelf. Het metalen werk rust op een voeting, die bezijden van Dinantschen steen (d. i. blauwzwarten kalksteen), van voren daarentegen van ander materiaal is. Deze voeting, die geprofileerd is, heeft een hoogte van twee voet (M. 0,536) en een gemiddelde breedte van één voet (M. 0,268). Van voren, waar zich de beide deuren bevinden, houdt het steenen gedeelte der voeting op. Daar loopt zij boven den lagen dorpel wel in denzelfden vorm, maar in ander materiaal — in hout, wellicht in koper¹⁾ — door en vormt daar een geheel met de twee deuren, welke dus voor het oog de opening tot den grond toe vullen.

1) In het contract met Wellemans wordt op deze plaats van *hout* gesproken. Dit kan echter met het oog op het houten model gedaan zijn.

Op deze voeting rust nu het metalen werk. Dit bestaat uit zes gelijke vakken, ingesloten tusschen zeven pijlers. De twee voorste vakken — de beide deuren — liggen

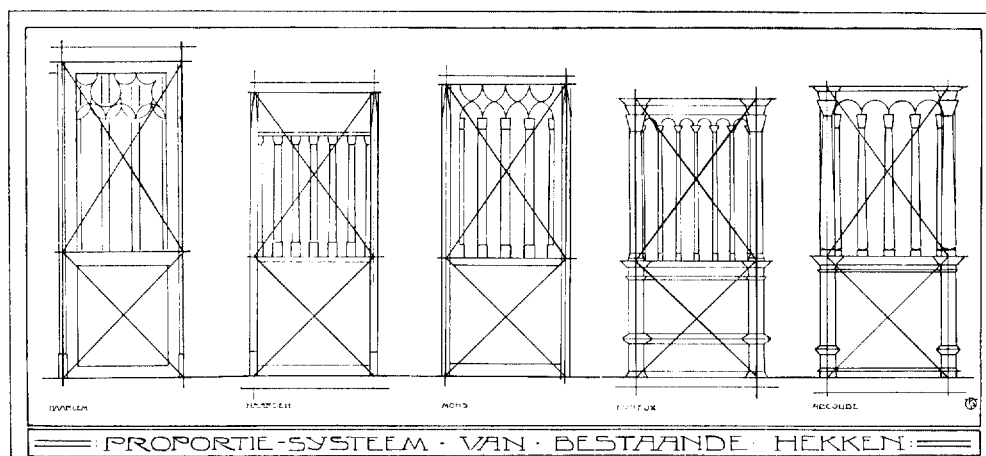
Afbeelding 3. Het koorhek te Enkhuizen. 1)

in één vlak. Wij bepalen ons voorloopig bij de pijlers. Al deze pijlers hebben een hoogte

1) Cliché uit »Noord-Holl. Oudheden», welwillend afgestaan door het Kon. Oudheidkundig Genootschap. Dit koorhek, deels uit 1542, wordt hier ter vergelijking afgedrukt, daar van de kapelafsluiting in de kathedraal te Evreux geen afbeelding beschikbaar was.

van 19 voet (M. 5,042), behalve de middenpijler, die $20\frac{1}{2}$ voet hoog is. Deze steekt echter volstrekt niet boven de andere pijlers uit. Hij vormt de slaglijst der beide deuren en begint als zoodanig vlak boven den lagen dorpel, die voor de voeting ligt. Hij moet dus langer zijn dan de overige pijlers, die gerekend worden *boven* de steenen voeting te beginnen. Het verschil in lengte bedraagt, zooals wij zagen, $1\frac{1}{2}$ voet, d. i. het verschil tusschen de hoogte der voeting (2 voet) en die van den lagen dorpel. Deze laatste moet dus een halven voet hoog zijn. De middenpijler heeft verder een ander karakter dan de overige pijlers. Hij is niet zoozeer als draag- of steunpijler te beschouwen, veeleer als z.g. naald voor een goeden aanslag der beide deuren.

Hij heeft tenslotte nog iets bizonders: met het oog op het opendraaien der deuren is hij bijna loodrecht op het voorvlak dwars middendoorgesneden. In de reconstructie-teekening hebben al deze pijlers verkroppingen, welke naar het voorbeeld van gelijktijdige

Afbeelding 4.

werken ook in de voeting zijn aangebracht. Alleen de middenpijler mist de laatstgenoemde verkropping; aangezien hij met de deuren meedraait, zou het een vreemd gezicht zijn, wanneer bij het openstaan van het hek een kleine sokkel bij den lagen dorpel voorstak ¹⁾.

Alle pijlers van het metalen werk zijn één voet breed, behalve de twee achterste (A en B), die — als wandpijlers behandeld — driekwart uit den muur komen. In deze pijlers worden, naar wij zullen zien, de verschillende lijsten en paneelen vergaard.

Wat de *versiering* betreft, zoo zijn alle pijlers verschillend versierd en wel met „halve taylge” d. i. met gesneden reliefs. In de reconstructietekening vertoonen de schachten der pijlers — in overeenstemming met gelijktijdige werken — paneelvormige indiepingen. Het gedeelte boven de schachten is daarentegen als fries, dus als deel eener doorlopende lijst opgevat; het mist als zoodanig de lijsten, die bij uitgronding ontstaan. De gehalveerde middenpijler is ook op het doorsnedevlak versierd, opdat bij het openstaan der deuren geen „bloot veld” te zien komt.

1) Men vergelijkte b.v. de deuren van het kasteel Gaillon.

Wij staan nu stil bij dat gedeelte van het werk, dat bij de voeting begint en met den bovendorpel eindigt. Daarbij is dan onder „bovendorpel” de afsluiting der borst-wering van het hek te verstaan, waarboven dus het à jour-werk begint. De hoogte van

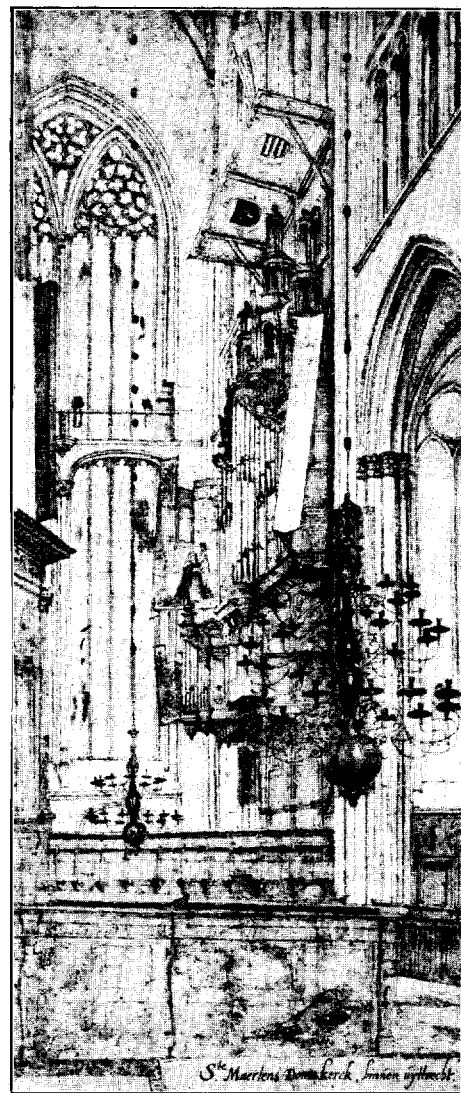
dit gedeelte is ongeveer 10 voet 3 duim (M. 2,76): de afstand tusschen voeting en bovendorpel be-draagt volgens opgaaf ruim 9 voet, terwijl de bovendorpel zelf omtrent 13 of 14 duim hoog en 8 duim breed is.

Op de voeting volgen zes kleine paneelen, elk ter breedte van $4\frac{1}{2}$ voet (M. 1,206), welke van onderen en van boven een doorgaande lijst hebben. Deze lijsten, in het contract als „onderlijsten” aangeduid, vergaren in de pijlers „van breete des pylaers”. In de reconstructietekening is de eerste onderlijst als plint beschouwd en derhalve niet versierd; zij is gedacht als overgang van de — grootendeels — steenen voeting tot het metalen werk.

Op de tweede onderlijst volgen zes groote paneelen, eveneens ter breedte van $4\frac{1}{2}$ voet (M. 1,206), welke door den bovendorpel ¹⁾ worden afgedekt.

Wat de *versiering* betreft, zoo dragen de tweede onderlijst en de bovendorpel, die als *doorgaande* lijsten, als friezen behandeld zijn, reliefs. De paneelen — groote en kleine — zijn allen met verschillende „halve taylge” gevuld.

Op den bovendorpel verheft zich nog een „triumphe”, een bekroning, welke wij thans nader willen bespreken. De reconstructie van dit gedeelte werd eenigzins bemoeilijkt door het feit, dat het contract met Wellemans elke nadere beschrijving van den „triumphe” mist. Er konden derhalve slechts algemeene lijnen worden aangegeven; enkele bijzonderheden werden aan de straks te noemen kapelafsluiting uit de kathedraal te Evreux ontleend.

Afbeelding 5.

De „triumphe” is nog geen negen voet (dus \pm M. 2,3) hoog. De pijlers dragen een kroonlijst, die in onze teekening naar voorbeelden uit de vroegste renaissance-periode

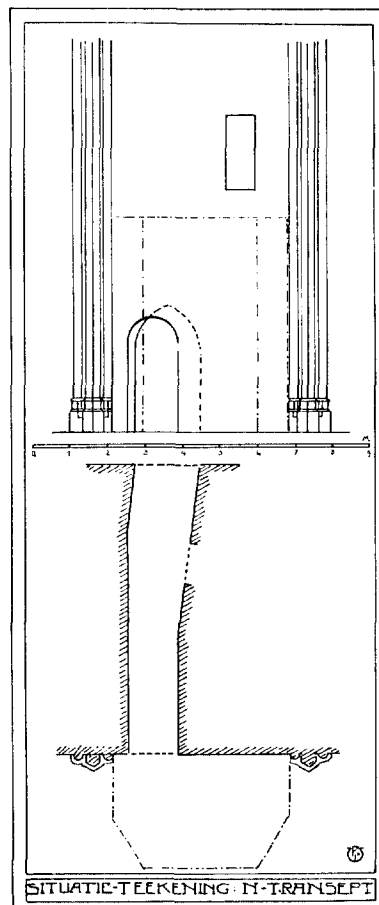
1) Deze is in de reconstructietekening sterk geprofileerd.

is aangeduid. De open vakken tusschen de pijlers zijn met kolonnetten gevuld. Tegen de pijlers aan staan telkens halve kolonnetten, evenals bij de straks aan te halen werken uit Naarden en Mons.

Het contract met Wellemans spreekt tenslotte nog van blakers, die „zullen verbeterd worden, bet naden antique danze inden papieren patroen gemaelt zijn”. Deze blakers ontbreken in de reconstructietekening, omdat in gelijktijdige werken geen directe analogieën te vinden waren. Immers men mag in dit verband toch niet denken aan de blakers, die zich op het koperen hekwerk (1568) bevinden, dat in de St. Jacobskerk te Leuven rondom het sacramentshuis staat. Zijn deze „blakers” niet veeleer als voortzetting van de pijlers bedoeld? ¹⁾

Overziet men nu de gereconstrueerde afsluiting van het St. Maartensaltaar in haar geheel, dan valt aanstonds in het oog, dat zij, wat de *proportie* betreft, afwijkt van gelijksoortige werken uit het begin der 16de eeuw ²⁾. Ter vergelijking en ter staving is nu van vijf zulke werken telkens één vak schematisch afgebeeld. Deze vijf werken zijn: de afsluiting der kapel in het krijgshospitaal te Mons (eerste helft der 16de eeuw), de afsluiting eener kapel in de kathedraal te Evreux (ten Z. van Rouen, begin der 16de eeuw), het koorhek in de St. Vituskerk te Naarden (1531), een hek in de St. Bavokerk te Haarlem (\pm 1535), en het koorhek in de kerk te Abcoude (\pm 1550).

De afgebeelde vakken van deze vijf werken vertoonen in hoofdzaak de volgende overeenkomst. Laat men de voeting — wanneer deze nl. van ander materiaal dan het werk zelf is — buiten beschouwing, en gaat men van de assen der pijlers uit, dan blijkt het onderste gedeelte, van de voeting tot en met den bovendorpel, den vorm van een kwadraat te bezitten, terwijl het bovenste gedeelte — de „triumphe” — dien van een rechthoek vertoont, waarvan de zijden en de diagonaal tot elkaar staan als 3 : 4 : 5.

Afbeelding 6.

1) Vgl. voor dit blaker- en kandelaar-motief in de vroeg-renaissance het artikel van Prof. Dr. W. Vogelsang in „Het Huis”, Jg. IV, p. 257 en volg.

2) Een Nederlandsch werk, dat in dit opzicht met het Utrechtsche hek overeenstemt, is mij niet bekend. Wel een Fransch werk, nl. de kapelafsluiting in de kathedraal te Rodez, waarvan het houten model aan N. Bachelier (1485—1566) wordt toegeschreven.

Een dergelijke proportie ontbreekt bij de vakken van het Utrechtsche hek. Toch zou men haar eenigermate ook in dit werk kunnen terugvinden, wanneer men de bepaling sub 6° uit het contract met Gregorius Wellemans anders dan boven opvat. In deze bepaling staat het volgende: „Item alle deze pylaren . . . sellen hoich wesen tot an den bovendorpel ruym negen voet, ende rysen voert mijt die bovendorpel ende triumphe, die daerop komen sel, *neghentien* voet. . . .” Men neme nu aan, dat voor de pijlers niet een hoogte van 19 voet (d.i. M. 5,092), maar een hoogte van $9 + 19 = 28$ voet (d.i. M. 7,504) bedoeld is. De „triumphe” wordt dan iets hooger dan $17\frac{1}{2}$ voet. Het groote voorvak, dat de beide deuren omvat, zal dan ongeveer een dergelijke proportie vertoonen als de vijf afgebeelde schemata.

Nu zou men kunnen vragen: waarom is deze opvatting dan niet „maszgebend” voor de reconstructie geweest? Omdat praktische bezwaren tegen haar kunnen worden aangevoerd. Het geheele werk zou nl. volgens deze berekening met inbegrip der steenen voeting de reuzenhoogte van 30 voet (d. i. M. 8,04) bereiken! Het gotische hek — dat van het eerste contract — zou slechts 18 Deventersche voet (d. i. M. 5,328) hoog worden. Daarmede stemt vrijwel de *gereconstrueerde* renaissanceafsluiting overeen, die in werkelijkheid M. 5,628 hoog zou zijn. Een hek van 8 Meter is verder hierom onmogelijk, omdat M. 6,50 boven den grond de drempel van de deur ligt, die eenmaal toegang tot het orgel — het oude (1481) zoowel als het latere (1571) — gegeven heeft¹⁾. Een dergelijk werk zou derhalve het onderste gedeelte van het orgel geheel gemaskeerd hebben.

Tenslotte nog eenige opmerkingen over de gang, die, zooals boven is gezegd, *thans* uitkomt aan den linker (noord-)kant van de travee, waarin eens het altaar van St. Maarten gestaan heeft. Wij hebben hierbij tevens gelegenheid iets te zeggen naar aanleiding van een teekening door P. Saenredam in 1636 vervaardigd, en afgebeeld bij Mr. S. Muller Fz.: De Dom van Utrecht, plaat XIV²⁾.

Deze teekening geeft — van het zuidertransept uit gezien — een gezicht op het noordertransept en op een gedeelte van koor en schip. Zij beeldt dus mede de travee af, waar het altaar van St. Maarten opgesteld was, en waar — indien het geleverd ware — ook het renaissancehek gestaan zou hebben. Op deze teekening ziet men onder het orgel een betimmering met twee renaissancenissen, die met het altaar in verband gestaan kan hebben. Zeker is dit echter niet, daar zij misschien eerder met het latere orgel contact hield. Hoe dit zij, thans is van deze nisbetimmering niets meer te zien; het muurvlak is op deze plaats gevuld met een neogothieke, steen nabootsende traceering van geveerd hout. De bovengenoemde *gang* is op deze teekening *niet* zichtbaar, zij zou dus in Saenredam's

1) Deze deuropening is thans nog aan den binnenkant van den traptoren duidelijk zichtbaar (vgl. afb. 6). Het *latere* orgel lag blijkens de aanstonds nader te bespreken plaat van P. Saenredam ongeveer op dezelfde hoogte boven den grond, als het oude. Men mag derhalve aannemen, dat de genoemde deuropening ook tot het latere orgel toegang gaf.

2) Vgl. afb. 5, die een gedeelte van deze teekening weergeeft.

tijd en misschien ook al vroeger bestaan kunnen hebben. Want deze gang ligt lager dan de banken, die op de plaat — en thans nog — het noorder-transept afsluiten.

Wij vinden dus langs dezen weg geen antwoord op de vraag, wanneer deze gang gemaakt kan zijn. Wij willen daarom de gang zelf iets nader beschouwen. Uit den afgebeelden plattegrond (afb. 6) blijkt haar eigenaardige, ietwat scheeve ligging. Het oudste gedeelte van deze gang is, wanneer men van de grafkapel van bisschop Frederik van Sierck uitgaat, stellig de opening en dat stuk, dat thans toegang geeft tot een bergplaats van turven en ander stookmateriaal, welke bergplaats echter eenmaal de kapel van St. Blasius geweest is. Die opening vertoont nog den spitsboogvorm, terwijl daarachter een tonvormige overwelling volgt. Het verdere gedeelte van deze gang maakt den indruk in de richting van het transept te zijn doorgebroken. Het is minder breed en wordt in het transept door een halfcirkelboog gesloten.

Wilden wij nu een gissing wagen, dan zou het deze zijn. Kan de gang, die bij de kapel van Frederik van Sierck begint, naar het noordertransept doorgetrokken zijn in den tijd, dat dit transept van de viering der kerk door een groote bank geheel werd afgesloten? Dit laatste geschiedde wellicht, toen de Domkerk voor den hervormden eeredienst werd ingericht, dus in het laatste kwart der 16de eeuw. Wij zouden dan een dateering van het jongste gedeelte van deze gang gewonnen hebben.

Men blijve deze voorstelling echter als een *gissing* beschouwen. Zij is niet het resultaat van een zóó grondig onderzoek, als noodig zal zijn, om deze zaak tot volkomen klaarheid te brengen.

Gaan wij tenslotte in onze gedachte de beproefde reconstructie nog eens in haar geheel na, dan blijkt, indien wij van enkele details afzien, dat het Utrechtsche Domkapittel in zijn contract met den beeldsnijder Wellemans het schema van een werk gegeven heeft, dat, wanneer men met den duimstok aan het reconstrueeren gaat, zeer wel strookt met de gegevens, welke ons gelijksoortige, overgeleverde monumenten verschaffen.

Utrecht.

H. P. COSTER.

BIJLAGE.

UIT DE REKENINGEN VAN DE DOMFABRIEK.

1517. *Exposita ordinaria*:

- I *October*: Item die meyster van Mechelen heeft geleverd 3 metalen eenhoirnen wegende tsamen 529 pond, elcke 100 pond om 10 Philippus gulden; fac. 82 g. 13 st. $7\frac{1}{2}$ wit.
- II *December*: Item die fabryckmeyster heeft betaelt Heynrick die Zwart, scilder van der Gouw, op een patroon dat hij maken sall 10 g. Holl. fac. Utr. gelts $12\frac{1}{2}$ g.
- III *Februari* (1518): Item meyster Heijnrick, die scilder vander Gou, heeft ontfangen opt patroon van dat werck dat voir sunte Mertijn staen sel, 20 g. Holl. fac. Utr. gelts 25 g.

Jaircedulen.

- IV Item meyster Ysbrant van Nijmegen gegeven van dat patroon hij gemaect heeft om voir sunte Merten dat nije metalen werck nae te formeren, 6 g.
- V Item meyster Claes Mertensz., loodzmeyster, gegeven voir zijn patronen int cleyn ende groet ende gronden die hij gemaect heeft, 8 Philippus g. fac. 12 $\frac{1}{2}$ g.
- VI Item dies, gelycke meyster Claes Engbertsz. gegeven voir zijn patronen int cleyn ende groet 8 Philippus g. fac. 12 $\frac{1}{2}$ g.
- VII Item noch meyster Jan van Eynde van Mechelen gegeven voir zijn patroen oick 8 Philippus g. fac. 12 $\frac{1}{2}$ g.

Exposita extraordinaria.

- VIII *Zesde reeks*: Item dedi de mandato decani et capituli cuidam nuncio de Montfoirt qui portaverat litteras capitulo nostro ex parte domini Johannis de Reael ad habendum responsum a capitulo nostro utrum iret ad Mechliniam vel non aengaende tcooperwerck te gieten nae dat patroon et fuit idem nuncius absens 2 diebus propter responsum habendum; fac. simul 10 st. curr.

N. B. Deze post staat even vóór een post gedateerd 11 December (1517).

1518 Exposita ordinaria.

- IX *Februari* (1519): Item Henrick van Dort is gereyst ter Gouw om die patronen te brengen ende heeft myt vracht ende cost verteert 30 st.

Jaircedulen.

- X Item gehaelt tot Jan die boekebynder onder den toirn aen papier dairmen die patronen op gemaect heeft ter Gouwe 11 st. 3 wit.

Exposita extraordinaria.

- XI *Tweede reeks*: Item missus fuit Henricus de Dordracō apud dominum reverendissimum in Zelandia cum patronis van den copperwerck ante reliquias sancti Martini et exposuit pro curru navigio et expensis simul 2 flor. 10 st.

- XII *Achtste reeks*: Item solvi Henrico die Swart qui de mandato capituli depinxit certos patronos pro quibus habuit 3 flor. Philippi fac. 4 flor. 13 st. 9 alb.

N. B. Deze post volgt kort op een gedateerd 29 Juli.

- XIII Item solvi Nicolao nuncio qui portavit ex parte ecclesie nostre ad Antwerpianam centum florenos Philippi ad magistrum Gregorium Wellemans qui acceptavit conficere cancellos ligneos ante reliquias beati Martini 15 st.

N. B. Deze post volgt op een gedateerd 15 Juni.

1519. Exposita extraordinaria.

- XIV *Tweede reeks*: Item solvi de vino bibito in domo magistri Bernardi de Hairlem tempore communicationis cum Henrico die Zwart pictore super patrono novi operis ante reliquias sancti Martini in ecclesia nostra conficiendi 15 st.

- xv Item de mandato capituli solvi Henrico die Zwart pictori de Gouda pro patrono per eum in magna forma depicto et confecto iuxta cedula conventionis cum eodem anno XVIII inite et facte etc. iuxta cedula 25 flor.
- xvi *Derde reeks*: Item solvi ex decreto capituli pro expensis factis per magistros Johannem vanden Eynde et Gregorium Vellemans artifices, qui acceptaverunt opus novum tam scindendum quam conflandum ante reliquias sancti Martini, videlicet pro magistro Johanne de Eynde 14 diebus et pro magistro Gregorio 21 diebus, quolibet die 6 st. Holl. fac. simul prout in cedula 13 flor. 2 st. 6 alb.
- xvii *Vierde reeks*: Item tempore concepte conventionis cum magistris Johanne de Eynde et Gregorio Vellemans quo ad staturam novi operis metalli ante reliquias sancti Martini propinatum est ipsis magistris antedictis per dominos decanum et capitulum unam amam vini Renensis fac. 104 quartas de quibus in diversis locis cum dominis de capitulo biberunt 69 quartas; quarta computata pro 2 st. 6 alb., quos solvi ex decreto capituli fac. simul 8 flor. 12 st. 6 alb.

1520. *Exposita extraordinaria.*

- xviii *Zesde reeks*: Item solvi Gregorio Vellemans artifice de novo opere per eundem ante reliquias beati Martini patroni nostri conficiendo ad computum in multis diversis vicibus: 385 flor. 3 st. 6 d.
- xix Item familiaribus eiusdem tempore visitationis 4 st.

1521. *Exposita extraordinaria.*

- xx *Tweede reeks*: Item solvi Gregorio Wellemans artifice de novo opere per eundem ante reliquias beati Martini patroni nostri conficiendo ad computum in multis diversis vicibus: 172 flor. 13 st. 9 alb.
- N. B. Deze post staat tusschen posten van 22 Maart en 15 April 1521.
- xxi *Vierde reeks*: Item nuntius civitatis Nicolaus detulit Mechlinie een houten peneull de novo opere ante reliquias sancti Martini ponendo ex metallo; pro ligni portatura 6. st. Holl. Expectavit tribus diebus pro metallico, quolibet die 5 st. Holl. et pro vectura metallici antedicti 10 st. Holl. fac. simul 31 st. Holl. fac. 38 st. 9 alb.

N. B. Deze post staat tusschen posten van 3 Januari en 25 Februari 1522.

- xxii *Vijfde reeks*: Item die vicesima quinta Martii [sc. 1522] missus fuit Quirinus nuntius civitatis in Wyck cum litteris ad Johannem de Mabuijen ut compareret apud dominos ad communicandum cum magistro Johanne de Eynde et Gregorio Wellemans; vacavit 2 diebus fac. 10 st.

1522. *Exposita extraordinaria.*

- xxiii *Tweede reeks*: Item die 13 mensis Septembris solvi ad manus magistri Johannes de Mechelinia in causa ecclesie nostre contra magistrum Gregorium Velmans expensas et alias ad summam simul per officialem curie Traiectensis taxatam; 6 flor. 17 st. Holl. fac. curr. 8 flor. 9 st. 3 alb.

- xxiv Item die quarta mensis Aprilis Iohannes van den Eende qui ad scripta capituli¹⁾ comparuit Traiecti ad concludendum super novo opere conficiendo ante sanctum Martinum in ecclesia Traiectensi et vacavit in eadem reysa 18 diebus quolibet die 18 st. Holl. fac. 20 flor. 5 st. curr.
- Idem petiit de quadam petia metallina conflata 5 flor. Holl. 8 st. fac. 6 g. 15 st. curr.
- Solvi adhuc eidem 3 flor. Renenses Holl. 12 $\frac{1}{2}$ st. sibi adhuc restante super unicornibus conflatis fac. 4 flor. 10 st. 7 $\frac{1}{2}$ alb.
- Summa 31 g. 10 st. 7 $\frac{1}{2}$ alb.
- xxv *Derde reeks*: Item magister Iohannes de Mabuge demandatus fuit hic venire in causa differentie inter magistrum Gregorium Velmans et capitulum et vacavit 12 diebus unde solvi eidem ex decreto capituli de quolibet die 20 st. Holl. Et adhuc de expensis suis 8 flor. Holl. iuxta conventionem cum eodem initam, fac. simul 20 flor. Holl. fac. 25 flor. curr.
- xxvi Item capitulum ordinavit et mandavit dari cuidam pauperi artifice scilicet magistro Gregorio Velmas ex charitate propter Deum, sic solvi eidem 100 flor. Holl. fac. 126 g. curr.

TENTOONSTELLING VAN FAMILIEPORTRETTEN, NAGELATEN DOOR
WIJLEN JHR. MR. C. H. BACKER.

Tijdens de verbouwing van het deftig patriciërhuys op de Keizersgracht te Amsterdam, waarvan deze portretten langzamerhand een als het ware onafscheidelijk deel zijn gaan uitmaken, zijn zij op initiatief van Jhr. Mr. J. F. Backer, den zoon van wijlen Jhr. Mr. C. H. Backer, een tijdlang (September—October 1909) in het Stedelijk Museum te Amsterdam tentoongesteld geweest. Door diens zorgen was bovendien een catalogus saamgesteld, die bevat hetgeen men maar wenschen kan en vooral ook door de verwijzingen naar tentoonstellingen, waar eenige der stukken fungeerden, door opmerkingen aangaande replieken enz., zeer nuttig is en van blijvende waarde.

Het was een voor genealogische zoowel als voor kunst-historische studie belangrijke tentoonstelling, vooral omdat de portretten in het museum zooveel beter te bestudeeren waren dan uitteraard in een bewoond huis mogelijk is.

De collectie is uit een kunsthistorisch oogpunt vooral belangrijk om de laat-zeventiend'eeuwsche en vroeg-achttiend'eeuwsche portretten, die zij bevat. De zestiend'eeuwsche zijn niet van groote beteekenis: de ronde portretjes van Willem Backer Willemsz., Lysbeth van Leuven enz. (Nrs. 1—4) zijn van vrij onbeteekenende meesters: zware

1) Hier is één onleesbaar woord weggevallen.

schaduwen, zwakke handen enz. De wapens op 1 en 3 zijn er blijkbaar in de zeventiende eeuw (opnieuw?) ingeschilderd.

No. 5, het portret van Abraham le Gillon, gedateerd 1623, is pittiger: er is veel in, dat aan David Bailly doet denken. Achterop staat een wapen, dat mij voorkomt, 18^e-eeuwsch te zijn.

Het was een genot, hier weer te zien het portret van Simon Schaep (No. 6), gedateerd 1606, dat een der sieraden was van de Haagsche portretten-tentoonstelling in 1903. Evenmin als toen, is het mij thans mogelijk, uit te maken, welke fijngevoelige schilder er de auteur van is. Het doet aan meesters als Aert Pietersz. denken.

Blijkbaar heeft een der voorvaderen van den tegenwoordigen eigenaar op een keer een keurig werkend schilder laten komen, om op tal van portretten de wapens te plaatsen van de personen, die hij meende dat waren afgebeeld. Dit is toen geschied met een zorgvuldige gelijkmatigheid, zooals men die zelden ziet. Van Willem Backer (1595—1652) af (Catalogus No. 7) begint het. Dan volgen Nrs. 8, 10, 11, 12, 20, 21, 38, 39, 40, 41, op ieder waarvan het wapen van een zelfde palet geschilderd is. Misschien blijkt uit de familiepapieren wel, aan wien deze »bewerking» indertijd is opgedragen.

Zeer leerrijk was verder de kennismaking met de oude copieën naar Netscher (Nrs. 9 en 10), Elias (No. 18) en Ketel (Nrs. 20 en 21). De beide eerstgenoemde waren gemakkelijk als zoodanig te herkennen en ook aldus gecatalogiseerd; die naar Elias (portret van Jacob Backer, 1572—1643) wordt in den catalogus »herhaling» genoemd. Dit is in zooverre juist als het herhaald is naar den kop van Jacob Backer in het schutterstuk van Elias in het Rijksmuseum (No. 891), zooals de catalogus terecht vermeldt. Maar: het is geen eigenhandige herhaling. Daarvoor is het te slap, te flauw, te veel nagetrokken. Nergens vertoont het eenige kwaliteit, die aan eigenhandig werk van Elias eigen is. Het is een niet eigenhandige herhaling, dus een copie. Mag men nu zulk een werk Elias noemen? M. i. stellig niet, zelfs al ware bekend, dat het indertijd door Elias zelf als zijn eigen werk geleverd werd en het copieerbedrag aan hem uitbetaald. Immers het ligt voor de hand, in dit en dergelijke gevallen (vgl. mijn opmerking in verband met Mierevelt op blz. 129 van dezen jaargang), waar geen technische congruentie is aan te toonen, aan te nemen, dat de schilder dit geestdoodend en tijdroovend werk eenvoudig door een leerling heeft laten verrichten. Ook is natuurlijk mogelijk, dat iemand, die heel niet tot Elias' kring behoorde, van Jacob Backer of diens familie de opdracht kreeg, den kop uit het schutterstuk na te schilderen.

Hetzelfde geldt van de verhouding, waarin de vier met een vraagteeken aan Ketel toegeschreven portretten tot elkander staan. Hier was de vergelijking gemakkelijk, want er waren twee origineelen en twee copieën. De origineelen (20a en 21a), de portretten van Cornelis Jorisz. en Grietje Willemsdr. Backer, beide geschilderd in 1589, zijn zeer karakteristieke stalen van de Hollandsche kunst van dien tijd en zouden zeer goed het werk van Cornelis Ketel kunnen zijn. Zeer duidelijk was nu te zien, dat 20b en 21b door een andere, veel minder vaardige hand zijn gecopieerd naar de bovenhelften van

20a en 21a. Deze copieën hebben dus in artistieke zin met Ketel niets te maken.

Ik stond hierbij iets uitvoeriger stil, omdat het mij voorkomt, dat men ook in zulke gevallen met toeschrijvingen nooit voorzichtig genoeg kan zijn en omdat juist het streven naar het bepalen der juiste verhouding tusschen origineel, replek, copie enz. op den duur tot een beter inzicht in de wijze van werken in de ateliers onzer oude portretschilders moet leiden.

Hoe belangrijk copieën naar verloren schilderijen kunnen zijn, bleek weer eens uit de verzameling familie-portretten, door Gerrit Pietersz. Schaep (1599—1655) verzameld, een belangrijk onderdeel der verzameling Backer. Schaep heeft zelf de prijzen, die hij telkens voor een copie gaf, (*f* 6 tot *f* 36) aangeteekend en Jhr. Backer vermeldde ze in den catalogus. Een allercurieuste collectie, waarin vooral van beteekenis zijn de copieën naar de oudste portretten, die blijkbaar teruggaan op schilderijen van Amsterdamsche meesters uit de eerste helft der 16^e eeuw. Bij het portret van Pieter Jacobsz. Schaep (1486—1544) staat b.v. o. m. aangeteekend: »syn schilderie is tot Amsteldam op de Cloveniersdoelen in Coninx Camer, staende over de glasen. Ende is geschildert met een groene bonte tabbaert met vossen gevoert. Item is noch een principael bij Oom Schaep, welke gecomen is uyt den boedel van Dirck Schaep.»

In de beide copieën naar de familiegroepen van Jan Occersz. met vrouw en kinderen ziet men duidelijk, hoe de copïist Mr. Symon, die ze samen voor *f* 24 schilderde, gepoogd heeft, den 16de eeuwschen schildertrant na te volgen. Er zit daardoor nog iets in, dat aan Scorel en zijn tijdgenoten herinnert. Schaep teekent bij een ervan aan, dat het »zeer wel uitgeschildert (is) in een tafereel, 't welck, eerst in kerk (te Dordrecht?) boven haer graff daerna in 't H. Geest Huys gehangen heeft, en nu ten Huuse van Herman Halling Hrm. Jansz.»

Ook de portretten van de Dordtenaars Jacob, Oem Heeren Jacobsz. en Catrijn Croostwijck gaan blijkbaar op een dergelijken of op denzelfden Scorel-achtigen, misschien Dordtschen meester terug.

Voor details naar den catalogus verwijzend, som ik nog enkele der voornaamste werken op: de belangrijke serie portretten door Maes, den jongen Frans van Mieris, Jan ¹⁾ en Willem van Mieris (waar kan men beter de soms minieme verschillen bestudeeren, die er tusschen deze Mierissen bestaan in portretten, waarin de jongere den stijl van den oudere tracht na te volgen?), van Musscher, Boonen en vooral de zeer goede Tischbeins, portretten van Jhr. Mr. Cornelis Backer Hendricksz. (1766—1819) en Agnes Maria Dedel (1767—1827). Alleen is de geele geretoucheerde plek aan den hals der laatste wat hinderlijk.

1) Het portret van Willem Backer (1595—1652), No. 28 van den catalogus, wordt daar als Jan van Mieris vermeld met de aantekening, dat het een copie is naar een vroeger portret. Het origineel kan naar mij voorkomt moeilijk van iemand anders dan Caspar Netscher geweest zijn, terwijl deze copie zonder twijfel van de hand van Michiel van Musscher is, gelijk blijkt uit vergelijking met No. 33, door v. Musscher in 1681 geschilderd. De toeschrijving van 34 aan v. Musscher en van 30 aan Willem van Mieris berust blijkbaar op een toevallige verwisseling der nummers, daar beide werken gesigneerd zijn.

Onder de teekeningen noemen wij nog de twee prachtige portretten van Mr. Gerrit Schaep Pietersz. en Johannes de Visser door David Bailly. Schaep teekende er bij aan: »Wij beide op perkement bij David Bailly v. Leyden *f* 42”.

Eindelijk de mooie collectie van niet minder dan zeven fraaie teekeningen van Wallerants Vaillant. Nog vermeld ik den vloten, wat slordig gepenseelden maar frisschen Palamedes (gemerkt en gedateerd 1626), portret van Willem Backer (1601—1673) en een onbekend mansportret (N°. 35) door een onbekend meester, wiens monogram bestaat uit een A, P, (D?), H. en P. Het is 1667 gedateerd.

Tot slot mag wel gezegd worden, dat deze collectie familieportretten, zorgvuldig onderhouden en gerangschikt als zij is, nog in de laatste jaren aangevuld door aankopen van stukken, die het beeld van het geslacht Backer helpen voltooiën, een voorbeeld mag heeten voor de wijze, waarop zulk een statige reeks van contereitsels piëteitvol kan worden bewaard en bijeengehouden. Moge ze nog lang een trots der Backer's blijven en moge deze tentoonstelling er het hare toe hebben bijgedragen, om de zorg voor in ons land nog in particuliere handen berustende familieportretten te doen toenemen en vooral om den verkoop ervan tegen te gaan.

Den Haag, December 1909.

W. MARTIN.

KEULSCHE INVLOED OP DE NEDERLANDSCHE GOUDSMEEDKUNST.

Dezer dagen kwamen mij, deels in afschrift, vier getuigschriften in handen, opge- maakt voor personen, die, waarschijnlijk als leerling, in het goudsmidsgilde te Keulen wenschten opgenomen te worden. De origineelen hiervan werden verkocht in de veiling bij Fred. Muller te Amsterdam van April 1890. De inhoud is eenvoudig eene verklaring van echte geboorte en poorterschap, die slechts in zooverre merkwaardig is, dat hierin o. a., blijkbaar ter voldoening aan de eischen voor opname in het Keulsche gilde, wordt verklaard, dat de betrokkenen zijn »noch baertscheres kint, noch linnenwevers kint, noch pipers-, noch speelmans kint” ¹⁾. Ik volsta hier met te wijzen op deze (blijkbaar Keulsche) gelijkstelling van baardscheerders en wevers met de rondtrekkende speellieden, zonder thans op dit overigens merkwaardig verschijnsel hier nader in te gaan.

De vier verklaringen zijn: 1°. voor Dirck Poes Vranckensoen, afgegeven door de regeering van Leiden in 1419;

2°. voor Johan van Brandenbergh, afgegeven door die van Utrecht in 1426;

3°. voor Herman van Monster, afgegeven door die van Groningen in 1427, en

1) No. 2418 (Leiden), 2654 (Groningen en Antwerpen) en 2569 (Utrecht). De Leidsche verklaring luidt, dat hij is »onse ingeboren poorter, een gheëcht kint is van vader ende van moeder ende gheen bastaert en is noch nyemant eyghen en is, noch baertschereskint, noch linnenweverskint, noch pipers, noch speelmans kint”. De Utrechtsche verklaring voegt hieraan nog toe »in der kerspels kercken zo Buerkirchen bynnen onser stad overmits die heilige kristliche douffe gedain mit namen Johan.

4°. voor Bertelmees Kempe, afgegeven door die van Antwerpen in 1505.

Zijn dit slechts verspreide gevallen, waaruit alleen voor deze vier goudsmeden eene conclusie te trekken valt, of zijn het er enkele uit vele? In het eerste geval zoude het reeds een bewijs leveren van den goeden naam, waarin het Keulsche gilde in Holland stond, en reeds kunnen bijdragen tot verklaring van invloeden van uit Keulen op de ontwikkeling van de Hollandsche goudsmidskunst geoefend, doch van nog grooter gewicht zoude het zijn, indien thans nog uit de Keulsche archieven een grooter lijst van leerlingen of gezellen kon worden opgemaakt, die van ons vaderland naar Keulen togen, om in de rijke bisschopsstad met bloeiende goudsmidskunst hun opleiding te volmaken.

Het komt mij wel belangrijk voor om hierover eens een nader onderzoek in de Keulsche archieven in te stellen en het is dan ook het doel dezer korte mededeeling om hierop voor verder onderzoek de aandacht te vestigen.

J. C. OVERVOORDE.

NATIONALE AESTHETICA EN NATIONALE VERGISSINGEN.

Slechts met een enkel woord wensch ik, van een bepaald standpunt uit, de aandacht te vestigen op de bijdrage van den heer J. F. M. Sterck in het 51ste Jaarverslag van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (1909).

De zooeven genoemde auteur bespreekt daar in een degelijk doorwerkt opstel de producten van den Amsterdamschen goudsmid en mozaïekwerker Dirck van Rijswijck. Op zich zelf beschouwd is de arbeid door den heer Sterck hier gepresteerd verdienstelijk, zijn gegevens heeft hij goed weten te sorteeren, zijn dokumenten zijn zoo volledig mogelijk waar het er op aankomt ook over de levensgeschiedenis van v. Rijswijck iets deugdelijks en geloofwaardigs te geven en de aangehaalde plaatsen van verschillende auteurs uit den tijd toonen, aan wie het nog niet wist, dat de heer Sterck aan zijn historische studiën hogere eischen stelt dan bloote feitenmededeeling. Tot zoover mag men, geloof ik, slechts lof uitspreken en het artikel als ter zake afdoende aanprijzen.

Er gaat echter door het weefsel van dit historisch opstel ook een magere inslag van aesthetische oordeelen over het werk ¹⁾ van D. v. Rijswijck, zooals dat trouwens bij de 11 reproducties, die zeer goed geslaagd zijn, te verwachten was.

Gebrek aan ruimte maakt het mij onmogelijk de niet al te talrijke zinnen die laatstgenoemde oordeelen behelzen hier af te drukken, wat ik fatsoenlijkheidshalve tegenover den auteur 't liefst zou doen. Ik beperk mij dus noode tot een enkele aanhaling:

P. 5. . . . »D. v. R., wiens werk, hoe bescheiden het ook oppervlakkig lijken moge wel een nadere beschouwing verdient. Vooreerst omdat het éénig is onder de voortbrengselen der 17de eeusche kleinkunst. Ten tweede, omdat het door de tijdgenooten ten hoogste gewaardeerd werd". Hier maak ik voorloopig enkel bezwaar tegen de quali-

1) Waarvan tevens een uitvoerige chronologische lijst is gemaakt.

ficatie »bescheiden», tenzij de heer S. hiermede alleen op de *kleine afmeting* van sommige paneeltjes doelt. Verder past de zinswijze die uit dezen zin blijkt volkomen bij een geheel cultuur-historisch (sit venia verbo) gedacht opstel. Maar dan volgt een aesthetisch oordeel van den auteur zelf, geënveloppeerd in den volgenden volzin:

P. 5. »In dat bloeitijdperk was de kunstzin zóó diep in het karakter van ons volk doorgedrongen, waren er zooveel, dat de werkman, meestal een kunstenaar in zijn vak, wilde hij, dat zijn naam op den voorgrond kwam, al door bijzondere omstandigheden moest begunstigd worden.» Nu is de voornaamste periode van R.'s werkzaamheid, 1650—1665, zooals de auteur die zelf omgrenst, voor onze »kleinkunst» geenszins meer een bloeitijd, tenzij men quantitatieven maatstaf gebruike of zich slechts op degelijke afwerking wenscht te beroepen; maar men kan de passage desnoods ook wel zóó lezen, dat er hier alleen van den oeconomischen bloei gerept wordt, waartegen niet veel is in te brengen. Tegen het woord »kunstzin» echter teken ik in dit verband beslist protest aan. De werken van den paarlemoer- . . . knutselaar mogen van vaardigheid, voor mijn part van kunstvaardigheid getuigen, als er iets in gemist wordt dan is het *kunstzin*, d. w. z. stijlgevoel, d.w.z. begrip van orde en maat, d.w.z. verder lijngevoeligheid = begrip van omtrek en teekening, van richting en schaduwlagen, dat wil eindelijk zeggen: begrip van en gevoel voor kleur. Hierop zullen we beneden moeten terugkomen.

Maar de biograaf gaat voort in zijn lof; op pag. 51 lezen wij o. m.: »Op sommige der bestgeslaagde tafels zien we die bloemen en aren als wiegelende op hunne stelen. In elken ruiker . . . vinden we velerlei bloemen bijeen, elke soort in haar eigenaardig karakter gehouden, omfladderd en omzoemd door allerlei vlugge insekten, die in heerlijk doorschijnende tinten v^lug¹) zijn weergegeven.» En dan verder:

»Zooals van zijn flora de bloemen meest veel beter geslaagd zijn dan de bladeren en stengels, zoo schuilt bij het niet altijd even juist anatomisch weergeven der diertjes, toch de groote bekoring in de geestige¹) houding en de g^uitige¹) kopjes, vooral de vogeltjes, de juffertjes, de aapjes en het kameleon zijn natuurlijk en mooi van beweging» en dan weer: »Smaakvol weet V. R. voor iedere bloem door uitgezocht en verschillend getint en geplaatst paarlemoer, het karakter, de kleur, de ronding en de teerheid der bloembladeren te typeeren; terwijl hij soms op bepaald meesterlijke wijze door het ingraveeren van fijne, donkere lijntjes, bladverven, schaduwen en oneffenheden weergeeft.»

Erkend wordt, dat volgens Uffenbach — »zijn geniussen en engeltjes grof en onbeholpen» zijn — en dat later werk van v. Rijswijck minder goed is, terwijl hij blijkens één, door den heer Sterck voor echt gehouden paneeltje ook ontleeningen aan bekende meesters zonder blikken of blozen met »invenit et fecit» zou hebben gesigneerd.

Deze aanhalingen geven het voornaamste weer van wat ik den aesthetisch-beoordeelenden inslag der overigens degelijke studie noemde.

Gelukkig staan er de reproducties achter om voor wie zien kan en zien wil te

1) De spatieering is van mij.

bewijzen, dat de biograaf hier misbruik maakt van het eens door Cornelius gestipuleerde biografenrecht »Enthusiast zu sein».

Wie zich de moeite wil geven werkelijk te kijken, niet met de tong, of de pen, of door Vondels vreemden bril, maar met de oogen en met een oordeel dat geschraagd is door voldoende vergelijkingen van inlegwerk van andere landen en tijden, zal moeten bekennen, dat Van Rijswijck's paarlemoer gewrochten op hun zwarten grond, absoluut genomen, ze mogen dan technisch uniek zijn — gelukkig dat het bijna zoo is! — zich wat schikking en lijn betreft nauwelijks kunnen verheffen boven de qualiteit van de randversiering op een eezame lantaarnopstekers-prent, of de dessins van grootvaders pantoffel-patronen. — Neem plaat 1; bestudeer den amorphen, kriewelenden letterrommel met de meer dan erg uiteengetrokken letters er in, zie hoe de blommetjes — sommige zouden voor den botanicus wellicht moeite opleveren — tegen de kanten aangedrongen zijn, hoe bot de ster van een narcis (?) het lijnenstel van een roos geworden is, hoe zwaar en ongeleed de »vlugge" insecten boven zijn en eindelijk hoe verdwaald de dateering 1671 er onder staat. Het is verre van fraai voorwaar! En de tafel der Goden van 1660 (goede tijd), waar de bloemen met hun ijzerdraadstengels zoo kris-kras door elkaar woelen, waar de begrippen »vlakversiering" en »tafel" geheel zijn opgeofferd aan een slordig schilder-achtig effect! we behoeven niet eens op die allerslechtst geteekende »juffer" te wijzen, het is nu eenmaal niet veel zaaks, als men het uit een ander oogpunt dan van dat der technische bezwaarlijkheid wenscht te bezien. Ik mag niet meer ruimte vergen om ook over de andere stukken mijn meening in dien zin te formuleeren. 't Best, want 't meest bijeengehouden en elastisch, maar toch wat gepropt, rammenasachtig in 't midden, lijkt ons de ruiker op ebbenhout in 't bezit van Jhr. W. Six; zwaarder van stelen, veel loomer van omtrek en arceering, de als N°. 5 afgebeelde boeket in vaas. Zouden we hier niet met een atelier-werkstuk te doen hebben? 't Allerminst, haast kinderachtig van bladwerk, takken-omtrek en teekening der vaas is de naar het stuk van Hondecoeter gevolgde compositie, anders als *repoussoir* voor den waarlijk zoo koninklijk decoratief gecomposeerden Hondecoeter voortreffelijk. Men moet al willen aannemen, dat Van Rijswijck dit stukje heeft afgeroffeld, als men aan zijn auteurschap zal gelooven, maar waarom zouden ook anderen niet meegeknutseld hebben? Ik moet bekennen dat »echt" en »valsch" van zulke zaken mij matig belang inboezemt. Wel van gewicht echter is aan dit heele geval, wat men er achter voelt en wat ik door mijn titel poogde aan te duiden: wij zijn altijd weer dupe van »nationale aesthetiek".

We gelooven aan de verdiensten van iemand, die in Holland groeiende bloemen nabootst, al zijn ze dan ook geïmporteerd, alleen omdat hij zich daarmee Nederlander schijnt te toonen in de alles goed makende 17de eeuw, we gelooven aan die verdienste op gezag van Nederlands machtigsten dichter van wien de heer Sterck anders zoo juist zegt: »Nu was Vondel, . . . op het gebied der beeldende kunsten wel niet juist een kenner . . .", en op gezag der curiositeiten-notities van eenige mindere goden. Ik zeg; wij gelooven er aan; ik bedoel: een niet al te kleine gemeente is nog steeds bereid de oogen desge-

wenscht in den zak te steken voor een zichtbaar ding, mits het Nederlandsch zij en er maar wat over te *hooren* valle. En nu moge men de Nederlandsche kunstnijverheid in haar *beste* uitingen, denk eens aan ons mooiste Delfsch, aan Pijnacker, aan Frytom e. a., zelfs reeds overschatten, in ieder geval is onze reputatie te goed om ons niet exclusief te houden tegenover een wel vaardigen maar verre van aardigen knutselaar — zooals Van Rijswijck was. — In zoo iemand meer dan een in zijn soort interessant verschijnsel te zien van rade- en redeloos geworden versierwoede is helaas wel een nationale vergissing.

W. VOGELSANG.

BOEKBESPREKINGEN.

PEINTURES ECCLESIASTIQUES du moyen-âge, publiées par G. van Kalcken. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & fils, 1909.

Als vervolg op de vroeger door den heer van Kalcken gepubliceerde afbeeldingen der gewelfschilderingen van Naarden, Warmenhuizen en Alkmaar, met tekst van Jhr. Six, verschijnt thans eene nieuwe serie, die in 5 afleveringen de schilderingen in de kerken te Herpen, Zalt-Bommel, Breda en Utrecht en de fragmenten van Jacob van Oostsanen's bekende schilderijen uit de Nieuwezijds Kapel zal omvatten. Elke aflevering geeft 8 reproducties met een paar bladzijden tekst.

De eerste aflevering is aan de gewelfschilderingen te Herpen gewijd, waarbij de schrijver echter wel wat al te bescheiden is geweest, door zijne toelichting te beperken tot eene verklaring van de voorgestelde figuren. Gaarne toch hadden wij hierbij ook iets naders vernomen over de kerk zelf, waarin deze gewelfschilderingen geplaatst zijn, den tijd van het ontstaan hiervan en den toestand vóór de restauratie. De afbeeldingen wettigen het vermoeden, dat na de restauratie van de oorspronkelijke beschilderingen slechts weinig is overgebleven en met te meer grond zouden wij daarom verwachten, dat in deze uitgave eene afbeelding van den oorspronkelijken toestand niet zoude ontbreken, aangezien de restauratie, waarbij de oude beschildering grootendeels verdween, op aansporing van den schrijver schijnt te zijn geschied. Wel wordt vermeld, dat de toestand niet gunstig was, doch noch uit den tekst, noch uit de afbeeldingen blijkt wat nog origineel is en wat tot het 20ste eeuwse restauratiewerk valt te rekenen.

Bij de beschouwing van het ensemblebeeld valt het op, dat de plaatsing der figuren in hoofdzaak symetrisch is, doch dat bij gedeelten de symetrisch te verwachten figuren ontbreken, zooals in de 2de travee aan de zuidzijde en de 3de aan de noordzijde. Is hier de rankenversiering origineel of is deze eenvoudig doorgevoerd daar de oorspronkelijk aldaar geschilderde heiligen niet meer te herkennen waren?

Over deze en tal van andere vragen laat de heer van Kalcken ons in het duister.

In een der gewelfvelden is een wapen afgebeeld, dat door den schrijver als waarschijnlijk van een der Heeren van Herpen wordt vermeld. Eenige nadere studie ware

hier niet overbodig geweest, daar dan ware gebleken, dat dit het wapen is van Philips, graaf van Cleve en van der Marck, heer van Ravestein, Wijnendaal, Herpen enz., een der belangrijkste figuren van zijn tijd, verwant aan Philips van Bourgondië en bij hem hoog in aanzien en zelfs in 1480 bij afwezigheid van den vorst, met Engelbert van Nassau, diens stedehouder, totdat hij als borg voor de beloften van den vorst te Gent, na den woordbreuk van Philips, zich opwierp als verdediger der steden in Vlaanderen en Brabant tegen den vorst. In Gent dwong hij de belegeraars tot den aftocht en in Sluis week hij eerst na eene roemvolle verdediging en het springen van het kruithuis. Na het verdrag van 13 October 1488 liet Philips hem in al zijne bezittingen en had er eene verzoening plaats. De graaf kwam na dien tijd weinig in de noordelijke Nederlanden en was als legeroverste in verschillende landen werkzaam. Hij was bijzonder aan Herpen gehecht. Omstreeks 1504 gaf hij aan de inwoners het poortrecht van Ravenstein en bij zijn tweede testament van 20 Mei 1526 vermaakte hij o. a. eene rente van 30 pond voor uitdeelingen aan 13 armen in de hiervoor gestichte 13 kamers bij de kerk te Herpen. Het was een kunstlievend man, wiens tapisseries St. Jean bekend waren. Hij gaf o. a. een geschilderd raam aan de Sint Maartenskerk te Luik bij het feest der Translatie van Sint Lambert en stichtte een rijkversierden bijbouw bij het klooster te Groenendaal, waarvoor hij nog bij zijn testament nadere beschikkingen trof¹⁾.

Waarschijnlijk is de schildering uit den tijd van de verleening der poortrechten, daar hij in later tijd niet of weinig in de Noordelijke provincies vertoefde. Als herinnering aan deze belangrijke persoonlijkheid verkrijgen de gewelfschilderingen dubbele waarde.

Na de meer uitvoerige bespreking van de eerste aflevering kunnen wij thans kort zijn over de tweede, gewijd aan de schilderijen van Jacob Cornelis van Oostanen uit 1518, afkomstig van de N. Z. kapel. Ook hier is de tekst uiterst pover. Alle verwijzing naar de bestaande literatuur ontbreekt en zelfs wordt niet vermeld, waar deze schilderijen thans te vinden zijn.

De reproducties zijn goed en leveren eene zeer gewenschte aanvulling van het beschikbaar vergelijkingsmateriaal. Reeds als zoodanig was het uitgeven hiervan een verdienstelijk werk. Wellicht geven deze opmerkingen aan den schrijver aanleiding om bij de volgende afleveringen ook aan den tekst wat meer zorg te besteden.

J. C. OVERVOORDE.

C. W. LUNSINGH SCHEURLEER, *Catalogus eener verzameling Egyptische, Grieksche, Romeinsche en andere oudheden* ('s-Gravenhage, 1909).

Het betreft hier eene hoofdzakelijk sedert 1902 bijeengebrachte verzameling, welke voornamelijk antieke statuetten van brons en terra-cotta, marmeren beeldhouwwerk (zij het dan ook geen levensgrooten stukken) en beschilderde vazen bevat. »Het doel der verzameling is», lezen wij op blz. 1, »om met bescheiden middelen een beeld te geven van

1) Zie over hem bij van der Aa en de daar aangehaalde werken en verder: Edmond Poulet, *Biographie nationale*, bar. de Chestres de Hanefte, *l'Histoire de la maison de la Marck* en diens artikel in: *Compte rendu de la Comm. royale d'histoire*, 1899, bl. 223.

de ontwikkeling van de Grieksche kunstnijverheid. De Egyptische voorwerpen moeten niet zoozeer dienen om de verschillende fasen dezer kunst te illustreeren, maar meer om te doen zien, hoe nauw verwant van oorsprong de Grieksche en Egyptische beschaving waren en tevens hoe sterk die beide op elkanders ontwikkeling hebben ingewerkt." Het moet erkend worden, dat het beoogde doel bereikt is; de verschillende tijdperken der Grieksche kunstgeschiedenis zijn daartoe volledig genoeg in de collectie Scheurleer vertegenwoordigd. Zoo is dan ook de »Historische Inleiding», waarmede de Catalogus begint, hier geenszins misplaatst. In een 50-tal bladzijden wordt hier, voor wie deze verzameling wenscht te bestudeeren en uit haar wil leeren, in hoofdlijnen de geschiedkundige ontwikkelingsgang der antieke kunst en kunstnijverheid geschetst; daarbij heeft de schrijver door aan de behandeling van het algemeene die van het bijzondere, dat de eigen verzameling biedt, te verbinden het onpersoonlijke, dat een kort overzicht van een historisch studiegebied anders zoo licht krijgt, op de gelukkigste wijze weten te vermijden. De beschrijving der voorwerpen zelve verdient allen lof: zij is zakelijk, helder, volledig, sober en juist. Telkens worden wij op analoge stukken in andere verzamelingen of in archaeologische publicaties opmerkzaam gemaakt. De vraag naar den

Beschilde Grieksche vaas gevonden te Kameiros (Phodos).

Romeinsche zilveren beker gevonden te Castel bij Mainz.

tijd en de landstreek, waartoe elk voorwerp behoort, wordt steeds gesteld en met omzichtigheid beantwoord. Van de 575 nummers, die de Catalogus telt, vindt men er een aanzienlijk aantal op 54 platen naar fotografieën of overtrekteekeningen uitstekend gereproduceerd. Eene lijst van vindplaatsen en een algemeen alfabetisch register verhoogden de waarde van den Catalogus voor wie er voor wetenschappelijke doeleinden

gebruik van wil maken. Band, formaat, druk en papier getuigen van smaak, hetgeen zoowel den schrijver als de firma Nijgh en van Ditmar te Rotterdam, bij wie het werk gedrukt is, tot eer strekt.

Eene uitvoerige bespreking van den Catalogus eener verzameling als deze zou mijns inziens, hoezeer de vele fraaie, ten deele ook zeldzame stukken daartoe uitlokken, in dit tijdschrift minder op hare plaats zijn. Met des te meer nadruk zij echter gewezen op het

Fragment van eene rood-
figurige attische vaas.

verblijdende feit, dat nu ook in Nederland (naast de bekende collectie in het Rijksmuseum van oudheden) de grond is gelegd voor eene aanzienlijke particuliere verzameling van Grieksche oudheden, zooals er tot nu toe alleen in het buitenland werden aangetroffen, eene verzameling, waarvan wij alle reden hebben om aan te nemen, dat de Catalogus, die thans voor ons ligt, ze ons nog eerst vertoont in een aanvangsstadium. Den eersten geïllustreerden, modernen Catalogus van Grieksche oudheden, die in ons vaderland verschijnt, begroeten wij met vreugde en dankbaarheid en voegen daaraan den wensch toe, dat het den Heer Lunsingh Scheurleer gelukken moge zijne verzameling ook in de toekomst met even belangrijke stukken, als er onder zijne laatste aanwinsten worden aangetroffen, te verrijken en, kan het zijn, ook nog eens eenige stukken te veroveren van de groote Grieksche beeldhouwkunst, waarvan wij in Nederland nog zoo bitter weinig bezitten.

C. W. VOLLGRAFF.

HET OUD-HOLLANDSCH HUIS. Veertig platen met beschrijvenden tekst door Mr. S. Muller Fz. en Prof. Dr. W. Vogelsang. A. Oosthoek en M. Nijhoff, 1909.

Weinig voorwerpen in het Stedelijk Museum te Utrecht plegen zoo algemeen de aandacht te trekken als het Poppenhuis of Kabinet Pipersberg, doch gewoonlijk wordt het hierbij meest als een rareit en als een kostbaar speelgoed beschouwd. De groote waarde als document voor de geschiedenis van de huisinrichting en het meubilair werd wel reeds door J. Scheltema voor het Amsterdamsche en door Mr. Muller voor het Utrechtsche kabinet betoogd, doch eerst door eene bewerking als in deze uitgave, met doorwrochten tekst en zeer rijke en uitstekend geslaagde illustratie, wordt de hooge waarde ervan in het volle licht gesteld, al moge de vergelijking van de waarde der poppenhuizen, als bijdrage voor de beschavingsgeschiedenis, met die van Pompei voor het oude Rome, niet van eenige overdrijving zijn vrij te pleiten. Het was een uitnemende gedachte om het onderwerp niet te beperken tot het Utrechtsche poppenhuis, maar hierin tevens de andere bekende kabinetten te betrekken, waardoor een uitnemend overzicht wordt verkregen van de ontwikkeling van de huisindeeling over het behandelde tijdvak van ongeveer 80 jaren.

Om dit te kunnen geven was echter niet alleen noodig de kennis van de geschiedenis dezer kabinetten en van de in dit werk in extenso opgenomen oude inventarissen, —

daartoe was ook vereischt een groote kennis van de geschiedenis van het meubilair in het behandelde tijdvak, om de gegevens tot het volle recht te doen komen, om alles in zijne juiste beteekenis te doen spreken. Het kort vergelijkend overzicht der huizen werd op deze wijze een der beste behandelingen van dit onderwerp, die in onze taal verscheen.

Uitvoerig wordt de geschiedenis der kabinetten geschetst. Het belangrijkste, dat een aantrekkelijkheid vormt van het Utrechtsch museum, ontstond omstreeks 1680; de oudste dateering op een der voorwerpen is 1674, de jongste 1690, het is waarschijnlijk te Amsterdam vervaardigd, en was achtereenvolgens door aanhuwelijking in bezit van den Amsterdamschen tabakshandelaar Peter van der Beek in 1738, den schout van Aalsmeer Dirk Slob in 1743, den muntmeester Martinus Holtzhey en diens dochter J. H. C. Holtzhey, weduwe van E. H. Pipersberg, die het in 1866 aan de gemeente Utrecht ten geschenke gaf. Het was toen nog vrijwel compleet, al waren soms enkele voorwerpen er uit ten geschenke gegeven of er uit ontvreemd (in 1831).

Nauw verwant hieraan is het oudste poppenhuis in het Nederlandsch museum, dat volgens de overlevering voor tsaar Peter den Groote was vervaardigd, doch door hem zoude zijn geweigerd, toen de kosten boven het geraamd bedrag van *f*20.000 (of *f*30.000) liepen. Het kwam in het bezit van Christoffel Brants, den resident van den tsaar te Amsterdam, daarna van den kunsthedelaar C. A. Roos. Het is tot in details verwant en waarschijnlijk van denzelfden vervaardiger, doch minder kostbaar ingericht. Een derde eenvoudiger exemplaar, ongeveer uit denzelfden tijd, bevindt zich in het bezit van de familie Van Tienhoven te Haarlem en zoude in het bezit geweest zijn van Engel de Ruyter, den zoon van den beroemden vlootvloed.

Eene tweede serie wordt gevormd door het poppenhuis der familie Blaauw te 's-Gravenhage, uit c. 1740, met de typische studeerkamer van Dr. Ludeman, en het tweede huis in het Nederlandsch museum, uit omstreeks 1760, waarbij nog gevoegd had kunnen worden het eerst aan de schrijvers bij het afdrukken bekend geworden huis van de familie De Marees van Swinderen, uit omstreeks 1728.

Uitvoerig wordt de inrichting der huizen en de meubileering der kamers nagegaan en de ontwikkeling hiervan in de verschillende jaren, waarin deze huizen zijn ontstaan, waarbij ook enkele malen wordt verwezen naar de op schilderijen uit dien tijd voorkomende interieurs. Onnoodig te zeggen, dat de kundige oud-onderdirecteur van het Nederlandsch museum, die uitvoerige studies op het gebied van het meubilair maakte en zoo uitstekend hierop tehuis is, dit onderwerp op uitnemende wijze behandelt en hierbij tal van bijzonderheden weet te verwerken, die aan dit werk een blijvende waarde verzekeren. Wanneer wij bij het vele, wat ons hierbij geboden wordt, nog iets meer bewerkt zouden wenschen dan is het het kleinere huisraad, dat wij slechts vinden aangestipt naast de uitvoerige behandeling van het groote meubilair.

De veertig groote afbeeldingen zijn uitstekend geslaagd en de druk is goed verzorgd. Alleen is voor den tekst een wat sterk glinsterend papier gekozen, hetwelk sterk reflecteert en daardoor het lezen niet veraangenaamt.

J. C. OVERVOORDE.

KORTE BERICHTEN.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag over 1909 van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam. — Het jaarverslag van dit genootschap, uitgebracht op de één en vijftigste algemeene vergadering door den voorzitter E. W. Moes behelst als gewoonlijk de kroniek van 't afge-loopen vereenigingsjaar, 't kort overzicht der bijdragen op de vergaderingen, waaruit we aanstippen:

A. W. Weissmann over Ph. Vingboons, den bouwmeester;

Prof. Jhr. Dr. J. Six over Rembrandts prenten; sedert in »Oud-Holland», jaarg. 1909, verschenen;

Dr. J. H. Holwerda Jr. over de onder zijn leiding uitgevoerde opgravingen aan het Uddeler meer;

J. F. M. Sterck over den goudsmid en paarlemoerwerker Dirck van Rijswijk, dat met 11 illustraties in het jaarverslag werd opgenomen; e. a. m. Verder de gewone mede-deelingen en verslagen van conservatoren; goede reproducties van penningen.

Oud-Gorcum. — Te Gorinchem is eene vereeniging Oud-Gorcum opgericht voor »het behoud van gebouwen en voorwerpen, welke getuigenis afleggen van den kunstzin onzer vaders». Het ligt in de bedoeling om het huis Bethlehem in te richten tot een museum betrekking hebbende op de geschiedenis van de stad en omgeving. Het bestuur van Oud-Gorcum bestaat uit de H.H. Mr. V. G. A. Boll, voorzitter; Mr. S. baron Creutz, penningmeester; Jhr. Mr. N. C. de Gijsselaar; J. C. de Haan; Dr. L. van Elfrinkhof en Jhr. W. F. R. van Naerssen, secretaris.

Monumenten.

Het Arsenal te Amsterdam. — In de »N. Rott. Ct.» vindt men het volgend overzicht van het Voorloopig Verslag. Zeer vele leden verklaarden met de strekking van dit wets-ontwerp niet in te stemmen. Tegen den verkoop hadden zij in de allereerste plaats overwegend bezwaar, omdat zij het niet konden goedkeuren, dat met medewerking van het Rijk een zoo fraai overblijfsel uit den bloeitijd onzer nationale architectuur tot ondergang wordt gedoemd.

Enkele leden stelden de vraag, of in het koopcontract aan de vereeniging niet de verplichting zou kunnen worden opgelegd, den gevel ongeschonden te bewaren.

Het werd door vele leden twijfelachtig geoordeeld, of bij den verkoop een algemeen belang is betrokken. Dat de genoemde vereeniging in het bezit komt van een terrein, waarop een nieuwe beurs voor den diamanthandel kan worden gebouwd, is ongetwijfeld voor die vereeniging van belang, maar het algemeen belang, dat daarbij is betrokken, was voor deze leden niet duidelijk. Zij merkten op, dat de hierbedoelde vereeniging slechts de kleine handelaars in diamanten vertegenwoordigt, doch niet de groote juweliers omvat

en dat daarom het gevaar, dat bij gemis aan een doelmatig ingericht en goed gelegen beursgebouw voor die vereeniging, de diamanthandel zich naar het buitenland zou verleggen, niet zoo groot is te achten. De juweliersvereeniging, die in den diamanthandel een veel grootere rol speelt, is voornemens een eigen beurs te stichten. Enkele leden meenden zelfs, dat twijfel geoorloofd is, of de vereeniging »Beurs voor den Diamanthandel» krachtig genoeg is, om zulk een beurs op waardige wijze te exploiteeren. Deze leden wezen er voorts op, dat het Casino, waarin de kooplieden tot dusverre hun handel dreven, even geschikt is als het Arsenal en dat dit gebouw te koop is aangeboden.

Eindelijk werd door deze leden betuigd, dat de verkoop uit een financieel oogpunt bezien voor het Rijk allerminst aanbeveling verdient.

Van andere zijde werd tegen vorenstaande beschouwingen met klem opgekomen. Betoogd werd, dat, getoetst aan het financieel belang van het Rijk, de verkoop ongetwijfeld moet worden aangeraden. Deze leden verklaarden het algemeen belang, gelegen in het verschaffen van een goed lokaal aan genoemde vereeniging, hoog te stellen, daar zij een zeer belangrijken, zich sterk ontwikkelenden tak van den diamanthandel vertegenwoordigt. Zij omvat den eigenlijken middenstand van den diamanthandel. Door de weigering om het Arsenal ter beschikking van de vereeniging te stellen, wordt, naar wordt betoogd, het gevaar van verplaatsing van den diamanthandel naar het buitenland vergroot.

Voormalig Spinhuis te Amsterdam. — Gelijk reeds in het Jaarverslag werd medegedeeld, werden van bevoegde zijde te Amsterdam pogingen gedaan om met behoud van het Spinhuis een voor den dienst van de politie geschikte oplossing te vinden. Thans vermeldt de »Opmerker» van 27 Nov. II. dat het gevaar voor slooping waarschijnlijk geweken is en dat de »schoonheidscommissie» een nieuw plan heeft ingediend, waarin het bestaande met de pittoreske gevels behouden blijft en door passenden bijbouw een geheel wordt verkregen, dat aan de nieuwe behoeften van den dienst geheel beantwoordt.

Gevel Voorstraat 146 te Dordrecht. — Door de Vereeniging tot instandhouding van Oude Gebouwen te Dordrecht is de restauratie van het perceel Voorstraat 146 aldaar ter hand genomen, hetwelk dreigde gesloopt te worden wegens den slechten toestand van den gevel. Met subsidie van het Rijk en de Prov. Z.-Holl. Archeologische Commissie en bijdragen van de Vereeniging zelf en van particulieren hoopt men de fondsen te vinden. De restauratieplannen zijn welwillend verstrekt door het Bureau ter bewaring van en het toezicht op de Monumenten te 's-Gravenhage.

Departement van Buitenlandsche Zaken te 's-Gravenhage. — In de afdeelingen der Tweede Kamer werd gewezen op het brandgevaar bij het plan om het onderhuis van het voormalig Rijksarchiefgebouw in te richten voor keuken- en bediendenvertrekken bij recepties van den Minister. Een der leden gaf in overweging om het huis van Groen

van Prinsterer aan den Korten Vijverberg tot ambtswoning van den Minister te bestemmen. De zeer fraaie vertrekken van dit huis zouden zich hiertoe beter leenen dan tot bureaux. Ten slotte werd de hoop uitgesproken, dat de in het te ontruimen departement aanwezige kunstwerken (plafonds, schoorsteenen, deuren, lambrizeeringen, schilderijen, enz.) zouden bewaard blijven en geplaatst worden in de nieuw te stichten Rijksgebouwen.

De restauratie van de *koorkerk te Middelburg* is ten einde gebracht. Bij het opruimen der graven is een gedeelte van den ouden vloer blootgelegd uit de 12de eeuw. In de nis in den zuidelijken gevel zijn de overblijfselen van den Roomsche koning graaf Willem II bijgezet.

Prinsenkerk en Schotsche kerkje te Rotterdam. — In eene vergadering van gecommitteerden en stemgerechtigde leden der Ned. Herv. Kerk te Rotterdam in November II. is met algemeene stemmen besloten om machtiging te verleen tot verkoop van deze twee kerkgebouwen.

Door de Prov. Staten van Noord-Brabant is *f* 5000 toegestaan voor verdere restauratie van den toren te Oirschot en *f* 4000 jaarlijks gedurende 12 jaren voor dien der Lieve Vrouwekerk te Breda.

Bij de behandeling van de VI^{de} afdeling der begrooting voor Binn. Zaken in de 2de Kamer op 22 December I.I. werd steun gevraagd voor de restauratie van den toren te Veere en van de N. H. kerk te Langerak. De Minister beloofde *f* 2500 als eersten termijn van eene subsidie van *f* 5000 bij suppletoire begrooting voor de kerk te Langerak aan te vragen, als ook van de Synode steun wordt verkregen. De kosten worden op *f* 13000 geraamd.

Tegen de voorgestelde post van *f* 2000 voor aankopen voor het Museum Lambert van Meerten te Delft werd door den Heer Asch van Wijk bezwaar gemaakt. Een amendement om dien post te schrappen werd echter met 31 tegen 22 stemmen verworpen.

Musea.

Rijksmuseum te Amsterdam. — Den 3^{den} December werden de nieuwe zalen in het Rijksmuseum, bestemd voor de *collecties Drucker en van Lynden* voor het publiek geopend. Naar aanleiding hiervan mogen wij niet onvermeld laten het schitterend geschenk van den Heer en Mevrouw Drucker, die de geheele collectie in bruikleen gegeven schilderijen aan den Staat der Nederlanden hebben geschonken met bijvoeging van eenige nieuwe doeken.

Waar het hier eene collectie van uitsluitend moderne kunstwerken betreft, ligt de beschrijving hiervan buiten het bestek van dit tijdschrift, doch het feit der schenking is van te overwegend belang om het niet althans aan te stippen met een woord van groote erkentelijkheid aan de schenkers.

In den nieuwen aanbouw van het *Rijksmuseum* te Amsterdam is een 18de eeuwsch stucplafond aangebracht, afkomstig uit een huis aan de Schiekade te Rotterdam, dat door bemiddeling van den heer Jac. van Gils bij de slooping van het huis werd gered.

Van de reeds in het Bulletin besproken *Catalogus van het Friesch Museum te Leeuwarden* is thans eene geïllustreerde uitgave met 24 afbeeldingen verschenen bij de uitgevers Meyer en Schaafsma.

Men vindt hierbij het Museum in- en uitwendig afgebeeld, groepbeelden van de voornaamste terpoudheden en vaatwerk, middeleeuwsch beeldwerk, koper- en zilverwerk, typen van oorijzers en kleederdrachten en friesche meubelen. Een zeer te waardeeren toevoeging geeft de laatste illustratie, waarop verschillende zilversmidskeuren zijn afgebeeld. De prijs van deze geïllustreerde uitgave is matig gesteld (f 1.30) en de uitvoering is uitstekend.

Museum te Nijmegen. — Naar aanleiding van het onlangs door den raad genomen besluit tot vestiging van het gemeente-museum (thans in het Raadhuis) in de voormalige Mariakerk op Mariënborg, hadden B. en W. f 31,000 op de voor 1910 aangeboden gemeente-begroting uitgetrokken voor de inrichting van dat kerkgebouw tot zijn nieuwe bestemming. Bij de behandeling van de begroting in de afdeelingen maakten vele leden tegen den begrotingspost bezwaar.

Toen in begin November in den raad bij de behandeling der gemeente-begroting voor 1910 bedoelde post aan de orde kwam, deelde de voorzitter mede, dat was ingekomen een adres van den heer G. M. Kam, lid der museumcommissie, waarbij hij ten geschenke aanbood een terrein van 1600 M², aan de Eleonorastraat, om daarop een gebouw te stichten voor museum en archief. Adressant stelde echter de voorwaarde, dat het te stichten gebouw genoegzame ruimte zou verkrijgen, ook voor latere plaatsing van zijne verzameling van meerendeels alhier opgedolven voorwerpen, de meeste uit den Romeinschen tijd.

Verschillende leden achtten de Mariakerk voor museum ongeschikt, al konden zij de door den directeur ontworpen plannen uitstekend noemen. Werd eenmaal het Nijmeegsch museum ook verblijfplaats van de verzameling-Kam, dan zou het in den lande eenig zijn, wat betreft de schatten aan voorwerpen uit eigen bodem.

De voorzitter oordeelde, dat het terrein aan de Eleonorastraat voor museum haast even weinig geschikt was als de Hatertsche heide en herinnerde er aan dat B. en W. in 1906 van den minister van binnenlandsche zaken geen toezegging kregen dat het rijk eventueel genegen zou zijn gebruik te maken van zijn bevoegdheid om de door den heer Kam aan het rijk geschonken verzameling aan de bewaring van de gemeente Nijmegen toe te vertrouwen.

Hij gaf den raad in overweging niet op het eenmaal genomen besluit terug te komen, ook met 't oog op de groote uitgaven, welke de stichting van een museumgebouw zoude vorderen: minstens f 75.000.

De raad verwierp het voorstel met 12—11 stemmen en aanvaardde voor de gemeente dus niet het aanbod van den heer Kam.

N. R. Ct. 8 Nov. 1909.

De Heer J. C. L. Druijvestein, die op 2 April 1905 te Parijs overleed, liet een testament na, waarbij hij onder den last van eenige legaten tot zijne eenige erfgename instelde »De vereeniging tot uitbreiding der verzameling van kunst en oudheden op het stedelijk museum te Haarlem.»

Deze vereeniging was op 18 Februari 1875 opgericht voor 29 jaren, aan te vangen op den dag, waarop hare statuten bij Koninklijk besluit zouden worden goedgekeurd. Daar dit had plaats gehad op 31 Mei 1875, en de duur der vereeniging sedert niet was verlengd, al was zij na 31 Mei 1904 feitelijk blijven voortbestaan, was het in hooge mate aan twijfel onderhevig of de vereeniging op 2 April 1905, toen de erflater overleed, rechtens nog bestond en zoo al ja, of zij dan kon erven.

De eenige erfgename volgens de wet was eene krankzinnige, die onder curateele stond. Haar curator ging zoover, als hij maar eenigszins gaan kon, door zich, behoudens rechterlijke machtiging, bereid te verklaren tot het aangaan van eene dading, waarbij de vereeniging afstand zoude doen van alle recht op gemelde nalatenschap en de curator in zijne hoedanigheid aan haar als tegenpraestatie zoude betalen vijftigduizend gulden.

Dit voorstel werd eerst aangenomen, doch nadat de rechterlijke machtiging was verkregen, kwam de vereeniging op haar besluit terug en besloot zij haar geluk in rechten te beproeven. Dit is haar slecht bekomen.

In hare vordering, die onder meer strekte tot erkenning van haar erfgenaamschap, werd zij niet ontvankelijk verklaard bij vonnis der rechtbank te Amsterdam van 26 Juni 1907, W. 8628, bevestigd bij arrest van het hof aldaar van 4 December 1908, W. 8875. Het beroep in cassatie werd afgewezen bij arrest van 17 December l.l. (nog niet gepubliceerd). De Hooge Raad doet zijn breed gemotiveerd arrest hierop steunen, dat om als vereeniging naar het burgerlijk recht, dat is als subject van rechten, te bestaan erkenning volgens de wet van 22 April 1855, S. 32 een vereischte is en dus de vereeniging op het oogenblik van het overlijden van den erflater niet naar het burgerlijk recht bestond.

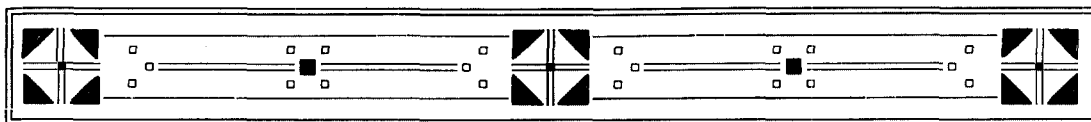
Het standpunt der vereeniging was geweest, dat ook een niet erkende vereeniging subject van rechten is doch slechts handelingsbevoegdheid mist, en dat zij hare handelingsbevoegdheid, noodig om de nalatenschap op te eischen, had herkrege, door bij besluit van 18 Mei 1905 — dat is na het overlijden van den erflater — den duur der vereeniging te verlengen en door bij Koninklijk besluit van 8 Juli 1905 daarop de vereischte goedkeuring te verkrijgen.

Door het niet tijdig verlenging aanvragen ontgaat volgens deze beslissing aan het Haarlemsch museum eene erfenis, die op f450.000 wordt geschat. Moge het althans voor anderen tot eene waarschuwing strekken.

Personalia.

Den 8 December ll. overleed te Haarlem Dr. M. Greshoff, directeur van het Koloniaal Museum aldaar.

Met ingang van 1 December is tot conservator aan het Rijks-Ethnographisch Museum te Leiden benoemd Dr. M. W. de Visser, 2de secretaris-tolk aan de legatie te Tokio.

REGISTER.

- Aanwinsten van het Museum te Alkmaar, 34; van het Museum der Vereeniging »Fléhite« te Amersfoort, 177; van het Kon. Oudheidk. Genootschap te Amsterdam, 34; van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 39—41, 103—108; en van het Rijksmuseum aldaar, 232—233; van het Museum van Oudheden te Arnhem, 177—178; van het Provinciaal Museum van Oudheden te Assen, 34—35; van »Oud-Dordrecht«, 19—22, 136—137; van Edam's Museum, 178; van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, 134—135; en van het Mauritshuis aldaar, 183—186; van het Stedelijk Museum te Haarlem, 178; van het Friesch Museum te Leeuwarden, 96—97, 97—98; van de »Lakenhal« te Leiden, 6—10, 38, 63—64, 108—109, 135—136; van het Museum *Boymans te Rotterdam*, 132—133; der Gemeenteverzamelingen van Utrecht, 139—140.
- Aardewerk, 35, 40—41, 46, 61—62, 63, 113, 134, 226—228.
- Abbenbroek, Wenschelijkheid van de restauratie der kerk, 137.
- Abcoude, Koorhek, 213.
- Adams (P.), bouwkundige, 49.
- Aelst (W. van), Stillevens, 115, 148.
- Aertz. (Pieter), 94, 136.
- Aken, Die Skulpturen-Sammlung des Suermondt-Museums, von Dr. H. Schweitzer, I Bd., bespr. door W. Vogelsang, 173—175.
- Alkmaar, Aanwinsten van het Stedelijk Museum, 34; Aanteekeningen over Alkmaar's monumenten, met afb., 67—94.
- Ameide (Maarten Pietersz. van der), 79.
- Amersfoort, Restauratie van den O. L. V. toren, 155; Verslag omtrent de Vereeniging »Fléhite« over 1908, 177.
- Amondts (Pieter van)?, Portret, 136.
- Amstel (van), geslacht, 125.
- Amsterdam, Verslag van het Kon. Oudheidk. Genootschap over 1908, 34; over 1909, 230; Werking in muren en pilaren der Westerkerk, 35; VIIe Jaarboek van »Amstelodamum«, met lijst van schilderijen en teekeningen van den Dam, 37; De Reguliersgracht, 37; Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 39—41, 103—108; Het voormalig Spinhuis, 65, 231; De St.-Agneskapel, 65; Museum en archief voor Tijdmeetkunde, 97; Stadsgezichten door H. ten Oever, 112; A. Storck, 115 en G. Berckheyde, 194; Restauratie van de Nieuwe kerk, 179, 190; Verkoop van een tuinhuisje, 181; Het Arsenal of voormalig O. Z. Huiszittenhuis, 186—188, 230—231; Het huis aan de drie grachten, met afb., 190, 192—195; Tentoonstelling van familieportretten, nagelaten door Jhr. Mr. C. H. Backer, 218—221; Geschenk-Drucker aan het Rijksmuseum, 232.
- Arentsz. (Jan), 85.
- Arnhem, Restauratie der Eusebiuskerk, 35, 190; Verslag aangaande het Museum van Oudheden, 177—178.
- Assen, Aanwinsten van het Provinciaal Museum van Oudheden, 34—35.
- Bachelier (N.), 213.
- Backer (geslacht), Familieportretten, 218—221.
- Bailly (David),? Portret van Abraham le Gillon, 219; Portretten van Gerrit Pietersz. Schaepe en Johannes de Visser, 221.
- Bardes (Willem), schout van Amsterdam, 81.
- Barendrecht, Verkoop van gedenksteen en grafzerken, 137.
- Beek (Peter van der), 229.
- Beeldhouwwerk, De markies van Spinola, met afb., 30—31; Portretbustes in het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 41;

- Grafzerk der Halewijns te Voorburg, 66; Grafzerken van Floris V, P. C. Palinc en Josina van Foreest e. a. in de St.-Laurenskerk te Alkmaar, 77, 79; Preekstoel enz., aldaar, 78, 85, 86, 89, 92; Mansbuste, 113; Gevelversiering aan het Bethlehemhuis te Gorinchem, met afb., 119–122; Ornamentprentjes van Abraham de Bruyn en een schoorsteen in Charlton House, Kent, met afb., 151–153; Die Skulpturen-Sammlung des Suermondt-Museums zu Aachen, von Dr. H. Schweitzer, I Bd., bespr. door W. Vogelsang, 173–175; Kapiteelen, baldakijns, enz. der gesloopte N. Z. kapel op te stellen in den tuin van het Rijksmuseum, 192.
- Beets (N.), Pieter Cornelisz. Kunst, glas-schrijver en ... schilder?, met afb., 10–16; Een ruitje van Dirick Vellert?, met afb., 17–18; Ornamentprentjes van Abraham de Bruyn en een schoorsteen in Charlton House, Kent, met afb., 151–153.
- Beham (H. S.), 151.
- Benoist (Casper), wever, 74.
- Benvenuti (Pietro), Kerkraam naar —, 35.
- Berchem (N.), Italiaansch landschap, 115.
- Berckheyde (G.), Gezicht op den Vijver en het Buitenhof, door — en J. Huchtenburg, 113; Gezicht op het huis aan de drie burgwallen te Amsterdam, 194.
- Bergambacht, Het slot gesloopt, 141–142.
- Besselich (Adelheid von), 160.
- Beyeren (A. van), Bloemstuk, 112; Visschen, 113, 146, 148; Stillevens, 113, 116.
- Blaauw, 229.
- Blankenheijm (J. J. M.), Zijn portret, door Haverman, 133.
- Bles (Herri met de), 17.
- Bloemaert (A.), Teekeningen, 139.
- Blija, Vondsten bij de afgraving der Sijtsmaterp, 97–98.
- Boekaankondiging, 37–38, 58–63, 130–131, 173–175, 225–229.
- Boeles (P. C. J. A.), Catalogus der meest belangrijke voorwerpen in het Friesch Museum te Leeuwarden, bespr. door C. W. Vollgraff, 58–63.
- Boonen, Portretje, 44.
- Borch (G. ter), Familiegroep, 114; De koestal, 116.
- Borssum (Anthony van), 38; Maanlandschap, 136.
- Bos (G. J.), De Beestenmarkt te Leiden, 136.
- Bosch (Paulus van den), Stilleven, 148.
- Bosschaert (Ambr.), Bloemen, 113.
- Bosscher (Joos de), uitgever, 152.
- Bourse (E.), De maaltijd, 116.
- Brakenburgh (R.), De St.-Nicolaasavond, 115.
- Brandenbergh (Johan van), goudsmid, 221.
- Brants (Christoffel), 229.
- Bray (J. de)? Portret van Adriaen Stalpaert van de Wiele, 134.
- Breda, Restauratie der N.-H. kerk, 154; en der L. V. kerk, 232.
- Bredius (Dr. A.) en zijn werkzaamheid aan het Mauritshuis, met portr., 109–116; Eervol ontslagen als directeur en benoemd tot adviseur van het Mauritshuis, 144.
- Brekelenkam (Q.), De koppenzetster, 114; Het gebed voor het eten, 133; Mosselmaal, 136.
- Brielle, Poortje van het voormalige St.-Catharina-klooster hersteld, 138; Restauratie der N.-H. kerk, 190.
- Brons, 35, 58, 61, 65, 98, 226–228.
- Brouwer (A.), Mansportret, 112.
- Brugge, Ruitje van gebrand glas van Dirick Vellert?, 17–18.
- Bruyn (Abraham de), Ornamentprentjes, 151–153.
- Bruyn (Nicolaes de), 152.
- Bry (de), 151.
- Bucchero-vaatwerk, 61–62.
- Buys (J.), Schets voor het schoorsteenstuk in de gerechtskamer van het stadhuis te Utrecht, 139.
- Bijleveld (van), stichtster van het Provenhuis te Alkmaar, Haar portret, door Cesar van Everdingen, 82.
- Capelle (Jan van de), Winter, 112.
- Centen (Gozen), Zijn portret, door G. Flink, 115.
- Chalier (J. M.), Zijn portretbuste, toegeschreven aan Joseph Chinard, 41.
- Chardin, Stilleven, 116.
- Charles (Jean), dril- en schermmeester te Zwolle, 156.
- Charlton House, Kent, Schoorsteen, met afb., 151–153.
- Chinard (Joseph), Portretbustes van Mad. Récamier en J. M. Chalier, 41.
- Claesz. (Pieter), 94, 149; Stilleven, 146, 147.
- Cleve (Philips graaf van), 226.
- Coblentz (Hans van), orgelbouwer, 77.
- Codde (P.), Portret van een echtpaar, 115.
- Coeck (Pieter), 11.
- Conserveeren van schilderijen, 18–19, 42–46.
- Cornelisz. (Peter), Zie: Kunst (Pieter Cornelisz.).
- Cosimo III van Toskane, 10.
- Coster (H. P.), Het koperen hek voor het altaar van St.-Maarten in den Dom te Utrecht, met afb., 196–218.

- Croes (W.), Zijn portret, door Frans Hals, 115.
 Crombalch (Allard), 93.
 Croostwijck (Catrijn), Haar portret, 220.
 Cuyp (A.), 183; Landschap met herders; Hoenders, 115; Na den regen, 116; Perziken, 148.
 Cuyp (J. G.), De muntmeesters, 137.
 Cuyppers (Jos. Th.), Herstellingswerken, 188–192.
- Decker (Cornelis), Wevers-interieur, 133.
 Decker (Custos), 11.
 Delft (Cornelis Jacobsz.), Stilleven, 146.
 Delfshaven, Afbraak voor den aanleg van een nieuwen verkeersweg, 122.
 Delft, Gezicht op de stad, door Jan Vermeer, 109; Opening van het Museum »Huis Lambert van Meerten«, 182; Begrootingspost voor aankopen voor dit museum goedgekeurd, 232.
 Dieu (de), geslacht, 84.
 Does (S. van der), Schapen, 115.
 Doesburg, Restauratie van den toren der N.-H. kerk, 190.
 Doomer (Herman), Portretten van hem en zijne vrouw, door Rembrandt; copieën daarnaar door Lambert Doomer, met afb., 126–129.
 Doomer (Lambert), 126; Regentessenstuk, 83; Copieën naar Rembrandt's portretten van zijne ouders, met afb., 126–129.
 Doornenburg, Beschrijving van het kasteel —, met afb., 123–126.
 Doorwerth, Commissie tot instandhouding van het kasteel —, 142.
 Dordrecht, Halsketen van de schutterij der kloveniers, met afb., 19–22; Gezicht op de stad, door Jan van Goyen, 112; Jaarverslag van »Oud-Dordrecht«, 136–137; Restauratie der O. L. V. kerk, 190–191, en van den gevel Voorstraat 146, 231.
 Dort (Hendrik van), 199.
 Dou (Gerrit), Naaktfiguur, met afb., 6–10, 136; Repliek van de Avondschool in de Uffizi, 9; Zijn zelfportret aldaar, 10; Copie van zijn Geldwegers, 115; Portret van Rembrandt's moeder, 116.
 Dresden, Tentoonstelling van photo's; inzending van de Monumentencommissie, 98.
 Dubois (Guiliam), 38; Landschap, 112.
 Dürer, (A.), 151; Kruisdraging, 54–57.
 Du Jardin (K.), Petrus geneest zieken, 114; Portret van Michiel de Ruyter, 115.
 Duynen (I. van), Visschen, 146, 148.
 Dijck (Floris van), 94.
 Dijck (Ph. van), Portretten, 114.
- Edam, Verslag betrekkelijk het museum, 178.
 Egmond van der Nijenburg, 81, 85, 92.
 Elias, Copie naar zijn portret van Jacob Backer, 219.
 Elinga (P. Janssens), Stilleven, met afb., 149–150.
 Engbertz. (Claes), teekenaar, 198.
 Engebrechtsz. (Cornelis), 10, 11, 16, 175; Verzoeking van St.-Antonius, hem toegeschreven, 17; Altaarstuk, 136.
 Enkhuizen, Ontblooten der gewelfschilderingen in de Zuiderkerk, 155; Restauratie van den Zuidertoren, 179, 191.
 Everdingen (Cesar van), 79; Orgelluiken te Alkmaar, 78; Schuttersstukken, 80; Portret van Johan van Nordingen, 82; Portret der stichtster van het Provenhuis van Bijleveld te Alkmaar, 82.
 Everts (J.), Gravure van het Bossche raadhuis, 27, 28.
 Eynde (Jan van), geelgieter te Mechelen, 197–201, 203–205, 207, 209.
- Fabiano (Gentile da), Aanbidding der Koningen, 107.
 Fabritius (C.), Het puttertje, 112; Mansportret; De krijgsman, 116.
 Ferdenandes (I.), Stillevens, 148–149.
 Fibulae, 61.
 Flink (G.), Kind bij een tafelstoel; Mansportret, 113; Christus als hovenier; Portret van Gozen Centen, 115.
 Florence, Repliek van Dou's Avondschool, 9; Zelfportret van G. Dou, 10.
 Foreest (Josina Willemsdochter van), Grafzerk voor haar en haar echtgenoot Pieter Claessoon Palinc, 77; Hun portretten, 83.
 Frytom, 225.
 Fijt (Jan), Dooede patrijzen, 112.
- Geervliet, Restauratieplan voor de kerk, 138.
 Gelder (A. de), Bathseba aan David's sterfbed, 114.
 Gelder (H. E. van), Aanteekeningen over Alkmaar's monumenten, met afb., 67–94.
 Gelder (Nicolaes van), Dooede vogels, 148.
 Gevelsteenen, 86, 87, 89, 90, 92, 120–121, 122.
 Gewelf- en muurschilderingen, 78, 79, 125, 155, 181, 225–226.
 Gildestukken, 19–22, 34.
 Glasschilderkunst, 12–16, 17–18, 35, 138, 151, 179, 180, 189, 226.
 Glaswerk, 178.
 Goes, Restauratie der Grootte kerk, 191.

- Gorinchem, Het huis Bethlehem, met afb., 119—122; Oprichting der vereeniging »Oud Gorcum«, 141, 230; Tentoonstelling van prenten betreffende de stad, 180.
- Gouda, Restauratie van raam No. 7 der St.-Janskerk, 180.
- Goudsmeedkunst, 96, 221—222.
- Goyen (J. van), 136; Gezicht op Dordrecht, 112; Riviergezichten, 113, 115, 116.
- 's-Gravenhage, De werkzaamheid van Dr. A. Bredius aan het Mauritshuis, met portr., 109—116; Gezicht op Vijver en Buitenhof, door G. Berckheyde en J. Huchtenburg, 113; Aanwinsten van het Gemeentemuseum, 134—135; Verslag van »Die Haghe« over 1908, en Bijdragen en mededeelingen dier vereeniging (1909), 135; Aankoop Atlas van 's-Gr. en in bruikleen gegeven aan het Gemeente-archief, 135; Eervol ontslag van Dr. A. Bredius als directeur van het Mauritshuis en als opvolger benoemd W. Martin, 144; Aanwinsten van het Mauritshuis, met afb., 183—186; Schilderij uit het Heilige-Geest-hofje, 184—186; Departement van Buitenlandsche Zaken, 231—232.
- Grebber (Pieter de), Werken van barmhartigheid; De gastvrijheid van Abraham, 178.
- Greshoff (M.), directeur van het Koloniaal Museum, overleden, 234.
- Grillig (Jacob), Vischstilleven, 146.
- Grisailles, 12—16, 17—18, 80.
- Grolmann, 139.
- Gijn (S. van), De halsketen van de schutterij der kloveniers te Dordrecht, met afb., 19—22.
- Haarlem, Rapport over den toestand der Frans Halszaal, 18—19; Restauratie der St.-Bavo, 154, 191; Verslag aangaande het Stedelijk Museum, 178; Besluit om een directeur voor dat museum te benoemen, 182; Hek in de St.-Bavo, 213; Legaat-Druijvestein aan het Stedelijk Museum, 234; Overlijden van Dr. M. Greshoff, 234.
- Haarlem (Bernard van), fabriekmeester te Utrecht, 199.
- Haensbergen (J. van), Stilleven, 113; Portretten, 114.
- Halderen (Jan van), beeldhouwer, 174.
- Halewijn (Franciscus van), Zijn grafkelder te Voorburg, 66.
- Halle (Gielis van), schrijnwerker te Brussel, 202.
- Halling H. Jzn. (Herman), 220.
- Hals (Claes), Lezend meisje, 112.
- Hals (Frans), Mansportret, 112; Portret van W. Croes, 115; Jongen met schaatsen, 116.
- Hamburg, Herbouw der St.-Michaeliskerk, 162—165.
- Hanneman (A.), Mansportret, 113.
- Harderwijk (P. J. van), Ruïne van Matenesse te Schiedam, 46.
- Haverman, Portret van J. J. M. Blankenheijm, 133.
- Heda (Gerrit)?, Stilleven met vaatwerk, 147.
- Heda (Willem), 94, 149, 202; Stillevens, 112, 146, 147.
- Hedwig van Brunswijk met hare kinderen, door Paulus Moreelse, 38.
- Heem (Cornelis de), 148.
- Heem (J. D. de), Stillevens, 114, 148.
- Heerlen, Ontdekking Romeinsche pottenbakkerij, 65.
- Heeswijk (van), benoemd tot architect voor de uitwendige restauratie der St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch, 144.
- Heide (van der), geslacht, 125.
- Helm (Willem van der), stadsfabriekmeester te Leiden, 29, 138.
- Helst (Barth. van der), Portretten, 110, 113, ? 136.
- Hemessen (O. C. van), De N.-H. kerk te Woubrugge, met afb., 32—33.
- Hendrik van Beieren, schenkt de St.-Servatiusbuste aan de St.-Servatiuskerk te Maastricht, 129.
- Herpen, Gewelfschildering, 225—226.
- 's-Hertogenbosch, Het stadhuis, met afb., 23—29; Restauratie van de St.-Janskerk, 142, 144, 191.
- Heukelum (G. W. van), Zijn vijftigjarig priesterfeest, 143—144.
- Heussen (C. van), Vruchten, 147.
- Heyden (J. van der), De Dam te Amsterdam, 37.
- Hoefler (F. A.), Het Reventer te Zwolle, met afb., 155—159.
- Holtzhey (J. H. C. en Martinus), 229.
- Holwerda—Jentink (N.), Oudheidkundige wandplaat voor Nederland, bespr. door C. W. Vollgraff, 131.
- Hondecoeter (Melchior d'), 183, 224; Stillevens, 150.
- Hondius (A.), Berenjacht, 116.
- Hooch (Pieter de), 149, 150.
- Hooghe (Romeyn de), Allegorie hem toegeschreven, 78; Grauwtyes, 80.
- Hoogstraten (S. van), Teekening, 139.
- Hoorn, Onderzoek naar den toestand van het Waaggebouw, 180.
- Houtman (Frederik), 79, 91.
- Huchtenburg (J.), Gezicht op den Vijver en het Buitenhof, door G. Berckheyde en —, 113.
- Huisinrichting, 228—229.
- Huysum (Jan van)?, Bloemen en vruchten, 150.

Ingen, Laatste overblijfsel der Commanderiej afgebroken, 98.

Jaarverslag van den Ned. Oudheidk. Bond, 99—103.

Jacobsz. (Jacob), Zijn portret, 220.

Janssens van Ceulen (Corn.), Familiestuk, 113.

Johansz. (Lambert), regent van Marienpoel bij Leiden, 10.

Jongh (Wollebrand Geleynsz. de), directeur van den handel in Perzië, Zijn portret, 83.

Jorisz. (Cornelis), Zijn portret, door Corn. Ketel?, 219.

Jutfaas, Vijftigjarig priesterfeest van pastoor G. W. van Heukelum, 143—144.

Jutphaas (Floris van), 82.

Juynboll (H. H.), benoemd tot directeur van het Ethnographisch Museum te Leiden, 182.

Kalcken (G. van), Peintures ecclésiastiques du moyen-âge, publ. par —, bespr. door J. C. Overvoorde, 225—226.

Kalf (Jan), De »Denkmalpfegetag« te Trier, 159—170.

Kalff (W.), 146, 148, 150; Stillevens, 112, 116, ? 133.

Kampen (Jacob van), 77.

Kempe (Bertelmees), goudsmid, 221.

Kerkmeubelen, 77, 78, 79, 94.

Ketel (Cornelis), Copieën naar —, 219; Portretten, 219.

Keyser (Thomas de), Schuttersstuk, 56, 57; Mansportret, 113.

Keyzer (Hendrik de), 153; Bustes, 41.

Kibon (P.), glasgraveur, 178.

Knupfer (N.), Faun en nimf, 116.

Koedijck (N.), De notendief, 116.

Koper, 196—218.

Kortebrant (J.), Teekening, 48.

Kronig (J. O.), De schilder H. Willems, 132.

Kunst (Cornelis), 11.

Kunst (Pieter Cornelisz.), glas-schrijver en schilder?, met afb., 10—16; Zijne teekeningen te Amsterdam, Berlijn en Bayonne, 11; Dood van de H. Maagd, hem toegeschreven, 16.

Lage Mierde, Oude fundamenten opgegraven, 65.

Lairesse (G. de), Dionysos en Ariadne, 115.

Lammertijn (Paschier), wever, 74.

Langerak, Restauratie van de N.-H. kerk, 232.

Lastman (P.), 138; Paulus en Barnabas te Lystra, 116.

Ledenlijst van den Ned. Oudheidk. Bond, 1—6, 33—34, 175—176

Leen (Willem van), Vruchten en wild, 150.

Leeuwarden, Catalogus van het Friesch Museum door Mr. P. C. J. A. Boeles, 233; bespr. door C. W. Vollgraff, 58—63; Verslag van het Friesch Genootschap (1907/8), 96—97; Aanwinsten van het Friesch Museum, 97—98; Restauratie van »de Oldehove«, 154, 191.

Le Gillon (Abraham), Zijn portret, 219.

Leiden, Aanwinsten van de »Lakenhal«, 6—10, 38, 63—64, 108—109, 135—136; Accijnshuisjes niet afgebroken, met afb., 29—30, 138; Gezicht op de Lakenhal, door S. van Steenwijk, 136; Gravure van de ramp van 1807, 136; De Beestenmarkt, door G. J. Bos, 136; Advies tegen het sloopen van den gevel der voormalige Latijnsche school, 138; Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland over 1908, 140—141; Dr. H. H. Juynboll, benoemd tot directeur van het Ethnographisch Museum, 182, en Dr. M. W. de Visser tot conservator, 234.

Le Nain, Portret van twee jonge meisjes, 133.

Leuven (Lysbeth van), Haar portret, 218.

Leyden (Lucas van), 10, 11, 12, 13, 15, 16, 86, 151; De kluizenaars Paulus en Antonius, 17, en de Onthoofding van Johannes den Dooper, 18, beide hem toegeschreven.

Leyh (C. J.), 136.

Leyster (Judith), Het huwelijksaanzoek, 112.

Liender (Paul van), Teekeningen, 31.

Lochorst (Gerrit van), schout van Leiden, 16.

Loo (J. van), Vrouwenportret, 113.

Ludeman, 229.

Lijn (Cornelis van der), 81.

Maastricht, De St.-Servatiusbuste in de St.-Servaaskerk, met afb., 129—130, 170—173; Restauratie der O. L. V. kerk, 191—192.

Mabuse (Johannes), 199, 205.

Maes (Nic.), Portretten, 114, 220.

Man (Corn. Wz. de), 138.

Mander (Karel van), Het laatste oordeel, door of in de manier van —, 178.

Martens (Baertjen), echtgenoot van Herman Doomer, Hun portretten, door Rembrandt; copieën daarnaar door Lambert Doomer, met afb., 126—129.

Martin (W.), Een onbekend schilderij van Gerrit Dou, met afb., 6—10; De werkzaamheid van Dr. A. Bredius aan het Mauritshuis, met portret,

- 109–116; Rembrandt's portretten van Herman Doomer en Baertjen Martens, met afb., 126–129; Tentoonstelling van stillevens in den Rotterdamschen Kunstkring, met afb. en monogr., 145–150; Idem van familieportretten, nagelaten door Jhr. Mr. C. H. Backer, 218–221; benoemd tot directeur van het Mauritshuis, 144.
- Mechelen (Johannes van), advocaat van den Dom, 205.
- Memling, Mansportret, 112.
- Menton (Frans), 79.
- Mertensz. (Claes), loodsmeeester der Domfabriek te Utrecht, 198.
- Mesdach (Salomon), 58; ? Portret, 136.
- Metius (D.), Schoorsteenstuk, 82; Regentenstuk, 83.
- Meubelen, 40, 82, 135, 136, 142, 178, 228–229.
- Meulen (J. van), Vanitas, 116.
- Mewen (van), 21.
- Middelburg, Tapijtbehangsels in het gerechtsgebouw weder opgehangen, 142; Restauratie van het raadhuis, 143; der Abdijkerk, 154; en der Koorkerk, 180, 232.
- Midwolde, Toestand van de N.-H. kerk, 55, 65.
- Mierevelt, Portretten van Maerten Ruychaver en diens vrouw, 129.
- Mieris (Frans van) I, 9; Zelfportret, 63–64; Portretten van leden van het geslacht Backer, 220.
- Mieris (Jan en Willem van), Portretten van leden van het geslacht Backer, 220.
- Mignon (Abraham), Druiven, 150.
- Molenaar (J. M.), De vijf zinnen, 112; Bruiloft, 113.
- Monogrammist C V B, Landschapjes, 113.
- Monogrammist P V L, 11.
- Monster (Herman van), goudsmid, 221.
- Monumenten, Een merkwaardig vonnis wegens vernieling van den kerktoren te Dürboslar, 22–23; Monumentenwet in België, 117–119; De »Denkmalpflęgetag« te Trier, 159–170; Wet tot bescherming van monumenten in Italię, 181–182; Een geval van »Heimathschutz« in Baden, 182; Verzoek der Provinciale Commissie voor de Monumenten in Utrecht om verhooging van haar crediet afgewezen, 36; Zesde Jaarverslag der Rijkscommissie voor de beschrijving van de Nederl. monumenten, 64–65; Deelneming der Monumentencommissie aan de Internat. photographie-tentoonstelling te Dresden, 98; Verslag der Prov. Zuidholl. Archaeologische commissie, 137–138; Monumentenzorg op de Staatsbegrooting, 154–155, 232; Herstellingswerken, 188–192; Wensche-lijkheid van de restauratie der kerk te Abbenbroek, 137; Aanteekeningen over Alkmaar, met afb., 67–94; Restauratie van den O.L.V.-toren te Amersfoort, 155; Werking in muren en pilaren der Westerkerk te Amsterdam, 35; Het voormalig Spinhuis, 65, 231; De St.-Agneskapel, 65; Restauratie van de Nieuwe kerk, 179, 190; Verkoop van een tuinhuisje, 181; Het Arsenaal of voormalig O. Z. Huizittenhuis, 186–188, 230–231; Het huis aan de drie grachten aldaar, met afb., 190, 192–195; Restauratie der Eusebiuskerk te Arnhem, 35, 190; Het slot te Bergambacht gesloopt, 141–142; Bergen, 93–94; Restauratie der N.-H. kerk, 154, en der L. V. kerk te Breda, 232; Poortje van het voormalige St.-Catharinaklooster te Brielle hersteld, 138; Restauratie der N.-H. kerk aldaar, 190; Afbraak te Delfshaven, 122; Restauratie van den toren der N.-H. kerk te Doesburg, 190; Beschrijving van het kasteel Doornenburg, gemeente Doornenburg, met afb., 123–126; Commissie tot instandhouding van het kasteel Doorwerth, 142; Restauratie der O. L. V. kerk, 190–191, en van den gevel Voorstraat 146 te Dordrecht, 231; Restauratie van den Zuidertoren te Enkhuizen, 179, 191; Restauratieplan voor de kerk te Geervliet, 138; Restauratie der Grootte kerk te Goes, 191; Het huis Bethlehem te Gorichem, met afb., 119–122; Departement van Buitenlandsche Zaken te 's-Gravenhage, 231–232; Restauratie der St.-Bavo te Haarlem, 154, 191; Stadhuis te 's-Hertogenbosch, met afb., 23–29; Restauratie der St.-Janskerk aldaar, 142, 144, 191; Onderzoek naar den toestand van het Waaggebouw te Hoorn, 180; Laatste overblijfsel der Commanderie te Ingen afgebroken, 98; Restauratie van de N.-H. kerk te Langerak, 232; Restauratie van »de Oldehove« te Leeuwarden, 154, 191; Accijns-huisjes te Leiden niet afgebroken, 29–30, 138; Advies tegen het sloopen van den gevel der voormalige Latijnsche school aldaar, 138; Restauratie der O. L. V. kerk te Maastricht, 191–192; Restauratie van het raadhuis te Middelburg, 143; idem van de Abdijkerk 154, en van de Koorkerk aldaar, 180, 232; Toestand van de N.-H. kerk te Midwolde, 55, 65; Afbraak van de ruïne der Boddelpoort te Nijmegen, 98, 143; Restauratie van de Mariakerk aldaar, 98, 155, en bestemming tot gemeentemuseum, 233; Restauratie van den kerktoren te Oirschot, 192, 232; Plan tot bepleistering van den kerktoren te Rijnsaterwoude, 138; Het raadhuis te Rotterdam, 47–50; Begin van brand in de Fransche kerk, 66; Verkoop van de Prinsen-

- kerk en het Schotsche kerkje aldaar, 232; Onderzoek naar den toren der N.-H. kerk te Sleen, 143; Restauratie van den toren te Veere, 232; Restauratie van de N.-H. kerk te Velsen, 180; Herstellingen der Kleine kerk te Vollenhove, 155; Restauratie van de N.-H. kerk te Voorst, 180-181; De groote zaal te Woerden, met afb., 50-53; N.-H. kerk te Woubrugge, met afb., 32-33; Herbouw van het kasteel te Wychen, 36; Restauratie van den St.-Maartens-toren, 36, 192; en Huis van Maarten van Rossum te Zaltbommel, 36-37; Restauratie van den toren der St.-Walburgskerk te Zutphen, 154, 192; Het Reventer te Zwolle, met afb., 155-159; De oude trouwzaal aldaar behouden, 181.
- Moreelse (Paulus), Hedwig van Brunswijk met hare kinderen, 38; ? Lachende jongen met aardbol, 114; Vrouwenportret, 115; Familiestuk, 136.
- Moro (A.), Mansportret, 112.
- Moucheron (Fr. de), Landschap, 115.
- Mouillon (Louyse), Stilleven, met afb., 94-96.
- Mulder (Adolph), Het stadhuis te 's-Hertogenbosch, met afb., 23-29.
- Mulier (P.), Zeegezicht, 113.
- Muller Fz. (S.), De groote zaal te Woerden, met afb., 50-53; Het oud-Hollandsch huis, door -- en W. Vogelsang, bespr. door J. C. Overvoorde, 228-229.
- Munro (A.), bouwkundige, 49.
- Munten en penningen, 35, 59, 62, 135.
- Murmellius (Johannes), rector te Alkmaar, 77.
- Musscher (Michiel van), Portret, 220.
- Muys van Holy, 21.
- Naarden, Koorhek in de St.-Vituskerk, 213.
- Nachtegaal (Philips), schout van Leiden, 13.
- Naiveu (M.), De rederijkers, 136.
- Nassau-Bergen (van), geslacht, 91.
- Nederhemert, Vondst van oudheden, 35.
- Neer (A. van der), Maneschijn, 110, 112; Winterlandschap, 114.
- Netscher (Caspar), Portret van Willem Backer, 220.
- Netscher (Const.), Portretten, 113, 114.
- Nieuburgen (van der), geslacht, 85.
- Nimwegen (Ysbrant van), teekenaar, 198.
- Noort (Pieter van), Visschen, ? 112, 146-147.
- Nordingen (Johan van), Zijn portret, door C. van Everdingen, 82.
- Norwitz (Pieter), bouwkundige, 35.
- Nijmegen, Afbraak der ruïne van de Boddelpoort, 98, 143; Restauratie van de Mariakerk, 98, 155, en bestemd tot gemeentemuseum, 233.
- Occersz. (Jan), Familiegroepen van --, 220.
- Oever (H. ten), Gracht in Amsterdam, 112.
- Oirschot, Restauratie van den kerktoren, 192, 232.
- Oosthoorn (Andries Willemsz. van), gezegd van Sonneveld, Zijn portret, 83.
- Oostsanen (Jacob Corn. van), 225, 226.
- Oostvoorne, Herstel van vier der gebrandschilderde vensters in de kerk, 138.
- Ornamentiek, 103-108, 151-153.
- Ostade (A. van), Boerenherberg, 112; Het huwelijksaanzoek, 114.
- Oudheden, Jaarverslag van het Kon. Oudheidk. Genootschap over 1908, 34; over 1909, 230; Aanwinsten van het Provinciaal Museum te Assen, 34-35; Vondsten te Nederhemert, 35, en te Schiedam, 35-36, 46; Zevende Jaarboek van »Amstelodamum«, 37; Catalogus van het Friesch Museum te Leeuwarden besproken, 58-63, 233; Oudheidkamer te Rhenen gesticht, 64; Verslag van het Friesch genootschap te Leeuwarden, 1907/8, 96-97; Gelre, Bijdragen en mededeelingen, XII, 97; Jaarverslag der Prov. Geldersche Archaeologische Commissie, 1908, 97; Museum en archief voor tijdmeetskunde, 97; Plan voor systematische opgravingen bij Arentsburg onder Voorburg, 98; Oudheidkundige wandplaat voor Nederland, door N. Holwerda-Jentink, bespr. door C. W. Vollgraff, 131; Verslag der Prov. Zuidhollandsche Archaeologische commissie, 137-138; Oprichting der vereeniging »Oud-Gorcum«, 141, 230; Opgravingen bij Vaassen en tusschen Veldhoven en Steensel, 143; Verslag omtrent de Vereeniging »Fléhite« te Amersfoort, 177; het Museum van Oudheden te Arnhem, 177-178, en de Zaanlandsche vereeniging J. Honig Jzn. Jr. te Zaandijk, 179; Oudheidkamer te Zaltbommel geopend en te Wieringen een Wieringerkamer ingericht, 182; C.W. Lunsingh Scheurleer, Catalogus eener verzameling . . . oudheden, 226-228.
- Overvoorde (J. C.), Een belangrijk vonnis betreffende bescherming van monumenten in Duitschland, 22-23; Accijnshuisjes te Leiden, met afb., 29-30; Raadhuis te Rotterdam, 47-50; Het huis Bethlehem te Gorinchem, met afb., 119-122; De St.-Servatiusbuste te Maastricht, met afb., 129-130, 170-173; Keulsche invloed op de Nederl. goudsmeedkunst, 221-222; Bespr.: A. J. Servaas van Rooyen, De kunstschatten der schutterij, 130-131; Peintures ecclésiastiques du moyen-âge, publ. par G. van Kalcken, 225-226; Het oud-Hollandsch huis, door S. Muller Fz. en W. Vogelsang, 228-229,

- Palamedesz (A.), Gezelschap aan tafel, 112; Vroolijk gezelschap, 114; Portretten, 114, ? 136; Portret van Willem Backer, 221.
- Palinc (Pieter Claeszoon), 84; Grafzerk voor hem en zijne vrouw Josina Willemsdochter van Foreest, 77; Hun portretten, 83.
- Palinc (Wilhelmina), Haar portret, 83.
- Parma, geeft last tot herstelling der St.-Servaasbuste te Maastricht, 129—130.
- Paulusz. (Zacharias), 79.
- Personalia, 109—116, 143—144, 182, 234.
- Philips van Bourgondië, bisschop, 199, 205.
- Pieneman (N.), Portret van Prins Willem Frederik Hendrik der Nederlanden, 134.
- Pietersz. (Aert), 219.
- Pietersz. (Maarten), 86.
- Pipersberg (E. H.), Poppenhuis, 229.
- Poel (E. van der), Vischmarkt, 113; In de schuur, 115.
- Poes Vranckensoen (Dirk), goudsmid, 221.
- Porcellis (J.), Woelige zee, 116.
- Post (Fr.), Braziliaansch landschap, 114.
- Potter (Paulus), Zijn portret, door Barth. van der Helst, 110.
- Potter (Pieter), Luitspeler, 115.
- Pronk (C.), Gezichten van Alkmaar, 67, 76, 82, 86, 91, 92.
- Punt (J.), Gezichten van Alkmaar, 67, 86.
- Putter (Pieter de), 146; Visschenstillevens, 148.
- Pijnacker, 225.
- Quast (P.), Kaartspelers, 112.
- Ramp, geslacht, 81.
- Reael (Johannes de), kanunnik te Utrecht, 199.
- Récamier (Mad^e), Haar portret, door Joseph Chinard, 41.
- Rembrandt, De Nachtwacht en een Kruisdraging van Dürer, met afb., 54—57; Anatomische les van Tulp, 109; Rust op de vlucht naar Egypte; Lachende man, 110, 112; Portret van Adriaen van Rijn, 112; Dame aan het toilet; Portretten van zijne ouders; Portret van een jonge vrouw; Zelfportret; Homerus; Mansportret; Oud vrouwtje; Jong meisje, 114; Portret van zijn zuster; Saul en David; Minerva; Vrouwenportret, 115; De negers; Saskia met den brief; Andromeda; Een jood, 116; Portretten van Herman Doomer en Baertjen Martens, met afb., 126—129; Portret van zijn moeder, door G. Dou, 116.
- »Rembrandt«, Jaarverslag der Vereeniging — over 1908, 138—139.
- Rensaterwoude, Plan tot bepleistering van den kerktoeren, 138.
- Reyger (J. de), Mansportret, 112.
- Rhenen, Oudheidkamer gesticht, 64.
- Rhoon, Poging om de grafzerken in de kerk tegen den wand te doen opstellen, 138.
- Riemsdijk (B. W. F. van), Het huis aan de drie grachten te Amsterdam, met afb., 192—195.
- Ring (Pieter de), 148.
- Rosenberch (Arnold van), rentmeester van Brederode, 84.
- Rossellino, Buste van een jong meisje, toegeschreven aan —, 41.
- Rossman, 139.
- Rotterdam, De markies van Spinola, met afb., 30—31; Het raadhuis, 47—50; Begin van brand in de Fransche kerk, 66; Verslag omtrent het Museum Boymans over 1908, 132—133; Tentoonstelling van stillevens in den Rotterdamschen Kunstkring, met afb. en monogr., 145—150; Verkoop van de Prinsenkerk en het Schotsche kerkje, 232.
- Roussel (Margaretha Maria), echtgenoot van Franciscus van Halewijn, 66.
- Royen (David van), secretaris van Leiden, Zijn portret, door Jacob van der Sluis, 108—109.
- Ruisdael (Jacob), Landschap, met afb., 183.
- Runen, 96.
- Ruychaver (Maerten), Portretten van — en zijn huisvrouw, door Mierevelt, 129.
- Ruysch (R.), Bloemstukken, 115, 150.
- Ruysdael (Salomon van), Landschappen, 112, 114; Ijsvermaak, 136; Stilleven, 147.
- Ruyt (J. de), Voormalige Friesche poort te Alkmaar, 68.
- Ruyter (Engel de), 229.
- Ruyter (Michiel de), Zijn portret, door K. Du-jardin, 115.
- Rijn (Adriaen van), Zijn portret, door Rembrandt, 112.
- Rijswijck (Dirck van), goudsmid en mozaïekwerker, 222—225.
- Saenredam (P.), Gevelteekening van het Bossche stadhuis, 26, 28; Teekening van het inwendige van den Dom, met afb., 214.
- Saftleven (H.), Teekeningen, 133, 139.
- Schaep (Dirck), 220.
- Schaep (Gerrit Pietersz.), 220, 221.
- Schaep (Pieter Jacobsz.), Zijn portret, 220.
- Schaep (Simon), Zijn portret, 219.
- Schalcken (G.), Portretten, 114.

- Scheepens (W.), Beschrijving van het kasteel Doornenburg, gemeente Doornenburg, met afb., 123–126.
- Scheurleer (C. W. Lunsingh), Catalogus eener verzameling . . . oudheden, bespr. door C. W. Vollgraff, 226–228.
- Schiedam, Vondst van oudheden bij de ruïne van Matenese, 35–36, 46.
- Schilderijen (Onbenoemde), 16, 17, 78, 82, 83, 113, 114, 115, 133, 134, 135, 136, 150, 178, 185, 218, 219, 221.
- Schutterij, 19–22, 130–131, 132, 177, 178.
- Schweickhardt, Fruitverkooper, 113.
- Schweitzer (Herrm.), Die Skulpturen-Sammlung des Suermondt-Museums zu Aachen, I. Bd., bespr. door W. Vogelsang, 173–175.
- Scorel, 220.
- Servaas van Rooyen (A. J.), De kunstschaten der schutterij, bespr. door J. C. Overvoorde, 130–131.
- Sierck (Frederik van), 207, 215.
- Simons (Michiel), Stilleven, 149.
- Singendonck, Familieportretten, door G. Schalcken, Ph. van Dijck, C. Netscher, N. Maes, J. van Haensbergen e. a., 114.
- Slabbaert (K.), Stilleven, 116.
- Sleen, Onderzoek naar den toren der N.-H. kerk, 143.
- Slingeland (P. van), 108; Keuken, 115.
- Slob (Dirk), 229.
- Sluis (Jacob van der), Portret van David van Royen, 108–109.
- Sonneveld (Andries Willemsz. van Oosthoorn, gezegd van), Zijn portret, 83.
- Sonoy (Diederik), 81.
- Soolmaker, Ruïnes, 115.
- Splinter (Margaretha), weduwe van Floris van Jutphaas, Haar portret, in den trant van Van Everdingen, 82.
- Spruyt (Joh.), Eenden; Hoenders, 116; Vogels, 183–184.
- Staatsbegrooting, 154–155, 232.
- Stalpaert van de Wiele (Adriaen), Zijn portret, toegeschreven aan J. de Bray, 134.
- Steen (Jan), 136; Dansende boeren en boerinnen, 114; Kermis, 116.
- Steenhoff (W.), Stilleven, door Louyse Mouillon, met afb., 94–96.
- Stensel, Opgravingen, 143.
- Steenwijck (P. van), Stilleven ter verheerlijking van M. Harpensz. Tromp, 108.
- Steenwijck (S. van), Gezicht op de Lakenhal te Leiden, 136.
- Stone (Nicholas), beeldhouwer, 153.
- Storck (A.), Het Y, 115.
- Stralen (A. van), Wintergezicht, 113.
- Streeck (Jurriaen van), Stilleven, 150.
- Studler van Surck, geslacht, 91.
- Swart (Jan), Teekeningen, 11.
- Sweerts (M.), Siësta, 112.
- Symon, 220.
- Tapijten, 125, 142, 226.
- Teniers (David), De taveerne, 133.
- Tentoonstellingen, 145–150, 218–221.
- Terpen, 59–62, 96, 97–98.
- Teylingen (van), geslacht, 84.
- Trier, »Denkmalpflegetag«, 159–170; »Restauratie« van het keizerpaleis, 166–167.
- Tromp (M. Harpensz.), Stilleven te zijner verheerlijking, door P. van Steenwijck, 108.
- Troost (Corn.), De liereman, 113; Teekening, 139.
- Udelermeer, Opgravingen, 65.
- Utrecht, Verslag omtrent de gemeenteverzamelingen, 139–140; Panorama van de stad, door Saftleven, 139; Het koperen hek voor het altaar van St.-Maarten in den Dom, met afb., 196–218.
- Uurwerken, 50, 97, 135, 179.
- Vaassen, Opgravingen, 143.
- Vaillant (Wallerant), Teekening, 221.
- Valkenswaard, Het Urneveld, 65.
- Veere, Restauratie van den toren, 232.
- Velde (A. van de), Landschap met schap en bok, 115.
- Velde (Esaias van de), Wintergezicht, 113.
- Velde (Jan van de), Stilleven met oesters, 148.
- Velde (W. van de) I, Het admiraalschip van J. baron van Wassenaer, na den slag in de Sont, teekening, 135.
- Velde (W. van de) II, Zonsondergang, 114.
- Veldhoven, Opgravingen, 143.
- Vellert (Dirick) (?), Ruitje van gebrand glas, met afb., 17–18.
- Velsen, Restauratie van de N.-H. kerk, 180.
- Verbeeck (P.), Ruiters, 112.
- Verbruggen (G. P.), Bloemstuk, 134.
- Verhulst (Rombout), Portretbustes, 41.
- Vermeer (Jan) van Delft, Gezicht op Delft, 109; Meisjeskopje, 113; Allegorie op het Nieuwe Testament, 115.
- Vermeer (Jan) van Haarlem I, Landschap, 112.
- Vermeer (Jan) van Haarlem II, Berglandschap, 115.
- Verschuring (H.), Jager, 113.

- Verslagen van vereenigingen, 34—35, 64—65, 96—97, 132—141, 177—179, 230.
- Verspronck, 128.
- Verster (Floris), 145.
- Verstralen (Antonie), Winterlandschap, 183.
- Verwilt (Frans), 133.
- Ville (Jacques de), Vruchten, 146.
- Vingboons (Ph.), 230.
- Vinne (Vincent Laurens van der), Stilleven, 178.
- Visscher (Maria Tesselschade), echtgenoot van Allard Crombalch, 93.
- Visser (Johannes de), Zijn portret, door David Bailly, 221.
- Visser (M. W. de), benoemd tot conservator van het Ethnogr. Museum, 234.
- Vlioger (S. de), Strandgezicht, 112.
- Vogel (Carel de)?, Mansportret, 113.
- Vogelsang (W.), De Nachtwacht en een teekening van A. Dürer, met afb., 54—57; Nationale aethetica en nationale vergissingen, 222—225; Het oud-Hollandsch huis, door S. Muller Fz. en —, bespr. door J. C. Overvoorde, 228—229; Bespr.: Die Skulpturen-Sammlung des Suermond-Museums zu Aachen, von Dr. H. Schweitzer, I Bd., 173—175.
- Vois (A. de), 108.
- Vollenhove, Restauratie der Kleine kerk, 155.
- Vollgraaf (C. W.), Bespr.: Catalogus van het Friesch Museum te Leeuwarden, door Mr. P. C. J. A. Boeles, 58—63; Oudheidkundige wandplaat voor Nederland, door N. Holwerda-Jentink, 131; C. W. Lunsingh Scheurleer, Catalogus eener verzameling oudheden, 226—228.
- Vonck (Jan), 147; Vischstuk, 150.
- Voorburg, Vondsten, 65; Grafkelder ontdekt, 66; Plan voor systematische opgravingen bij Arentsburg, 98.
- Voorst, Restauratie van de N.-H. kerk, 180—181.
- Vos (C. de), Vrouwenportret, 113.
- Vragen, 38.
- Vullenho (Bernhard van), sticht het klooster Bethlem te Zwolle, 155.
- Wapenen, 35, 36, 46, 59.
- Warwick, Glasschilderingen van Pieter Cornelisz. Kunst?, 15.
- Wassenaer (Jacob baron van), Het admiraalschip van — na den slag in de Sont, teekening door W. van de Velde, 135.
- Weefsels, 103—108, 125, 142, 226.
- Weeling (N.), Heilige familie, 115.
- Weenix (Jan), 146; Doode zwaan, 110, 150; Doode haas, 113.
- Weenix (J. B.), Italiaansch landleven, 115.
- Weery, goudsmid, 129.
- Weesp, Koorhek in de St.-Laurenkerk, toegeschreven aan Jan van Eynde, 198.
- Wellemans (Cornelis), procureur, 202, 203.
- Wellemans (Gregorius), beeldsnijder te Antwerpen, 199—209, 213—215.
- Westphalen (Frederik Adriaansz. van), reiziger, 79.
- Weve (J. J.), benoemd tot lid der Rijks-Monumenten-commissie, 144.
- Weyden (Rogier van der), Kruisafneming, 110.
- Wieringen, Wieringerkamer ingericht, 182.
- Wieringen (Corn. Claesz. van), Inneming van Damiate, 178.
- Wierum (E.), De markies van Spinola, met afb., 30—31; Afbraak te Delfshaven, 122.
- Wild (C. F. L. de), Iets over copaivabalsem als schilderijenverniss, 42—46.
- Willem Frederik Hendrik der Nederlanden, Zijn portret, door N. Pieneman, 134.
- Willems (H.), Portret van een jongeling, 132.
- Woerden, De groote zaal, 50—53.
- Woubrugge, N.-H. kerk, met afb., 32—33.
- Wouwerman (Ph.)?, Ruiterkamp, 115.
- Wycken, Herbouw van het kasteel, 36.
- Wijnants (J.), Landschap, 115.
- Ijsenbrant (?), Piëta, 116.
- IJzer, 79, 85, 86, 92, 93, 94, 121, 122.
- Zaltbommel, Restauratie van den St.-Maartens-toren, 36, 192; Huis van Maarten van Rossem, 36—37; Oudheidkamer geopend, 182.
- Zilverwerk, 19—22, 34, 62, 129—130 en 170—173, 227.
- Zutphen, Restauratie van den toren der St.-Walburgskerk, 154, 192.
- Zuylen van Nyevelt (van), 142.
- Zwaerdecroon (B.), Twee kinderen als herder en herderin, 113.
- Zwart (Hendrick die), schilder, 198, 199, 200, 204, 209.
- Zwolle, Het Reventer, met afb., 155—159; De oude trouwzaal behouden, 181.
- Zijl (G. Pz. van), De brief, 115.

Verbetering: blz. 242 Rensaterwoude, lees: Rijnsaterwoude.